Volume 10 (Special Issue 4)
January, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

२६ जानेवारी २०२०

भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती
Research Methodology

DHULE

Editor : Dr. R.V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-29, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com   Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

Editor

Dr. R.V. Bhole

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale
T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat
V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editorial Board

1) **Prof. Andrew Cherepanov,** Detroit, Michigan (USA)
2) **Ngyuyen kim Anth,** (HANOI) Vietnam
3) **Dr. R.K. Narkhede,** Nanded
4) **Principal Dr. J.B. Anjane,** Ainpur
5) **Prof. B.P. Mishra,** Aizawal (Mizoram)
6) **Dr. L.N. Varma,** Raipur (C.G.)
7) **Prof. R.J. Varma,** Bhavnagar (Guj)
8) **Dr. C.V. Rajeshwari,** Pottikonda (A.P.)
9) **Dr. S.B. Gaikwad,** Miraj
10) **Dr. D.D. Sharma,** Shimla (H.P.)
11) **Dr. Venu Triwedi,** Indore (M.P.)
12) **Dr. Chitra Ramanan,** Navi Mumbai
13) **Dr. Kaveri Dabholkar,** Bilaspur (C.G.)
14) **Dr. Jadhao Subhash P.,** (Washim)
15) **Dr. A.D. Bhosale,** (Khamgaon)

Special Issue Editorial Board

1) **Prin.Dr. D.S. Patil,** (Nandurbar)
2) **Prin. Dr. A. T. Patil,** (Visarwadi)
3) **Prin. Dr. S.S. Gore,** (Solapur)
4) **Prin.Dr. Sanjay Shinde,** (Nandurbar)
5) **Dr. D.K. Khokle,** (Hingoli)
6) **Dr. V.I. Girase,** (Nandurbar)
7) **Dr. S.V. Kuwar,** (Nandurbar)
8) **Dr. N.D. Indolkar,** (Sagali)
9) **Dr. Vaishali Meshram,** (Nagpur)
10) **Dr. Balaji P. Munde** (Jalna)
11) **Dr. Vijay G. Gurav,** (Nijampur)
12) **Dr. Vasudev Wale,** (Pachora)
13) **Dr. Sunil Patil,** (Dahiwel)
14) **Dr. D.S. Nikumbh,** (Chalisgaon)
15) **Dr. Arun U. Patil,** (Akkalkuwa)

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

83	सचिन प्रकाशराव देशमुख डॉ. आर. व्ही. म्हस्के	संशोधनाचा अर्थ व आदर्श संशोधकाचे आवश्यक गुण	275-277
84	प्रा. रामप्रसाद मोहनराव व्हडगीर	ऐतिहासिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता व तथ्यांचे विश्लेषण	278-279
85	डॉ. एस. डी. खैरनार प्रा. ए. एन. वळवी	संशोधनात प्राचीन, ऐतिहासिक दस्तऐवज आणिपुरातत्वशास्त्रीय साधनांचे महत्त्व	280-282
86	प्रा. कैलास बुधा वाघ	संशोधन अहवाल (स्वरुप व आशय, वैशिष्टये)	283-284
87	जयेश रामदास ब्राम्हणे प्रा.डॉ. दिनकर एस. कळंबे	आदर्श संशोधन पद्धतीमध्ये मुलाखत तंत्राचे फायदे व तोटे : एक अभ्यास	285-288
88	प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी	शैक्षणिक संशोधनासाठी संगणकीय सुविधांचा उपयोग	289-291
89	Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	Sampling Technique and Types of Sampling	292-294
90	Dr. Mahadeo Sadashiv Disale	Research Report Writing : A Critical Study	295-297
91	Patil Jayashri Ramrao	A study of Effectiveness of Experiential Learning on Achievement of English Subject at Primary Level	298-300
92	Dr. Uttam V. Nile Prof. RupeshR. Deore & Dr. Sandip. S. Bhavsar	How To Write Research Report ?	301-305
93	Dr. Hemant Sudhakar Dalal	Comparative Literature	306-307
94	संतोष गंगाराम रौंदळ	"संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्व"	308-309
95	स.प्रा.कु. रंजना एच. आडे	संशोधन आराखडा व प्रकार	310-313
96	डॉ. दिपक लोटन सुर्यवंशी	मराठीतील साहित्य संशोधन	314-316
97	प्रा.डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	"संशोधनात गृहीतकृत्याचे महत्व आणि उपयुक्तता"	317-319
98	प्रा.डॉ.एस.जी.गोल्डे लक्ष्मण महारू राठोड	संशोधनाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये	320-321
99	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	"संशोधन स्वरूप व दिशा"	322-324
100	श्रीमती कामिनी रामदास पवार डॉ. संजय एस. शिंदे	वैज्ञानिक संशोधन पध्दती	325-327

Vidya Vikas Mandal Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

संशोधनाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये

प्रा.डॉ.एस.जी.गोल्डे (अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय धुळे

लक्ष्मण महारू राठोड
एस.पी.डी.एम.महाविद्यालय, शिरपूर

प्रस्तावना :- (Introduction)

वर्तमान काळात माहितीच्या महाजालामुळे ज्ञानाची कक्षा दिवसेंदिवस रूंद होत आहेत् आधुनिक तंत्रज्ञान व शोधामुळे मानवी जीवनात स्थित्यंतर घडून येत आहेत. या स्थित्यंतरामधूनच मानवापुढे अनेक समस्या (सामाजिक, आर्थिक, नैसर्गिक, राजकीय इ.) निर्माण होत आहे. या समस्या सोडविण्यासाठी मानवाचे नेहमी प्रयत्न सुरू असते. संशोधन प्रक्रियेत निरनिराळ्या घटनेचा अर्थ व संबंधित घटनेमागील कारणमीमांसा यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच एखादी समस्या निर्माण झाल्यानंतर किंवा संशोधन विषय निवडल्यानंतर त्या संबंधी माहिती एकत्रित करणे, माहितीचे व्यवस्थापन करणे, एकत्रित केलेल्या माहितीचे तार्किकपणे अर्थनिर्वचन करणे हे संशोधनाच्या प्रक्रियेत अपेक्षित असते.

विश्लेषण :- (Analysis) संशोधन म्हणजे एखाद्या समस्येबद्दलची माहिती पद्धतशीरपणे जमा करणे, व्यवस्थापन करणे, संकलित माहितीचे अर्थ निर्वचन करण्याचा प्रक्रियेला संशोधन म्हणतात. ज्ञानाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी समस्यासुत्रण किंवा समस्येचे आकलन व समस्या सोडविण्यासाठी संशोधन महत्त्वाचे ठरते.

संशोधन व्याख्या :- (Research Definition)

p.v.young - **Research may be defined as a scientific undertaking which by means of logical & system atised techniques aiming to discover new facts, analyse their sequences and develop new scientific tools concepts and theories, which facilitates reliable and valid of human behavior.** वस्तूस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषयाचा बारकाईने केलेला समीक्षात्मक अभ्यास किंवा वैज्ञानिक चिकित्सा म्हणजे संशोधन होय. अभिनव वस्तूस्थिती पाहण्यासाठी हाती घेतलेले शोध कार्य म्हणजे संशोधन होय. म्हणजे इंग्रजीमध्ये Research होय Research म्हणजे Re म्हणजे पुन्हा-पुन्हा search म्हणजे शोध घेणे् म्हणजे नवीन तत्वे शोधून काढणे होय.

जे. डब्ल्यु वेस्ट - संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पद्धती प्रत्यक्ष कार्यान्वित करण्याची सुव्यवस्थित व नियमबद्ध अभ्यासण्याची प्रक्रिया होय.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Research)

१.संशोधनाचा अर्थ समजून घेणे २.संशोधनाची व्यावहारिकता अभ्यासणे

३.सामाजिक व शास्त्रीय संशोधनातील फरक अभ्यासणे.

संशोधनाची वैशिष्ट्ये :- (Features of Research)

१.वस्तुनिष्ठता:- (Objectivity) सामाजिक संशोधन व शास्त्रीय संशोधनात वस्तूनिष्ठतेला अधिक महत्त्व आहे. संशोधनातून निघणारे निष्कर्ष फक्त विशिष्ट, समाज, घटक समूह, व्यक्ती याना लागू होणारे नसावे म्हणजे निष्कर्ष अनूमान सर्वासाठी समान व लागू होणारे असावे.

२.नैतिकदृष्टया तठस्य : (Neutral to Morality) वस्तु आहे तशीच स्वीकारावी हे शास्त्रीय संशोधनाचे एक वैशिष्ट्य असते. कोणत्याही एका समुह-गोष्ट, घटकांविषयी पूर्वग्रह बाळगू नये असे अपेक्षित असते. ज्ञान संपादन करण्यासाठी संशोधक एका विशिष्ट घटकाचा अभ्यास करून काढलेले सर्व समाजासाठी लागू करता येते.

३.सामान्यीकरण : (Generlisation)

संशोधनातून समस्येशी संबंधित असणाऱ्या घटकांचा किंवा घटनांचा परस्पराशी असणाऱ्या कार्यकारण संबंधाचा अभ्यास केला जातो. कार्यकारण संबंध स्पष्ट झाल्यानंतर अनुमान काढले जातात व निष्कर्ष लागू केले जातात. म्हणजे एखाद्या विशिष्ट समुहाचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढले जातात व त्याच निष्कर्षाला समाजासाठी सामान्यीकृत केले जातात.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

४.संबंधित संकल्पनेचा उपयोग : (Use of Related Concepts) संशोधन प्रक्रियेत विद्यमान ज्ञानान भर घालण्यासाठी मदत होत असते. परंतू ज्ञानात भर घालण्यासाठी अमूर्त तत्थ म्हणजेच संकल्पना महत्त्वाच्या ठरतात.

५.विश्वसनिय पूरावे : (Reliable Evidence) संशोधनासाठी विशिष्ट प्रकारची माहिती संकलित केले जाते संकलित केलली माहिती विश्वसनिय असली पाहिजे तरच अचूक निष्कर्ष निघतात नाहीतर चुकीचे निष्कर्ष संशोधकाच्या विश्वासर्हतेवर प्रश्न निर्माण करतात म्हणून पूरावे विश्वसनिय असले पाहिजे.

६. अनुभवाधिष्ठित : (Basis of Experiences) संशोधन करतांना माहिती संकलित केली जाते सदर माहिती ज्ञानेंद्रियांच्या सहाय्याने जमा केली जाते. या माहितीचा संशोधक अनूभव घेत असतो. संशोधन करताना वा माहिती संकलित करताना संशोधकाला आलेले अनूभव, निरीक्षण, विश्लेषण यांच्या माध्यमातून निष्कर्ष काढतो व ते समग्र घटकासाठी लागू करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाचे प्रकार : (Types of Research)

१.वर्णनात्मक संशोधन : Descriptione Research - वर्णनात्मक संशोधनात तथ्य शोधून काढले जाते. एखाद्या घटनेचा किंवा स्थितीचा व्यक्तिगत घटकाचा पद्धशीरपणे वर्णन केले जाते. या संशोधनात संशोधकाचे चलावर कोणतेही नियंत्रण नसते.

२.विश्लेषणात्मक संशोधन: Analigical Research - विश्लेषणात्मक संशोधन प्रामुख्याने गृहितकाची पडताळणी विद्यमान माहितीचे विश्लेषण व त्यातील संबंध प्रस्थापित करण्यात विश्लेषणात्मक संशोधन महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

३.व्यावहारिक Applied Research संशोधन : व्यावहारिक संशोधनात एखाद्या समस्येवर उपाय शोधले जाते व ते वास्तव जिवनात अंमलात आणले जातात. या संशोधनात समस्यांचा शोध घेणे समस्या निर्माण होऊ नये यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे. समस्या निर्माण झाल्यावर उपाय योजना करण्याची पद्धत व्यावहारिक संशोधनाच्या माध्यमातून सुचविली जाते. व्यावहारिक संशोधन प्रकाराचा उपयोग शिक्षण, सामाजिक व्यवस्था, स्वास्थ्य, मनोरंजन इ.त होतो. पी.व्ही.यंग ने सुद्धा ही संशोधन पद्धत समाज हिताच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण मानली आहे.

४.मौलिक/पायाभूत संशोधन : (Fundamental Research):- समाजातील बदलत्या परिस्थितीमुळे अनेक बदल होत असतात या बदलामुळे जुने सिद्धांत तत्वे,नियम हे कालोघात कालबाह्य ठरत असतात. यामुळे जुन्या सिद्धांताच्या आधारवरच नविन नियम किंवा सिद्धांत मौलिक संशोधनात विकसित केले जातात. मौलिक संशोधनाद्वारे पूर्वी मांडलेल्या सिद्धांतात नियमात तत्वात सुधारणा करून नवीन सिद्धांत मांडले जातात. या संशोधन पद्धतीतमुळ समस्येची कारणे शोधली जातात. समस्येवर उपाय योजना मौलिक संशोधनात सुचविण्यात जात नाही.

संदर्भ सूची :

१. Research Methodology- Kothati C.R.New Age International limited.
२) Research Methodology in Education – Dr.Das Sunakar Sharma publishing House Jaipur
३. University News ०६-१२ Jan २०२०
४. संशोधन पद्धती- डॉ.पाटील वा.भा.प्रशांत प्रकाशन जळगांव
५. संशोधन पद्धती य.च.यू.वि. प्रकाशन नाशिक.

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

*****

122

▪ Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (C)
▪ January 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

हिंदी साहित्य में चित्रित हाशिए का समाज

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. जिजाबराव पाटील

- अतिथि संपादक -
डॉ. बी. एन. पाटील

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

...bha's Arts, Com. & Sci. College ... DHULE

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

– अनुक्रमणिका –

- आंबेडकर विचारधारा और दलित साहित्य १
  प्रोफेसर विष्णु सरवदे
- दलित चेतना और मणिकर्णिका ४
  रेखा महादेव भांगे
- हाशिए का समाज : राष्ट्रसंत तुकड़ोंजी महाराज के दलित उत्थान के संदर्भ में विचार (ग्रामगीता के विशेष परिप्रेक्ष्य में) ६
  प्रा. डॉ. सुनील बाबूराव कुलकर्णी
- दलित उत्पिडन ९
  प्रा. अविनाश बी. अहिरे
- मौत ही जीवन का पैगाम 'आदिवासी की मौत' १२
  प्रा. डॉ. गौतम भाईदास कुवर
- ममता कालिया के उपन्यासों में नारी चेतना १५
  डॉ. अशोक शामराव मराठे
- 'शिकंजे का दर्द' आत्मकथा में अभिव्यक्त हाशिए का समाज १७
  डॉ. शालिनी बलवंतराव वाटाणे
- सूरजपाल चौहान की कहानियाँ और आंबेडकरवादी–संघर्ष–चेतना (दलित विमर्श) १९
  डॉ. संजय रणखांबे
- हाशिए पर आदिवासी समाज २२
  प्रा. डॉ. अमृत खाडपे
- हाशिए पर खडे लोगों की दस्तक (संदर्भ : डॉ गौतम कुँवर कृत 'हिन्दी दलित साहित्य की दस्तक') २४
  प्रा. अजित चुनिलाल चव्हाण
- 'छप्पर' उपन्यास में चित्रित दलित विमर्श २७
  प्रा. डॉ. विजय श्रावण घुगे
- समकालीन स्त्री विमर्श : सामाजिक परिदृश्य ३०
  डॉ. रेखा गाजरे
- अनामिका के साहित्य में नारी विमर्श ३६
  डॉ. रेखा गाजरे, भावना बडगुजर
- गरिमामय जीवन को तरसरता : किन्नर समाज ४०
  डॉ. क्रांती सोनवणे – बाविस्कर
- प्रेमचंद के साहित्य में दलित विमर्श (सद्‌गती, ठाकुर का कुआँ कहानी के संदर्भ में) ४२
  प्रा. अनुराधा विनोद पवार
- मंजुल भगत के 'अनारो' उपन्यास में नारी विद्रोह ४४
  कु. रजनी शरद इंगळे
- शैलेश मटियानी के कहानी साहित्य में दलित चेतना ४६
  प्रा. डॉ. विष्णु जी. राठोड
- परशुराम शुक्ल के बाल साहित्य में हाशिए समाज की झलक ४८
  डॉ. संगीता जगताप
- विजय की ग्रामीण कहानियों में नारी विमर्श ५०
  यमुना एम. पी.
- स्त्री के दाम्पत्य जीवन का संघर्ष : नासिरा शर्मा के 'शाल्मली' उपन्यास के संदर्भ में ५२
  डॉ. शिवाजी सांगोळे
- हाशिए के समाज के अंतर्गत आदिवासी विमर्श (रणेन्द्र जी के 'ग्लोबल गांव के देवता' उपन्यास के संदर्भ में) ५५
  डॉ. मेदिनी श अंजनीकर
- नीरजा माधव कृत – 'यमदीप' उपन्यास में 'किन्नर' समुदाय के अंतरंग जीवन की मार्मिक गाथा ५७
  प्रा. डॉ. मंजु प. तरडेजा

DHULE

EARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143 Jan. 2020
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 214 (C) : हिंदी साहित्य में चित्रित हाशिए का समाज

नीरजा माधव कृत – 'यमदीप' उपन्यास में 'किन्नर' समुदाय के अंतरंग जीवन की मार्मिक गाथा

प्रा. डॉ. मंजु पु. तरडेजा
विद्यावर्धिनी सभा का कला, वाणिज्य एवं
विज्ञान महाविद्यालय, धुलियाँ

आज का समय विमर्शो का समय है। बहुकेंद्रीयता का समय है। स्त्री, दलित, अल्पसंख्यक, वृद्ध और आदिवासी समुदाय परिधि को ञ्कर केंद्र में आ चुके हैं। और अपने मूलभूत मानवाधिकारों के लिए संघर्ष कर रहे हैं। किन्नर समुदाय भी हाशियापरक जिंदगी को छोडकर ने अधिकारों के लिए लड रहा है। यह एक ऐसा समुदाय है जो समाज के बीचों बीच उपस्थित है लेकिन उसका कोई अस्तित्व नहीं। ायण और महाभारत काल से ही समाज में इस समुदाय की उपस्थिति दर्ज है पर 'सभ्य समाज' में तिरस्कार और अपमान का दंश झेलने लिए विवश है। किन्नर उपहास का पात्र बनते है। लेकिन उनका मजाक उडाने वाले उनकी पीडा को नहीं समझते। किन्नर का नाम लेते ही के मन में एक अजीब-सी भावना पैदा होती है। बस अड्डे पर, रेल डिब्बे में, स्टेशन या चौराहे पर किन्नरों के व्यवहार से त्रस्त व्यक्ति उनके नवाधिकारों के बारें में सोचना तो दूर उनको देखते ही दूर भागने का प्रयास करता हैं। सभ्य कहलाने वाला समाज आज भी उनके अधिकारों र अस्तित्व को अनदेखा कर रहा है। थर्ड जेंडर के साथ मानव होते हुए भी जानवरों-सा व्यवहार हो रहा है। माँ-बाप के साथ ही साथ ाज भी उन्हें नकार रहा है। सरकार द्वारा सुविधाएँ दी है। परंतु अज्ञानतावश वे अपने अधिकारो का उपयोग नहीं कर पा रहे हैं। नौकरी का न लना, बेरोजगारी, शिक्षा का अभाव, समाज का नकार जैसी अनेक समस्याएँ थर्ड जेंडर समाज के सामने हैं। सामाजिक व्यवस्था के कारण से टूट रहे हैं। ऐसे में उन्हें समाज की मुख्य धारा में लाना और उनके प्रति समाज सद्भावना लाना एक चुनौती है।

साहित्य के क्षेत्र में वर्तमान समय में लिंग निरपेक्ष समाज, हिष्कृत किन्नर या थर्ड जेंडर समुदाय पर चिंतन और चर्चा तेज हुई । हिंदी में नई सदी के आरंभ में यह विमर्श प्रभावी रूप से दिखाई रहा है। इसके परिणाम स्वरुप नीरजा माधव का उपन्यास 'यमदीप' २००९) निर्मला भुराडिया का 'गुलाम मंडी', प्रदीप सौरभ का 'तीसरी ाली' (२०१४) और महेंद्र भीष्म का 'किन्नर कथा' (२०११) और वत्रा मुद्गल का 'पोस्ट बॉक्स नं. २०३ (२०१६) नालासोपारा' ादि में किन्नर व्यथा का यथार्थ चित्रण परिलक्षित होता हैं।

नीरजा माधव के उपन्यास 'यमदीप' में मानवी और आनंदकुमार के माध्यम से किन्नरों से संबंधित ऐतिहासिक संदर्भों को रेखांकित करने के साथ-साथ उनकी समस्याओं एवं मानसिक यातनाओं को उजागर किया गया है। साथ ही किन्नरों की सामाजिक उपयोगिता की ओर भी ध्यान आकर्षित किया गया हैं। नीरजा माधव यह कहती हैं की, ...ं को बकाया धन की वसूली का काम सौंपा जाए तो वे ...बजाकर वसूल कर लेंगे। उनका यह मानना है कि यदि किन्नरों की अवहेलना करने के बजाय उन्हें रोजगार उपलब्ध कराया जाए तो वे अपनी पारंपारिक भूमिका से बाहर आ सकेंगे और स्वतंत्र रूप से इज्जत से जीवनयापन कर सकेंगे।

लिंगोपासक समाज ने किन्नरों को घोर अभिशप्त माना हैं 'किन्नर' समुदाय के अन्तरंग जीवन की मार्मिक गाथा को 'यमदीप' उपन्यास में यथार्थ देखने को मिलता है। यह उपन्यास नीरजा माधव को एक और तो स्त्री – लेखन एवं दलित लेखन की भीड से अलग करता हैं तो दूसरी ओर नारी अस्मिता और शोषित – उपेक्षित वर्ग के अनछुए पहलुओं को भी सामने रखता हैं। जिनकी और आज तक कोई सजग लेखनी उन्मुख ही नही हुई।[१] उपर्युक्त विवरण से स्पष्ट होता हैं कि वाकई में नीरजा माधव ने अपने उपन्यास में हाशियाकृत किन्नर समुदाय से संबंधित सभी सामाजिक समस्याओं का यथार्थ अंकन किया है। इस उपन्यास में लेखिका ने हिजडों की जिंदगी के ज्ञात सभी पहलुओं का ईमानदारी के साथ प्रस्तुत किया गया हैं।

वेश्यागिरी करना या धन के लिए तरह-तरह मर्दो के सम्पर्क में आदि। इन सब कार्यो के लिए महताब खिलाफ हैं। उनका मानना हैं कि इस प्रकार के कार्य से यौन रोग के अवसर बढेंगे वे नाजबीबी से कहते हैं। देखो नाज, चोरी-छिपे यहाँ जो धंधा चल रहा हैं उसका फल तो तुम देख ही रही हो। जुबेदा चल बसी और अब सोराबती की बारी हैं - अब चला जाय कि तब इसीलिए हम सबको मना करते रहे कि जिस करम को करने अल्ला ने ही हमें नहीं बनाया तो उसके साथ कोई जोर जबरदस्ती मत करो।[२] उपरोक्त कथन 'यमदीप' उपन्यास की पात्र महताब किन्नर गुरू हैं वह अपने चेलो को लेकर अति चिन्तित हैं क्योंकि वे यौन रोगग्रस्त से पीडित हैं। इसलिए वह कहती है कि, अप्राकृतिक रूप से पैसे नहीं कमाने हैं भले ही ताली बजाकर कम आमदनी मिले। वैश्यावृत्ति करके पैसे कमाकर क्या करना हैं और वो पैसे किस काम आएगा। कम खायेंगे, सोने-चाँदी के आभुषण कम पहनेंगे तो वेश्यावृत्ति नहीं करनी पडेगी।

नाजबीबी और सब किन्नर को महताब किन्नर जीवन को समझाती हैं। तब नाजबीबी ने उनकी बात को स्वीकार कर लिया लेकिन कुछ हिजडें गुरू के सामने सहमति जताते है, पर उन हिजडों के मन में सवाल उठते हैं कि अपने आपको समाज से एक उपेक्षित वर्ग मानते हैं। उन्हें भी लगता है कि सरकार उनकी तरफ कोई ध्यान नहीं देती और घरवाले तो पैदा होते ही आँख खुलने से पहले बाहर फेंकने का उतावले, रहते हैं। वे भी मनुष्य हैं, उनकी भी आवश्यकताएँ हैं। चमेली के संवादों में वेदना दिखती हैं, ''तन को भगवान ने आधा टुकडा बनाया कि किसी लायक नहीं रहें और पेट ----- ? पेट तो नहीं बंद करके भेजा। 'वह तो खुला ही हैं रोज भरो, रोज खाली। चमेली की इस बात पर मंजु ने कहा' हमारे पेट की सुध किसे हैं ? न सरकार को न जजमान को ---- महताब गुरू ने अपने अनुभवजन्य बातों से सबको शांत करते हुए कहा, सरकार भी क्या करे ? आबादी

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

इतनी बढ गयी कहाँ से खाना – पीना होंग. ? सबको नौकरी चाहिए, सबको संपत्ति चाहिए। कोई हिजडा तो नहीं सब कि, आगे-पीछे ओर एक कोठरी, एक कथरी में जिंदगी बीत जाए।''[३]

इस उपन्यास में हिजडों की समस्या को लेखिका ने समाज से रू-ब-रू करवाया हैं। सब लोग अक्सर कहते हैं कि हिजडें वेश्यावृत्ति करते है और लोगों से पैसे लुटते है लेकिन असली वजह को इस उपन्यास का अध्ययन करने से पता चलता है। समाज में उनके लिए भी जगह होनी चाहिए उपेक्षित करने के बजाय उन्हें समझने की जरूरत हैं। किन्नर लोगों के पास उतनी सोच, समझ, स्नेह, प्यार, ममता, मैत्री, स्नेह, करुणा और दया है जितनी समझ लिंगोपासक समाज के पास हैं।

सामान्य समाज को किन्नर समाज के प्रति जागरूक होने की आवश्यकता हैं। उन्हें कब तक हाशिये के साँचे में धकेले रखेगें। किन्नर समाज को आज के दौर में उन्हें अपनाने की जरूरत हैं, सर्वप्रथम परिवार के लोगों को लैंगिक विकलांग बालक को परिवार से निष्काषित न करके अच्छी शिक्षा देने की जरूरत है। हिजडे रूपी बालक को सामान्य बच्चे के साथ स्कूल भेजा जाए, उनकी मानसिकता में ये अहसास न कराए कि तुम हिजडे हो, इसलिए सामान्य समाज से भिन्न हो। तृतीय लिंगी बालक को स्कूल में प्रवेश देना भी निषेध मानते है ऐसा व्यवहार क्यों किया जाता ? आज संवैधानिक रूप से तृतीय लिंगी समाज को दर्जा मिल गया है, परन्तु आज भी वे अधिकांश जगहों में शिक्षा प्राप्त करने के लिए प्रवेश नहीं ले सकते हैं। न ही उन्हें कोई रोजगार देता है, न ही उन्हें अपनी बिरादरी में जीने का हक देता है। सच तो ये हैं कि किन्नर आज भी किसी कतार का आखिरी छोर पर खडा दिखता है। अगर सामान्य समाज किसी विकलांग, मानसिक विकृति रोगग्रस्त बच्चे को अपनाती हैं तो किन्नर बालक को अपनाने में क्या हर्ज हैं ? इस संदर्भ में लक्ष्मीनारायण त्रिपाठी कहते हैं-

समाज नाम का जानवर जो तब भी खडा ही रहता हैं – कनाडा मे भी उन्हें बहुत-सी समस्याओं का सामना करना पडता हैं। समाज उन्हें झट से अपनाता नहीं हैं। परिवार ही जब नहीं अपनाता तो समाज क्या है --- किसी की नौकरी चली जाती हैं, किसी को जान से मारने की धमकी दी जाती हैं--- फिर ट्रांसजेडर सर्जरी होने के बाद बहुत-से लोग नौकरियाँ बदलते हैं।[४] प्रस्तुत अवतरण से स्पष्ट होता हैं की किन्नर समाज के साथ हास्यात्मक व्यवहार भारत में नहीं बल्कि विश्व के अन्य देशों में भी इसी तरह का व्यवहार होता है।

'जेनेटिक डिफेक्ट' के कारण यदि कोई बच्चा किन्नर के रुप में पैदा होता है तो इसमें उसका क्या दोष है। उसे भी तो जीने का अधिकार है। आज समय के साथ सोच भी बदल रही है। कुछ किन्नर पढ-लिखकर अपने पैरों पर खडे हो रहे हैं। साथ ही दूसरों के लिए थी राह दिखा रहे हैं। वे भी हर क्षेत्र में सक्रिय हो रहे है, अपनी उपस्थिति दर्ज करा रहे है, हाशिया छोडकर केंद्र में आ रहे हैं। फिर भी इस समाज को उन्हें अपनाने में वक्त लगेगा।

संदर्भ ग्रंथ :

१. नीरजा माधव, यमदीप, पृष्ठ सं. आवरण पृष्ठ, सुनील साहित्य सदन – २००९।
२. डॉ. विजेद्रप्रतापसिंह / रविकुमार गोड, भारतीय समाज एवं समाज में तृतीय लिंगी विमर्श, प्र.सं. ११३,अमन प्रकाशन – २०१६।
३. नीरजा माधव, यमदीप, पृ. सं. ११३, सामायिक प्रकाशन।
४. लक्ष्मीनारायण त्रिपाठी, मैं हिजडा-मैं लक्ष्मी, पृ. सं. ७७, वाणी प्रकाशन २०११।

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

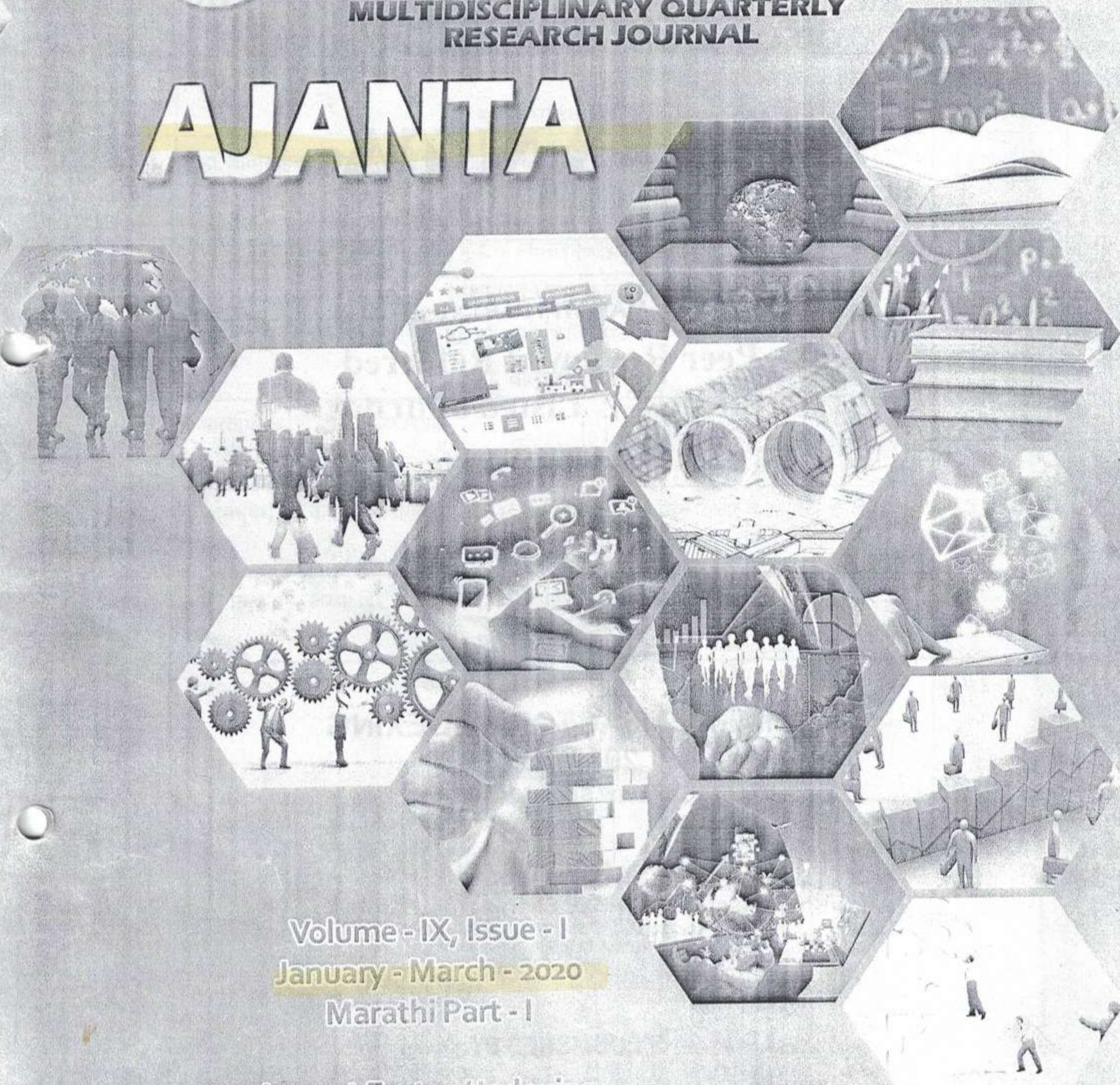

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदलाचा अभ्यास **डॉ. सय्यद सादिक बशीर**	११५-१२०
२४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक चिंतन **डॉ. संजय बालाघाटे**	१२१-१२७
२५	मानव कल्याणासाठी तथागत गौतम बुद्धाची मानसशास्त्रीय प्रयोगशाळा **शशिमोहन राजाराम सिरसाट** **प्रा. डॉ. मनोहर सिरसाट** **प्रा. डॉ. बालाजी एम. गव्हाळे**	१२८-१३२
२६	भारतीय बँकांची दशा आणि दिशा **प्रा. डॉ. एस. जी. गोल्डे**	१३३-१३८
२७	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यावर समाजसुधारकांच्या विचार व कार्याचा प्रभाव **प्रा. विवेक मोरे**	१३९-१४४
२८	स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने वाटचाल : शैक्षणिक धोरणांच्या संदर्भात **डॉ. व्ही. के. खिल्लारे**	१४५-१५१
२९	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार **डॉ. शेख असिफोद्दीन ऐनोद्दिन** **कु. मायावती श्रीरंग थोरात**	१५२-१५७

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२६. भारतीय बँकांची दशा आणि दिशा

प्रा. डॉ. एस. जी. गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

जगभरातील विविध संस्कृतीमध्ये बचतीची संकल्पना अस्तित्वात असल्याचे दिसते. भारत देखील याला अपवाद नाही. सोन्या-चांदीची दागदागिने, मुल्यवान धातु, नाणी भांडयामध्ये ती जमीनीमध्ये लपवून ठेवण्याची पध्दत होती. उत्खननामध्ये याचे पुरावे मिळतात. मानवाचा जसजसा विकास होऊ लागला तसतसा त्यांच्याकडे पैसा येऊ लागला. यातच परकिय आक्रमने, चोरी होणे यापासुन सुरक्षितता मिळविण्यासाठी काही लोक जमिनीत पैसा लपवून ठेवत तर काही लोकांनी मंदिरातील पुजाऱ्याकडे पैसे ठेवायला सुरुवात केली. या पुजाऱ्यापासूनच बँक व्यवसायाला सुरुवात झाली असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

भारतामध्ये बँकांचा इतिहास फार जुना आहे, प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात देखील संदर्भ पाहायला मिळतो. पैसे व्याजावर देण्याघेण्याचा संदर्भ वैदिक काळात म्हणजे इ.स.पूर्व 2000 ते इ.स.पूर्व 1400 आणि इ.स.पूर्व 500 ते इ.स. पूर्व 400 च्या काळात कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये व्याजावर पैसे देणे-घेणे, व्याजाचा दर याचा संदर्भ मिळतो. असे असले तरी भारतामध्ये बँकांचे पूर्वज हे सावकार, सराफी पेढीवाले, जमीनदार हेच होते. देशातील गरीब लोक यांच्याकडून अडीअडचणीला कर्ज घेत, मात्र यांचे व्याजाचे दर अधिक असल्याने त्या कर्जदाराचा मृत्यु होईपर्यंत त्याची कर्जातुन सुटका नव्हती. पुढे त्याच्या वारसाला देखील ती कर्जफेड करावी लागत असे. नंतरच्या काळात ब्रिटिश भारतामध्ये आले व सर्वच क्षेत्राला एक वेगळे वळण मिळाले.

बँकिंग क्षेत्र हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि आर्थिक विकासाचा आधार असतो. बँक ही आर्थिक विकासाचा पाया असते. एवढेच काय देशातील बँकांना अर्थव्यवस्थेच्या रक्तवाहिन्या म्हणून ओळखले जाते. कारण बँकांकडून दिले जाणारे कर्ज व त्यातून निर्माण होणारे उद्योग व रोजगार हे देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. त्यातुन पैसा अर्थव्यवस्थेत खेळत असतो. भारतामध्ये बँकांचा जो विकास आला त्याचे तीन टप्यात वर्गीकरण करता येते.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व बँकींग व्यवस्था

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतामध्ये स्वतंत्र अशी अद्यावत बँक म्हणून व्यवसाय करणारी कोणतीही बँक नव्हती. भारतामध्ये बँकिंग प्रणालीचा उदय 1786 मध्ये बँक ऑफ कलकत्ता या बँकेच्या स्थापनेपासून झाली. 19 व्या शतकात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या तीन चार्टर अंतर्गत 1806 मध्ये बँक ऑफ कलकत्ता, 1840 मध्ये बँक ऑफ बॉम्बे आणि 1843 मध्ये बँक ऑफ मद्रास या तीन बँकांची स्थापना करण्यात आली. पुढे 1935 मध्ये या तीन प्रेसिडेन्सी बँकांचे विलीनीकरण करुन

1921 मध्ये इंपीरियल बँक ऑफ इंडिया या नावाची बँक स्थापन करण्यात आली. पुढे याच बँकेचे 1955 मध्ये भारतीय स्टेट बँक बनविण्यात आली.

भारतातील पहिली भारतीय मालकीची बँक 1865 नंतर अलाहाबादमध्ये अलहाबाद बँक या नावाची बँक स्थापन करण्यात आली. तर भारतीय रिझर्व्ह ही हेल्टन यंग कमिशनच्या शिफारशीनुसार 1935 मध्ये स्थापन करण्यात आली. या काळात अनेक खाजगी बँका स्थापन झाल्या व अनेक बंद देखील पडल्या. मात्र ही बँकींग व्यवस्था ही फक्त शहरी भागांपर्यंतच मर्यादित होती.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळातील बँकींग व्यवस्था

1947 मध्ये देश स्वतंत्र झाला. त्यावेळी जवळपास सर्वच बँका खजगी अधिपत्याखाली होत्या. त्यामुळे ग्रामीण भागातील जनतेला कर्जासाठी सावकार किंवा जमीनदार यांच्याशिवाय पर्याय नव्हता. सावकार लोक अधिक व्याज दराने कर्ज वाटप करीत. त्यानंतर पठाणी वसुल मार्ग पत्करला जायचा यावर उपाय म्हणून भारत सरकारने 1949 मध्ये रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरण केले, लागलीच 1955 मध्ये इंपीरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करुन तिला स्टेट बँक ऑफ इंडिया असे नाव दिले. पुढे व्यापक समाजहित लक्षात घेऊन ज्या बँकांची जमा रक्कम 50 कोटी पेक्षा अधिक होती अशा 14 बँकांचे भारत सरकारने राष्ट्रीयीकरण केले, त्यामध्ये 1) अलाहाबाद बँक 2) बँक ऑफ इंडिया 3) पंजाब नॅशनल बँक 4) बँक ऑफ बडोदा 5) बँक ऑफ महाराष्ट्र, 6) सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, 7) कॅनरा बँक, 8) देना बँक, 9) इंडियन ओवरसिज बँक, 10) इंडियन बँक, 11) संयुक्त बँक, 12) सिंडिकेट बँक, 13) युनियन बँक ऑफ इंडिया, 14) युको बँक इ.

या राष्ट्रीयीकरणामुळे भारतीय बँकिंग व्यवस्थेचा विकास झाला, मात्र हा विकास ग्रामीण, कृषी व गरीब जनतेपासुन दुरच होता. यावर उपाय म्हणून 1975 मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँकेची स्थापना करण्यात आली. पुढे 1980 मध्ये पुन्हा 6 खजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आलें की, ज्या बँकांची जमा रक्कम 200 कोटी पेक्षा अधिक आहे, यामध्ये 1) आंध्र बँक, 2) निगम बँक, 3) न्यु बँक ऑफ इंडिया, 4) ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स, 5) पंजाब ॲण्ड सिंध बँक, 6) विजया बँक इत्यादी.

क) नविन आर्थिक सुधारणानंतरची बँकिंग व्यवस्था

1991 पर्यंत भारतीय सार्वजनिक बँकांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेमध्ये घसरण सुरु झाली होती. तसेच ग्राहक सेवेचा दर्जा सुमार होता आणि नफा मिळविण्याची क्षमता खुपच कमी झाली होती. 1991 मध्ये सरकारने जेव्हा अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण केले तेव्हा अनेक बँकींग सुधारणाही हाती घेतल्या. श्री एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली वित्तीय पध्दती वरील सुधारणा समितीने 1991 मध्ये SLR आणि CRR कमी करुन बँकांचे स्त्रोत मुक्त करणे, व्याजदर निश्चितीसाठी बाजारपेठीय शक्तीवर विश्वास ठेवणे, स्पर्धा वाढविण्यासाठी खाजगी आणि परदेशी बँकांना प्रवेश सुलभ करणे व बँकांची संख्या लक्षणीय कमी करणे अशा शिफारशी केल्या होत्या. यामध्ये विशेषत: बँकांचे विलीनीकरण, तंत्रज्ञानाचा मोठया प्रमाणावर वापर अशा अनेक शिफारशी होत्या. यामुळे बँकींग क्षेत्राची कामगिरी आणि मजबुतीमध्ये चांगलीच सुधारण झाली. उदा. 1990 मध्ये जीडीपीचा वाटा म्हणून बँकिंग व्यवस्थेने केलेल्या कर्जपुरवठयाचे प्रमाण 51.5% वरुन 2000 मध्ये

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

53.4% पर्यंत गेले. इतर देशाच्या तुलनेत हे प्रमाण कमीच आहे. 2000 साली चीनमध्ये हे प्रमाण 133% मलेशियामध्ये 143% आणि थायलंड मध्ये 122% होते.

खाजगी बँकांना बँकिंग क्षेत्रात प्रवेश द्यावा या शिफारसीनुसार खाजगी बँकांना आरबीआयने परवानगी दिली. यामध्ये आयसीआयसीआय बँक, एचडीएफसी बँक, बँक ऑफ पंजाब, इंडिसंड बँक, सेंच्युरियन बँक, आयडीबीआय बँक, टाईम्स बँक, डेव्हलपमेंट क्रेडिट बँक, कोटक महिंद्रा बँक यांचा समावेश आहे. एकूणच या सर्वांमुळे आता भारतीय बँकिंग व्यवस्थेला उद्योगाचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. देशाची बँकींग व्यवस्था सदृढ असेल तरच देशाचा विकास होतो.

भारतामध्ये बँकींग क्षेत्राला बळकटी व स्थैर्य आणण्यासाठी 1990 नंतर प्रयत्न सुरु झाले व गेल्या काही वर्षांपासून ते अधिक होत आहे. 1991 पर्यंत नरसिंहम समितीच्या शिफारसी आंमलात येईपर्यंत बँकांना कॅपिटल ॲडिक्वसी, इन्कम रेकगनिशन, बुडीत कर्जावर नफ्यामधुन तरतुद करणे इ. संदर्भात निकष अस्तित्वातच नव्हते. बँकेने मिळविलेले व्याज व टेवीवर दिलेले व्याज याचे खरे आकडे गुप्त ठेवले जात होते. त्यामुळे बुडीत कर्जासाठी किती तरतुद केली, एकुण बुडित कर्ज किती याबाबत गुप्तता पाळली जायची. यामुळे बँकेने जाहीर केलेला नफा खरा कि खोटा व बँकेची खरी आर्थिक स्थिती कशी आहे हे कळत नव्हते. म्हणजेच यामधले पारदर्शकतेचा पूर्ण अभाव होता. बँकांना ठेवी व कर्ज यावरील व्याजदर ठरविण्याचा देखील अधिकार नव्हता. परंतु 1993-1994 नंतर यामध्ये अमुलाग्र बदल झाले आहेत. आज बँका आपल्या ग्राहकांना विविध तंत्रज्ञानाच्या आधारे वेगवेगळया सोई-सुविधा उपलब्ध करुन देत आहे. नविन तंत्रज्ञानामुळे बँकांचा चेहरामोहराच बदलला आहे. व्यवसाय वाढविण्यासाठी शाखांचे जाळे वाढले आहे, असे असले तरी सार्वजनिक बँकांमध्ये खाजगी क्षेत्रातील बँका तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत आघाडीवर आहेत.

आज ग्रामीण भागात बँक शाखचे जाळे वेगाने पसरत असले तरी नागरी विशेषत: मोठया शहरामध्ये बँकांच्या शाखा सुरु होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. एकूण लोकसंख्येच्या समुहावर आधारित बँक शाखंची संख्या वाढत आहे, याची कल्पना पुढील तक्त्यावरुन येते.

लोकसंख्या समुहावर आधारित बँक शाखांची संख्या

वर्ष	ग्रामीण	निमशहरी	शहरी	महानगरे	एकुण
1969	1833	3242	1584	1503	8262
1979	13337	7889	5037	3939	30202
1989	33014	11166	7524	5995	57699
1999	32857	14168	9898	8016	64939
2009	30943	19282	15356	14288	79689
2017	48806	38201	24574	26478	138059

*यामध्ये प्रशासकीय कार्यालयांना वगळण्यात आलेले आहे.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

वरील तक्त्यावरुन लक्षात येते की, 1969 मध्ये एकूण 8262 एवढया शाखा होत्या, त्यामध्ये वाढ होऊन 2017 मध्ये 138059 एवढी आली. ग्रामीण भागातील शाखांची संख्या देखील वाढलेली आहे. देशातील ज्या भागात बँकिंग सेवा पोहचल्या नाहीत अशा भागात सार्वजनिक क्षेत्रातल्या बँकांची महत्वाची भूमिका राहिलेली आहे.

नजिकच्या भविष्यकाळात आर्थिक गतिमानता, विकासदरात वृध्दी, नवी धोरणे व बँकांचे प्रयत्न यामुळे बँकांची स्थिती सुधारेल. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला संजीवनी देण्यासाठी बँकांचे मोठे योगदान अपेक्षित आहे. मात्र यासाठी अनेक गोष्टी कराव्या लागतील. त्यामध्ये वसुलीचे प्रयत्न वाढविणे, बुडित बँका व अर्थसंचाच्या पुनर्वसनासाठी स्वतंत्र यंत्रणा हवी, आर्थिक सेवांचे जाळे लोकसहभागाद्वारे वाढायला पाहिजे. सरकारी रोख्यांमधील गुंतवणुकीची बंधन मर्यादा कमी होऊन हा पैसा उत्पादक कार्याकडे वळावा, अर्थात हे सर्व सरकारची वित्तीय स्थिती सुधारल्याशिवाय शक्य नाही.

भारतीय बँकांपुढे आज मोठी समस्या निर्माण झाली आहे ती म्हणजे कर्जबुडीताचे वाढते प्रमाण सरकारच्या दबावामुळे बँकांना अयोग्य व्यक्तीला संस्थेला किंवा उद्योगाला कर्जवाटप करावे लागते, यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांपुढे थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतांना दिसते. कर्ज म्हणून दिलेला पैसा कसा वापरला जातो यावर लक्ष टेवण्याची सुविध बँकांकडे नसते. त्यामुळे कर्जापोटी मिळणाऱ्या पैशाचा दुरुपयोग होतो. यामुळे कर्ज बुडते. हे बुडीत कर्ज अनुत्पादक मालमत्ता झाली आहे हे कळायला कर्ज घेतल्यापासून 3 ते 4 वर्षे लागतात. भारतामध्ये या अनुत्पादक मालमत्तेचे प्रमाण देखील खुप मोठे आहे. खालील तक्त्यांमध्ये 2001-02 ते 2016-17 या कालावधीत बँकांना अनुत्पादक मालमत्तेची स्थिती दर्शविली आहे.

तक्ता- अनुत्पादक मालमत्ता- वाढ कर्जातील वाढ.

अनुत्पादक मालमत्ता	वाढ	कर्जातील वाढ
2001-02	11	23.6
2002-03	9.5	14.4
2003-04	7.4	16.2
2004-05	5.2	3.1
2005-06	3.5	31
2006-07	2.6	28.5
2007-08	2.4	23.1
2008-09	2.4	19.6
2009-10	2.5	17.1
2010-11	2.4	22.3
2011-12	2.9	19.9
2012-13	3.4	15.1
2013-14	3.8	10.9
2014-15	4.3	12.6
2015-16	7.6	10.7
2016-17	9.3	5.08

Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरुन सहज लक्षात येते की, 2001-02 ते 2016-17 या कालावधीत बँकेच्या अनुत्पादक मालमत्तेमध्ये मोठया प्रमाणात वाढा झालेली आहे. अनुत्पादक मालमत्तेमध्ये वाढ होणे हा बँकिंग व्यवस्थेसाठी धोक्याचा इशारा आहे. अशा स्थितीमुळे बँकांना नवीन कर्ज वाटपामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होतात. पर्यायाने देशाच्या विकासावर या सर्वांचा विपरित परिणाम होत असतो.

सार्वजनिक क्षेत्रामधील बँकाचे वाढते थकित प्रमाण तसेच कर्जमाफीसाठी व्याजदर कमी करण्यासाठी आणि विविध उद्योग व्यवसायाला सवलतीच्या दरात कर्जवाटपासाठी सरकारचा दबाव यामुळे सार्वजनिक बँका बिमार पडल्यागत झाल्या आहे. सवलतीच्या दरामध्ये कर्जवाटप करुन देखील कर्ज वसुली होत नाही. शिवाय सक्तीने कर्ज वसुली करता येत नाही. एकुणच राजकीय दबावामुळे देशातील सार्वजनिक क्षेत्राला घरघर लागली आहे, तर दुसरीकडे खाजगी क्षेत्रातील बँकांची स्थिती उत्तम आहे. तेव्हा खाजगी क्षेत्रातील बँकांशी स्पर्धेसाठी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना वाचविण्यासाठी भारत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना भांडवली पाठबळ देण्याचे ठरविले होते.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना वाचविण्यासाठी केंद्र सरकारने केलेली आर्थिम मदत पुढील तक्त्यावरुन स्पष्ट होते. केंद्र सरकारकडून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना दिले जाणारे भांडवली पाठबळ

अ.क्र.	बँकेचे नाव	रु. कोटी
1	आयडीबीआय	10610
2	बँक ऑफ इंडिया	9232
3	पंजाब नॅशनल बँक	5473
4	*सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया*	*5158*
5	इंडियन ओव्हरसीज	4864
6	ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स	3571
7	बँक ऑफ महाराष्ट्र	3173
8	कार्पोरेशन बँक	2187
9	अलाहाबाद बँक	1500
10	पंजाब अँण्ड सिंध	758
11	स्टेट बँक	8800
12	युको बँक	6508
13	बँक ऑफ बडोदा	5375
14	कॅनरा बँक	4865
15	युनियन बँक	4524
16	देना बँक	3045
17	युनायटेड बँक	2643
18	सिंडीकेट बँक	2839
19	आंध्र बँक	1890

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

संदर्भ - अर्थसंवाद (त्रैमासिक) एप्रिल-जून 2018 संतोष दास्ताने यांचा लेख

वरील तक्त्यावरुन लक्षात येते की, सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वच बँकांचे बुडीत कर्जाचे प्रमाण अधिक असल्याने त्यांना आपला व्यवसाय करणे शक्य नाही. यावर उपाय म्हणून सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना भांडवली पाटबळ देऊ केले आहे. यामध्ये औद्योगिक क्षेत्राला कर्जपुरवठा करणाऱ्या आयडीबीआय बँकेला सर्वाधिक रक्कम म्हणजे 10610 कोटी रु. देऊ केले आहे. तर सर्वात कमी रक्कम पंजाब ॲण्ड सिंध बँकेला 758 कोटी रुपये देऊ केले आहे.

थोडक्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना आर्थिक मदतीचा डोस देऊन जगविण्याचा प्रयत्न सरकार करीत आहे हे निश्चित. जगात आता हे सर्वमान्य झाले आहे की, बदलत्या आणि गतिमान अर्थव्यवस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी देशातील बँकिंग यंत्रणा ही लवचिक असणे आवश्यक आहे. शिवाय या बँकावरील सरकारी नियंत्रण कमी होणे तेवढेच गरजेचे आहे.

सरकारी नियंत्रणामुळे उद्योग धंद्यांना विशेषत: मोठया उद्योगपतींना मोठया प्रमाणात राजकीय दबावापोटी कर्ज द्यावे लागते, शिवाय हे सवलतीच्या दरात कर्ज दिले जाते, तर दुसरीकडे सामान्य पगारदाराला दुचाकी-चारचाकीचे स्वप्न साकारण्यासाठी बँकांकडे वारंवार जावे लागते.

आज आपण बघतो की, मोठमोठाले उद्योगपती बँकांकडून कर्ज घेऊन प्रसार झालेले आहेत. यामुळे या बँकांना वाचविण्यासाठी सरकारकडून या बँकांमध्ये भांडवल ओतणे सुरुच आहे. ज्याचा सर्व भार आणि जाच सामान्य लोकांना चलनवाढ अर्थात महागाई दरात वाढीच्या रुपात सोसावा लागत आहे.

सारांश

बँकिंग व्यवस्था हे अर्थव्यवस्था प्रवाही ठेवणारे हृदय आहे. बँका जर सदृढ व कार्यकुशल असतील तर ही बाब खरी ठरेल. पण नेमकी उलटी स्थिती असेल तर अर्थव्यवस्थेच्या खंड पाडणारा विकाराचा धक्का बँकांकडूनच बसु शकतो. ही स्थिती ओढवली जाण्याआधी नेमके उपाय शोधले पाहिजेत. आज सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे एकत्रीकरण चालू आहे. तोटयात चालणाऱ्या बँकांचे एकत्रीकरण करुन त्यांना सदृढ करण्याचा प्रयत्न होत आहे. तसेच LIC सारख्या श्रीमंत वित्तीय संस्थेमध्ये बँकांचे विलीनीकरण करत आहे. बासेल 3 नुसार ते योग्य असले तरी सरकारी बँकांचे खाजगीकरण आणि खाजगी व्यवस्थापनाच्या हाती सोपविणे हाच सर्वोत्तम पर्याय आहे.

संदर्भ

1. योजना मासिक
2. कुरुक्षेत्र मासिक
3. सकाळ साप्ताहिक फेब्रुवारी 2020
4. https://www.loksatta.com
5. https://maharashtratimes.indiatimes.com
6. https://www.lokmat.com

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

124

▪ Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (A)
▪ January 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. जिजाबराव पाटील

- अतिथि संपादक -
डॉ. बी. एन. पाटील

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

- नासिरा शर्मा के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श ११२
  श्री. करडे महादेव बळीराम
- 'निलोफर' उपन्यास में आदिवासी नारी विमर्श ११४
  प्रा. डॉ. वनिता पवार
- संजीव के कहानियों में चित्रत दलित विमर्श ११७
  प्रा. प्रशांत नारायण ढेपे
- हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (नारी विमर्श) ११९
  प्रा. डॉ. जाधव अर्जुन रतन
- हिन्दी साहित्य और दलित विमर्श एक चिंतन १२१
  डॉ. रमेश टी. बावनथडे
- प्रेमचंद के 'गोदान' में नारी विमर्श १२४
  डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील
- निरक्षरता के अंधेरे में 'गुम होता बचपन' (सुधा अरोडा की 'जानकीनामा' कहानी के विशेष संदर्भ में...) १२६
  डॉ. योगेश जी. पाटील, प्रा. भारती माधवराव सोनवणे
- हिंदी कहानियों में बाल संवेदना १२९
  प्रा. डॉ. रोशनी पवार
- नवे दशकोत्तर उपन्यासो में स्त्री विमर्श और महिला लेखिकाएँ १३१
  प्रा. महेश दगडू रणदिवे
- आँचलिक उपन्यासों में चित्रित आदिवासियों की सांस्कृतिक पृष्टभूमि १३४
  श्री. पवार संतोश शिवराज
- हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (दलित नारी : एक दोहरा अभिशाप) १३६
  डॉ. सुनिता पं. बनसोड (भगत)
- संजीव के कथा साहित्य में अभिव्यक्त हाशिये का समाज १३८
  प्रा. डॉ. अनिता पोपटराव नेरे, प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव
- हाशिये से दस्तक देता किन्नर समाज : एक छटपटाहट १४०
  डॉ. अनिता एस. कर्पूर
- रजनी पनिकर के उपन्यासों में कामकाजी महिलाओं का विमर्श १४३
  प्रा. नटवर संपत तडवी
- आदिवासी अस्तित्व की तलाश : जंगल पहाड के पाठ १४५
  प्रा. हिरामण देवराम टोंगारे
- हिन्दी की समकालीन मुस्लिम उपन्यासकारों के उपन्यासों में मुस्लिम का सामाजिक विश्लेषण १४७
  श्रीमती अपराजिता राय
- स्वयं प्रकाश की कहानी 'बलि' में चित्रित हाशिए का समाज १५०
  प्रा. डॉ. खरटमोल मदन नामदेव
- वैज्ञानिकरण के दौर में हाशिये पर रहा आदिवासी साहित्य और समाज १५३
  प्रा. युवराज राजाराम मुळये
- नारी विमर्श – हिन्दी ग़ज़लकारों की नजर में १५६
  डॉ. विनोद विश्वासराव पाटील
- 'लम्हा लम्हा जिन्दगी' उपन्यास में नारी–विमर्श १५८
  डॉ. व्ही. डी. सूर्यवंशी
- रमेश उपाध्याय की कहानियों में चित्रित उपेक्षित नारी १६०
  डॉ. योगेश जी. पाटील, श्री. कारभारी भटू गर्दे
- हिंदी आदिवासी उपन्यास और हाशिए का समाज १६३
  सविता सिताराम तोडमल

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

रमेश उपाध्याय की कहानियों में चित्रित उपेक्षित नारी

डॉ. योगेश जी. पाटील
हिंदी विभाग अध्यक्ष
श्री. कारभारी भटू गर्दे
(शोध छात्र), विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जलगांव

आधुनिक युग में नारी को सम्मान मिलना चाहिए वह नहीं मिल पाया है, वास्तव में नारी परिवार के केंद्र में होती है उन्हें हर तरह क भूमिका निभानी पडती हैं। उन्हें ममता, समता और क्षमता की त्रिवेणी माना जाता है, लेकिन उसकी सामंतवाद, पुँजीवाद, मित्रता हो या परिवा हर चीज में शोषण, दमन और अपमान होता हैं।

किसी पृष्ठ में हस्तलेखन या टंकण करने से पूर्व शीर्ष पर और मुख्य रूप से बाई ओर कुछ जगह छोडी जाती है। अमूमन इस जगह को हाशिया कहा जाता है। जब मुख्य विषय उसके आगे रहता है। उसी प्रकार समाज में कुछ जातियों या समुदायों को मुख्यधारा से अलग कर दिया गया है। हमारे राष्ट्र के संदर्भ में विचार करें तो हाशिये के समाज में निस्संदेह आधी मानवता के रूप में महिलाएँ होंगी। इससे अन्य स्त्री-पुरूषों को साथ-साथ देखता हुआ दलित, आदिवासी और अन्य पिछडा वर्ग और अल्पसंख्याक वर्ग हाशिये के समाज में शमिल माने जाएंगे।

नारी मानव जाति की सभ्यता एवं सामाजिक विकास का मूलस्त्रोत है। समाज जीवन में नर-नारी का अभिन्न संबंध है; प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप में नर-नारी के बिना और नारी-नर के बिना जीवन अधूरा है, क्योंकि समाज की नींव नर-नारी संबंधों पर आधारित होती है।

नारी के वर्तमान समाज की बात न करें तो वैदिक काल के समय में नारी को एक सम्मान जनक पद प्राप्त था। हमने उस काल में किसी भी नारी के वर्णन में तप, त्याग, पति-सेवा तथा नम्रता आदि गुणों से परिपूर्ण रूप में देखा है। यह सभी गुण मिलकर नारी को आदर्श नारी का रूप प्रदान करते है।

बीसवीं सदी को महिला जागरण का युग कहा जाता है। वैदिक काल का समय कुछ इस तरह से परिवर्तित हुआ की नारी का अस्तित्व ही खतरें में पड गया। स्वतंत्रता के बाद की नारी शिक्षित तो हो गई। अत: वह वैधानिक, प्रशासनिक, राजनीतिक एवं शैक्षणिक क्षेत्र में भी पुरूष के समान हो गई।[१]

आज नारी पुरूष के समकक्ष भले ही खडी क्यों न हों गई हो, किन्तु क्या वास्तविक स्थिति उतनी ही सुखद है जितनी उपर से दिखाई देती है। नारी को आज भी पुरूष मानसिकता के सामने उपेक्षित ही दिखाया जाता है। क्योंकि वह पुरूषों से ज्यादा शक्तिशाली नहीं है।

शैलेजा माहेश्वरी के अनुसार, भले ही वैधानिक दृष्टि से नारी का स्थान काफि ऊँचा हो गया हो, पर क्या आज भी अधिकार संपन्न शिक्षित व योग्य नारी की स्थिति परिवार व समाज में अच्छी हैं ? आज की समाज में कई समस्याओं के लिए औरत को ही जिम्मेदार ठहराया जा रहा है। समाज में कई विकृतियाँ बढ.गई है। उन्होंने नारी के अपने ही आचरण व दृष्टिकोण के कारण अधिकारों व दायित्वों का संतुलन बिघाड.दिया है। पति का प्यार, प्यार न होकर एक ढोंग क रूप ले रहा हैं तथा कर्तव्य औपचारिकता का।[२]

पुरूष प्रधान समाज में नारी को इकहरी नहीं बल्कि चौतरफ भूमिका निभानी पडती है। नारी को घर, बच्चे, नोकरी तथा स संबंधीयों की जिम्मेरारियाँ निभानी पडती हैं। जिम्मेदारी की इस चक्क में पिसते-पिसते वह शारीरिक एवं मानसिक दोनों रूपों से कमजोर ह रही हैं। इतनाही नहीं तो पुँजीवाद व सामंतवाद व्यवस्था में नारी क शोषण व दमन अधिक बढता हुआ दिखाई दे रहा है।

भले ही समाज व देश में आज नारी उत्थान के कई प्रयास कि जा रहे हो, महिला दिवस मनाए जा रहे हों, परंतु वास्तविक स्थि से कोई भी अनभिज्ञ नहीं है जो की एकदम विपरित है। सच्चाई यह कि नारी अस्तित्व आज भी उतनाही दीन-हीन व असंतोष जनक जितना की पुराने समय में हुआ करता था। संस्कारवादिता और परस बध्दता उसके पाँव की जंजीर बनी हुई है।[३]

समाज ने नारी के आज भी स्वतंत्र अस्तित्व को स्वीकारा न है। हमारा समाज नारी के केवल माँ, बहन, बेटी तथा बीवी रु की ही इज्जत करता हैं। घर से बाहर काम करने वाली नारी समाज कुदृष्टियों व कुचर्चाओं का हमेशा शिकार होती हुई दिखाई देती हैं

इस समाज व्यवस्था में नारी को थोडा बहुत सम्मान मिलत तो माँ के रूप में ही। तब एक बात ध्यान में आती है कि, एक पु को जन्म देने वाली नारी उसके ही हाथों से प्रताडित व अपमा क्यों रहती है? वह पुरूष के आगे इतनी विवश क्यों हो जाती है? पुरूष की दया, कृपा के आगे अपना संपूर्ण जीवन बिता देती है : वह भी बिना प्रतिकार के। जब किसी और के साथ बलात्कार होत तो लोग पुरूष को नहीं बल्कि नारी को ही सहानुभूति की बजाय र की दृष्टि से देखते है। उसकी सहायता के लिए उठनेवाले हाथ उसी का उपहास करके एक ताली बजाकर रह जाते है।

इस पुरूष प्रधान समाज में पुरूष की संकिर्ण मानसिकता के प्रति नहीं बदलेगी और नारी स्वयं की ताकत को नहीं पहच तो नारी इस समाज द्वारा दुत्कारी व उपेक्षित ही रहेगी।

नारी शोषण का एक कारण यह है कि, पुरूष नारी की तु में अधिक शक्तिशाली है इसलिए आदिकाल से ही पुरूष प्रधान स की रचना हुई है।

जब कोई साहित्यिक साहित्य की रचना करता है तब उ

रचनाओं में वातावरण तथा अनुभव का प्रभाव अवश्य दिखाई देता है। रमेश उपाध्याय ने भी नारी समस्यों को लिखना या नजदीक से महसूस करना कोई नई बात नहीं है। उन्होंने पिता के मृत्यु के बाद माँ को हमेशा कष्टों से गुजरते देखा है और अपनी रचनाओं में नारी शोषण, नारी पीडा का अधिक चित्रण किया है।

रमेश उपाध्याय ने 'अग्निसंभवा', 'पुराने जूतो की जोडी', 'तिलताडमल' आदि रचनाओं में नारी को पुरूष द्वारा दी गई शरीरिक यातनाएँ तथा पुरूष द्वारा प्रताडित नारी का ही वर्णन मिलता है।

'अग्निसंभवा' कहानी में एक प्रसिध्द नेता (मंत्री) की बेटी तथा उद्योगपति की पत्नी होते हुए भी उसका पति घर से बाहर निकाल देता है तो वह अपना पेट पालने हेतु एक धर्मशाला में ठहरती है। जहाँ पुजापाठ का पाखंड जानबूझकर करती है। एक लेखक को जब पता चलता है कि, मंत्री की बेटी और उद्योगपति की पत्नी होकर भी लेखन कार्य करके अपना गुजारा कर रही है तो वह उससे मिलकर इन सबका कारण पुछता है तब वह लेखक से कहती है– आपका समाज अकेली औरत को चैन से जीने नहीं देता, उसे खदेडकर या तो वेश्यालय में भेज देता है या किसी धर्मशाला में और अकेली औरत के लिए धर्मशाला को भी वेश्यालय बनते क्या देर लगती है? इसलिए मुझ जैसी औरतों को ऐसा कोई कवच धारण करना पडता है, जो कष्टकर भले ही हो पर सुरक्षा दे सके। आप जिसे पाखंड कह रहे है वह मेरा कवच है।[४] इससे स्पष्ट है कि आज भी नारी को जीने के लिए संघर्ष करना पड रहा है। जो स्थान मिलना चाहिए वह उसे नहीं मिल पा रहा है।

नारी को हमेशा द्वितीय माना गया है वह पुरूष के हाथों की कठपुतली होने के कारण असहाय बन जाती है। संवेदनहीन पुरूष उसको मारपीट कर उसके साथ अमानवीय कृत्य करता है। रमेश उपाध्याय की 'पुराने जूतों की जोडी' कहानी में नारी पर किया गया हिंसा का प्रयोग अभिव्यक्त हुआ है, वह जोर-जोर से चीखती रही। हाथ जोडती रही पैरों से लिपटती रही। कहती रही, अब कभी नहीं बेचूँगी.....कील भी नहीं बेचूँगी......मुझसे मेरे बच्चे की कसम ले लो.......कसम की बात उसके मुँह से निकलते ही लंबे आदमी ने उसे एक ठोकर और दी। इस बार वह उठने, और उठने की कोशिश में पसलियों में ठोकर खा जाने से इस तरह टकराये कि कलाईयों में पडी चुडियाँ टुट गयी। लंबे का ध्यान उधर गया और उसे यातना देने का एक नया तरीका सूझ गया। वह उसकी सिर की ओर आया और जल्दी से उसकी दोनों कलाइयों पर अपने बडे-बडे और बैडौल जूते रखकर खडा हो गया। दात पीसते हुए बोला– हरामजादी! बताती क्यों नहीं, कितने का माल बेचा है ? बोल[५]

परिवार में पुरूष नारी की भावनाओं की कदर नहीं करता है, खुद ही सही मानने के पक्ष में होता है गलत क्यों न हों और पत्नी द्वारा खुद की खुशामद करना पसंद करता है। रमेश उपाध्याय ने पुरूष मानसिकता का यथार्थ चित्रण 'तिलताडमल' कहानी में किया है। इस कहानी में तिलताडमल की पत्नी ने पति का कद सही नापकर उसको बता दिया था कि, आप वही चार फुट पौने सात इंच है। तभी तिलताडमल ने पत्नी को जोर से चाँटा मारा तब, पत्नी की ईच्छा हुई कि तिलताडमल का मुँह नोचकर उनके मुँहपर थूके और कमरा खोलकर बाहर निकल जाये; फिर कभी इस आदमी का मुँह न देखे, लेकिन वह रोती हुई उस कोने मे जा बैठी जहाँ खाना बनता था।[६]

'षडयंत्र' कहानी में नायक केशों झगडा करके आता है इसीलिए उसकी पत्नी ईसुरी डर के मारे पटेल के घर में शरण लेती है क्योंकि वह गाँव की औरतों को बताती है कि केशों ने उसका सौदा कर दिया है तब जैवन्ती ने विश्वास दिलाते हुए पति से कहा– ईसुरी ही कहती थी कि केशों ने उसे मीरापुरवालों के हाथ बेच देना चाहता है। कितनी अजब बात है! ऐसी सुंदर, सुशील और कामकाज में होशियार औरत को केशों क्यों बेचना चाहेगा भला ? ब्याहकर लाया है.....[७]

जब नारी पर शोषण और अत्याचार होता रहता है समाज या उसका पति उसे, जब चाहे तब घर से निकाल देने की धमकियाँ देता है, उसको मारपीट करता है, उसका सौदा कर देता है और उसे अपने दु:खों का जिम्मेदार ठहराया जाता है तब इस समाज व्यवस्था में जो इस युग में स्थान मिलना चाहिए वह स्थान कहा है ?

आज नारी शिक्षित है, पुरूषों के समान नौकरी करती है लेकिन उन्हें निर्धारित समय पर घर वापस आने की आजादी दी जाती है, समय पर न आने पर नारी की पुछताछ की जाती है, कभी-कभी डॉट-फटकार भी मिलती है परंतु पुरूष समय पर घर आया या नहीं आया उसकी कोई पुछताछ नहीं होती उन्हें सभी तरह से स्वतंत्रता मिलती है। आज भी लडका-लडकी में भेद किया जाता है।

'जमीं हुई झील' कहानी में सुषमा अरविंद से कहती है– कैसा है हमारा समाज! वयस्क हुँ, शिक्षित हुँ, सर्विस करती हुँ फिर भी मुझे घर से दफ्तर जाने और दफ्तर से घर लौटने के समय तक ही बाहर रहने की आजादी है। कहते है कि हमारा समाज आधुनिक समाज है क्या खाक आधुनिक समाज है।[८]

आज नारी स्वतंत्र रहना चाहती है उसे घर गृहस्थी बसाना, विवाह करके सामान्य जीवन जिना जेल के समान लगता है, ऐसे बंधन से मुक्त रहना चाहती है। 'अविज्ञापित' कहानी में नायिका अलका के माता-पिता का मानना था कि अलका घर-गृहस्थी या विवाह करके सामान्य जीवन जिये। उस पर अलका कहती है– सामान्य जीवन एक जेल है। स्त्री विवाह नामक अपराध करके उस जेल में जा पहुँचती है और फिर कभी बाहर नहीं आ पाती जो स्त्रियां यह न जानती हों, या जानते हुए भी उम्र कैद को आजादी से बेहतर मानती हो या परतंत्र में ही स्वयं को सुरक्षित समझती हों, वे करे शादी और जिये सामान्य जीवन ! मगर जो जानती है और स्वयं को स्वतंत्र मानती है वे जान बुझकर उस जेल में क्यों जाये?[९]

पुरूष प्रधान समाज में नारी पुरूषों के समान काम करती है। नारी शिक्षित और स्वयं अपने पैर खडी क्यों न हो पर हमारा समाज उन्हें एक बोझ ही समझता है। उनका स्वतंत्र अस्तित्व तथा व्यक्तित्व आज भी नहीं स्वीकारते है। वह एक पुरूष का बोझ ही है ऐसे मानते है।

'रेगिस्तान' इस कहानी में निलकंठ का एक्सीडेंट हो जाता है वह पत्नी को बोझ के समान मानकर मित्र अखिलेश को कहता है– अखिलेश, हमारे समाज ने औरत को गठरी ही बना दिया है। उसका

स्वतंत्र अस्तित्त्व और व्यक्तित्व कब बनेगा, पता नहीं फिलहाल तो वह पिता, पति या पुत्र के सिर का बोझ ही है और जब कोई उसका बोझ उठानेवाला नहीं रहता, वह गठरी खुलकर बिखर जाती है........मैं नहीं चाहता कि मेरे मरने के बाद जोत्स्ना का यह हाल हो।[१०]

समाज व्यवस्था में नारी की समस्याओं पर आवाज उठाने के लिए सुशिक्षित, प्रतिष्ठित, राजनेता तथा प्रगतिशील विचारोंवाली महिलाओं ने उपेक्षित, शोषित, पीडित नारियों की समस्याओं पर आवाज उठाना चाहिए।

सुधा अरोडाने कहा है- देश की मुख्य धारा में महिलाओं को सही रूप में शामिल करने के लिए सबसे पहले उन महिलाओं को सोचना आगे आना होगा जो सत्ता मे हैं और अपनी आवाज बुलंद कर अपनी बात मनवाने का सामर्थ्य रखतीं हैं। अगर वे स्वयं पुरूष प्रधान सत्ता का प्रतिरूप या पुरूष राजनेताओं के हाथों की कढपुतली बन जाती हैं तो फिर महिला दिवस पर 'औरत' होने का जश्न मनाने की बजाय दो मिनट का मौन रखने के अलावा क्या विकल्प रह जाएगा?[११]

निष्कर्षत: यह कहा जाता है कि, रमेश उपाध्याय ने अपनी कहानियों में नोकर पेशा नारी, परित्यक्ता नारी, पति का अत्याचार सहने वाली नारी, स्वतंत्रता की कामना रखने वाली नारी, विवाह संस्था को नकारने वाली नारी का चित्रण किया है।

संदर्भ सूची :

१. हिन्दी महिला लेखिकाओं के उपन्यास साहित्य में युगबोध- कुसुम लता, पृ. ४६
२. हिन्दी व्यंग्य साहित्य में नारी- शैलजा माहेश्वरी, पृ.५०
३. वही पृ. ७६
४. चतुर्दिक- रमेश उपाध्याय, पृ. १२०
५. पराने जूतों की जोडी- रमेश उपाध्याय, पृ. ०९
६. राष्ट्रीय राजमार्ग- रमेश उपाध्याय, पृ. ८८
७. साथ चलता शहर- रमेश उपाध्याय, पृ. ६१
८. वही पृ. २८
९. वही पृ. १२५
१०. पराने जूतों की जोडी- रमेश उपाध्याय, पृ. ५०
११. आम औरत जिंदा सवाल- सुधा अरोडा, पृ. ५९

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

COSMOS IMPACT FACTOR

4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

(Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,

Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat

V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College

Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

101	प्रा.डॉ.सुनिल अजाबराव पाटील	"समाजशास्त्रातील अन्वयात्मक व गुणात्मक संशोधन पध्दती"	328-330
102	प्रा.डॉ. स्वाती महाजन	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व	331-333
103	डॉ. देवेंद्र विसपुते	समाजशास्त्रीय संशोधनातील मुलाखत पध्दतीचे फायदे	334-337
104	अर्चना अरुण वणीकर	मुलाखत तंत्र : फायदे व तोटे	338-339
105	प्रा.ए.एम. काळबांडे	"संशोधनाची रूपरेषा"	340-342
106	डॉ. डी.आर. जगताप	"संशोधन आणि प्रकाशनाची नीतीमूल्ये : वास्तव, दशा आणि दिशा"	343-345
107	प्रा. हिरा त्र्यंबक वाघ	संशोधनाचे प्रकार	346-348
108	प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी	संशोधन आराखडा	349-350
109	प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाचे प्रकार	351-353
110	पूजा देवीदास गिरी	साहित्य संशोधनाच्या पद्धती	354-356
111	श्री. खेमसिंग वळवी	संशोधन : संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये	357-360
112	शंकर शेनफड साळुंके डॉ. संतोष काळूराम खिराडे	"संशोधनाची तंत्रज्ञानाधारित प्रश्नावली माहिती संकलनाचा नवा पैलू"	361-364
113	सहा.प्रा. शैलेश डी. बलकी	संगणक आणि संशोधक	365-367
114	सारीका पाटील	संशोधन कार्यातील प्रश्नावलीचे फायदे व तोटे	368-370
115	Dr. Priya Narendra Kurkure	Research Proposal	371-373
116)	Dr.Chandrashekhar Malviya	Scientific Research and its Research Methodology Process	374-375
117)	Dr. Dhiraj Ratilal Vaishnav	UNDERSTANDING RESEARCH METHODS	376-378
118)	Madhav Shankar Waghmare	SAMPLING AND ITS TYPES IN RESEARCH METHODOLOGY	379-380

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार

योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार जि.
नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५, फोन नं. (०२५६४) २२०१५५

Journal of Research & Development Vol. 10 (Special Issue 4) January 2020, (ISSN-2230-9578)
COSMOS IMPACT FACTOR - 4.270

समाजशास्त्रीय संशोधनातील मुलाखत पध्दतीचे फायदे

डॉ. देवेंद्र विसपुते,
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

उद्देश -

१. समाजशास्त्रीय संशोधनातील मुलाखत पध्दतीच्या महत्त्व प्रतिपादीत करणे.

२. विद्यमान समाजशास्त्रीय संशोधनात मुलाखत पध्दतीच्या प्रसाराला चालना देण्यासाठी विवेचन करणे.

गृहितकृत्य -

१. समाजशास्त्रीय संशोधनातील मुलाखत पध्दतीचे महत्त्व खूप मोठे आहे.

२. आजच्या मुलाखत पध्दतीचा फारसा अंगीकार न केल्याने संशोधन कार्य काहीसे अपूर्ण वाटते.

प्रस्तावना -

समाजशास्त्रीय संशोधनात अनेक व वेगळ्या प्रकारच्या मर्यादा असतात. त्यातही संरक्षण व सामरीक अभ्यास तसेच राज्य शास्त्रातील आंतरराष्ट्रीय संबंध यासारख्या विषयातील संशोधन विषयांचा थेट संबंध संरक्षण मंत्रालय, परराष्ट्र मंत्रालय व गृहमंत्रालय याचबरोबर सेनादल, गुप्तहेर संघटना आणि सरकारच्या अशा विभागांशी येतो - ज्यांच्यावर गुप्ततेचा मोठा पगडा असतो. माहिती देण्याबाबत त्यांच्यावर नानाविध बंधने असतात. अनेकवेळा राष्ट्रीय सुरक्षेचा तसेच राष्ट्रहिताचा विचार करता ते बरोबरही असते. परंतु सेनादल व संरक्षण मंत्रालयाच्या विविध योजना, दोन देशांमधील संबंध, युध्दे व सुरक्षेच्या दृष्टिने आखण्यात येणाऱ्या योजना व मोहिमा, दहशतवाद, नक्षलवाद किंवा माओवादी चळवळ, मानवी हक्क, सेनादलांच्या डावपेचांशी संबंधित व संलग्न असणारे विषय आणि क्षेत्राभ्यास याबाबत संशोधन करणाऱ्या संशोधकाला माहिती मिळविण्यात तसेच उपलब्ध माहिती पडताळून पाहण्यात मोठी अडचण येते, असा प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिणाऱ्या संशोधकाचा अनुभव आहे.

सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाचा प्राथमिक व मुख्य आधार दुय्यम स्रोतच असतात. विविध शासकीय आणि इतर संस्थांचे अहवालही जे प्रकाशित असतील, तेच अध्ययनासाठी प्राप्त होतात. संशोधन विषयातील बहुसंख्य भाग हे **Restricted Areas** (प्रतिबंधित क्षेत्र) मधील असतो, जेथे जाण्यासाठीही मोठ्या परवानगीच्या प्रक्रियेतून जावे लागते. ही उणीव दूर करण्याचा मार्ग म्हणजे सेनादल व पोलिस दलातील सेवानिवृत्त अधिकाऱ्यांची मुलाखत घेणे होय. परंतु बहुसंख्य संशोधक प्रकाशित ग्रंथ, वृत्तपत्र आणि नियतकालिकांमधून प्रसिध्द माहितीपुरताच मर्यादित प्रयत्न करतात. त्यामुळे त्यांच्या संशोधनात काहीशी अपूर्णता आढळते. हे अगदीच सोने बनविणाऱ्या परीसाचा दगड मिळविण्याइतके कठीण काम खचितच नाही.

स्वानुभव -

प्रस्तुत शोधनिबंधकाने भारताची सागरी सुरक्षा या विषयावर पीएच. डी. चे संशोधन करुन पदवी प्राप्त केली आहे. तसेच दहशतवाद या विषयावर यूजीसीचा एक लघुसंशोधन प्रकल्पही पूर्ण केलेला आहे. त्याचबरोबर पीएच. डी. मार्गदर्शक म्हणून आणि विविध मौखिक परीक्षांमध्ये विषयतज्ज्ञ म्हणून काम केलेले आहे. स्वतः संशोधन करताना तसेच इतरांच्या संशोधनाचे मूल्यमापन करताना आलेल्या अनुभवांचे विवेचन संबंधित शोधनिबंधात केलेले आहे. शोधनिबंधकाने काही वर्षे पत्रकार म्हणूनही महाराष्ट्रातील प्रतिथयश दैनिकांमध्ये काम केलेले आहे, हा त्याचा ~~प्लस पाईंट~~ Plus Point आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधकाराने सेवानिवृत्त स्थलसेना प्रमुख जन. व्ही. पी. मलिक व सेवानिवृत्त नौसेना प्रमुख ॲड. जे. जी. नाडकर्णी, तटरक्षक दलाचे सेवानिवृत्त प्रमुख डॉ. प्रभाकरण पालेरी, आय. बी. चे सेवानिवृत्त उच्चाधिकारी बी. पी. बाम, परराष्ट्र सेवेतील विद्यमान ज्ञानेश्वर मुळे यासारख्या उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती संशोधनासाठी घेतलेल्या आहेत. याबरोबरच सेनादल, अर्धसैनिक दल व पोलिस दलातील वरीष्ठ अधिकाऱ्यांच्याही मुलाखती संशोधन कार्यासाठी घेतलेल्या आहेत. नक्षलवाद व मुंबई दहशतवादी हल्ल्याबद्दल लेखन करताना या क्षेत्रातील तज्ज्ञ आणि संबंधित घटनांचे वृत्तांकन करणाऱ्या प्रत्यक्षदर्शी पत्रकारांच्याही मुलाखतील घेतल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या विषयाला एकप्रकारचा जीवंतपणा आलेला असून या कामाची वाखाणणीही झालेली आहे. हा आत्मप्रौढीचा अथवा स्वतःच्या यशोगाथेचे कथन करण्याचा भाग नसून आजच्या संशोधकांसाठीचे स्वानुभवावरुन केलेले मार्गदर्शन आहे.

DHULE ...'s Arts, Com. & Sci. College

मुलाखत : संशोधनाचा एक प्रभावी मार्ग -

आपल्या संशोधन कार्याला वास्तविक रुप देण्यात किंवा जीवंतपणा तसेच त्याविषयी विश्वासार्हता निर्माण करण्याच्या कामी मुलाखत पध्दती हा एक प्रभावी मार्ग आहे. मुलाखत पध्दती ही प्रश्नावली पध्दतीपेक्षा कितीतरी अधिक प्रभावी पध्दती आहे. तो संशोधनाचा प्राथमिक स्रोतही आहे. एकवेळ इतिहासाच्या एखाद्या शेकडो वर्षांपूर्वी घडलेल्या घटनेबद्दल प्राथमिक कागदपत्रे उपलब्ध होतील, परंतु राष्ट्रीय सुरक्षेच्या पाच- दहा वर्षांपूर्वी घडलेल्या घटनेबद्दलची प्राथमिक कागदपत्रे उपलब्ध होतीलच, असे नाही. परंतु तत्कालीन अधिकारी - जे आज सेवानिवृत्त आहेत, ते याबाबत बऱ्यापैकी माहिती देऊ शकतात. आपण फक्त त्यांच्यापर्यंत पोहचणे व आपल्या संशोधन विषयाचे महत्त्व त्यांना पटवून देणे आणि आपली विश्वासार्हता स्थापित करण्याची गरजे असते.

The interview method of collecting data involves presentation of oral-verbal stimuli and reply in terms of oral-verbal responses. This method can be used through personal interviews and, if possible, through telephone interviews.[१] मुलाखत म्हणजे एक प्रकारचे मौखिक सादरीकरण असते. मुलाखतदात्याचा प्रतिसाद दूरध्वनीव्दारेही मिळविता येतो.

'व्यक्ती किंवा छोट्या समूहाकडून माहितीचा स्रोत म्हणून मुलाखत तंत्राचा उपयोग केला जातो. ज्यात गुणधर्म, वर्तणूक, प्राधान्य, भावना, वृत्ती, पर्याय आणि ज्ञानाचा अंतर्भाव होतो. मुलाखतीच्या उपयोगामुळे आपल्या संशोधनाला जीवंतपणा येतो, ते अधिक प्रभावी आणि वास्तविक बनते'[२] थोडक्यात मुलाखतीव्दारे संशोधकाला एकाचवेळी अनेक पर्याय उपलब्ध असतात. मुलाखत आपल्या विषयाशी लोकांना जोडण्याचे कामही करते. प्रसार व प्रसिध्दी माध्यमांचे हे आवडते साधन आहे. आपले संशोधन अधिक वास्तव आणि लोकानुर्वती करण्याची ती एक प्रक्रिया आहे. मुलाखतीव्दारे उत्तम प्रतिसाद मिळविता येतो. तपशीलवार माहिती त्यातून प्राप्त होते. अधिक माहिती त्याव्दारे मिळविता येते. लोकांच्या भावभावना, प्रतिसाद व मते त्यातून सहजगत्या जाणून घेता येतात. संशोधन विषयात अचूक अशा ठिकाणी मुलाखतीव्दारे मिळविलेल्या माहितीची रचना करणे गरजेचे आहे. **Interviews are an appropriate method when there is a need to collect in-depth information on peoples opinions, thoughts, experiences, and feelings. Interviews are useful when the topic of inquiry relates to issues that require complex questioning and considerable probing. Face-to face interviews are suitable when your target population can communicate through face-to-face conversations better than they can communicate through writing or phone conversations.**[३] लोकांच्या प्रतिक्रिया जाणून घेण्याचे मुलाखत हे सर्वात उत्तम माध्यम आहे.

मुलाखत पध्दतीचा वापर कौशल्याने व दक्षतेने करणे गरजेचे असते. मुलाखत घेणारा मुलाखत देणाऱ्याकडे प्रत्यक्ष जाऊन माहिती गोळा करीत असतो. तिचे व्यवस्थित विवेचन व विश्लेषण करणे, तसेच त्या माहितीची सत्यता पडताळून पाहणे आवश्यक असते. मिळालेले मुद्द चपखलपणे आपल्या संशोधनात वापरणे, हेच खरे संशोधनकर्त्यांचे कौशल्य असते. च्मुलाखतीत होणाऱ्या आंतरक्रिया या अत्यंत गुंतागुंतीच्या असतात. मुलाखतीतून जी माहिती मिळते, ती मुलाखत देणाऱ्याने विशिष्ट वेळी विचार करुन दिलेली माहिती असते. ही माहिती, त्याला प्रश्नाचा जो अर्थ समजलेला असतो, व त्याचा जो काही अनुभव असतो, त्यावर आधारीत असते.छ[४] अनेकदा यातून महत्त्वपूर्ण व विश्वसनीय माहिती मिळते.

दुसऱ्याच्या भावना व विचार जाणून घेणे, त्याच्या कार्याविषयी व अनुभवाविषयी माहिती मिळविणे, सिध्दांत कल्पना तयार करणे, नवीन कल्पना जाणून घेणे व निरीक्षणाची संधी मिळविणे अशी मुलाखतीमागील काही उद्दिष्टये आहेत. च्आजच्या काळात लोकांचे परस्पर संबंध कमी होत आहेत. लोकांच्या अनुभवात पुष्कळच विविधता असते. त्यांचे दृष्टिकोण, इच्छा, आकांक्षा यात भिन्नता असते. त्यामुळे जर काही सामाजिक समस्या किंवा घटना या विषयी ज्ञान मिळवायचे असेल तर मुलाखत पध्दतीशिवाय दुसरा पर्यायच रहात नाही.छ[५] या पध्दतीमुळे अनेक फायदे होतात. याव्दारे व्यापक स्वरुपात माहिती गोळा करता येते. ही माहिती वस्तुनिष्ठ स्वरुपात मांडता येते. थोड्याशा प्रयत्नाने हे साध्य होते. कारण लोक अभिव्यक्त होण्यास तयार असतात.

Arts, Com. & Sci. College DHULE

मुलाखतीमुळे मुलाखतदात्याच्या निरीक्षणातूनही योग्य असे विवेचन करता येते, व्यष्टी अध्ययन, निरीक्षण आणि संख्याशास्त्रीय तंत्रे या साधनांना पूरक ठरणारे हे साधन आहे. यामुळे संशोधनाला प्रत्यक्ष परिस्थिती, सत्यता व वस्तुनिष्ठता याची जोड मिळते. मात्र मुलाखत घेतांना तत्कालीन परिस्थिती व सामाजिक परिस्थिती ध्यानात घेणे गरजेचे आहे.

मुलाखत हे संशोधनातील अत्यंत उपयुक्त ठरणारे माध्यम आहे किंवा प्रक्रिया आहे. "Interviews are particularly useful for getting the story behind a participant's experiences. The interviewer can pursue in-depth information around the topic. Interviews may be useful as follow-up to certain respondents to questionnaires, e.g., to further investigate their responses.[६] मुलाखतीव्दारे सखोल, विषयाशी संबंधित किंवा तज्ज्ञाकडून घटनेची कारणमीमांसा किंवा कार्यकारण भाव शोधता येतो. तपासणी किंवा शोधाविषयी एक प्रक्रिया त्याव्दारे राबविता येते. मुलाखत तंत्रामध्ये बरेच स्वातंत्र्य संशोधक मिळवू शकतो. उत्तरदात्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाबाबत व त्यांच्या सामाजिक स्थितीबाबत विषयास पुरक अशी माहिती मुलाखतकारास मिळविता येते व अध्ययनाच्या निष्कर्षांच्या मांडणीत या माहितीचा बहुमोल अपयोग होतो. गरज वाटल्यास नवीन प्रश्न विचारता येतात किंवा वगळता येतात. त्यामुळे मुलाखत हे तथ्य संकलनाचे जास्त लचचिक असे तंत्र ठरते.[७]

संशोधनाची नवी दिशा गवसते -

महाराष्ट्र शासनाच्या जिल्हा माहिती पदावर कार्यरत असलेले प्रख्यात वक्ते डॉ. किरण मोघे यांनी स्वामी विवेकानंद यांच्या भाषणातील जनसंवाद या विषयावर अत्यंत परीश्रमपूर्वक संशोधन केले. त्यासाठी त्यांनी संशोधनाच्या विविध तंत्र व साधनांचा चपखल असा उपयोग केला. संशोधनाकरीता त्यांनी मोजक्याच अशा ८ ते १० तज्ज्ञ लोकांच्या मुलाखती घेतल्या. ते म्हणतात - 'मुलाखतीतून प्राप्त होणाऱ्या बाबी दुय्यम साधनात मिळत नाहीत, त्या समोर येतात. व्यक्तीचे अनुभव व जी मांडणी तो मुलाखतीमध्ये करतो - त्यातून नव्या गोष्टी, संशोधनाचे नवे पैलू शोधता येतात. संशोधन विषयासंबंधी अनुषंगीक माहिती मिळते. तथ्यांच्या विस्तार सहजपणे घडण्याची प्रक्रिया सुरु होते व त्यातून एखाद्यावेळी संशोधनाला पुढची किंवा नवी दिशा मिळते. संशोधक त्याच्या कार्यात प्रामुख्याने गृहितक कृत्यांनुसार चालत असतो. पण मुलाखतीतून त्याला नवा पैलू मिळाल्याने जो मुद्दा संशोधनात दूर्लक्षित राहू शकला असता, तो मिळाल्याने प्रसंगी संशोधनाला कलाटणीही मिळते आणि विषयाचे वेगवेगळे आयाम संशोधकाच्या ध्यानात येतात.'[८] असे त्यांनी नमूद केले. यातून मुलाखत पध्दतीचे महत्त्व प्रतिपादीत होते.

डॉ. योगेश पाटील यांनी प्रख्यात हिंदी साहित्यीक व ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते अमरकांत वर्मा यांच्या साहित्यावर संशोधन केले. श्री. अमरकांत यांनी त्यांच्या साहित्यातून मध्यमवर्गाचा संघर्ष व वेदना चितारली आहे. डॉ. पाटील यांच्यासमोर संशोधन करतांना अभ्यासण्यात येणाऱ्या साहित्यातून काही प्रश्न निर्माण झाले. श्री. अमरकांत यांना असे साहित्य लिहिण्याची प्रेरणा नेमकी कुठून मिळाली, असा प्रश्न त्यांना पडल्याने त्यांनी दोन वेळा अलाहाबाद येथे जाऊन श्री. अमरकांत यांची प्रदीर्घ मुलाखत घेतली व त्यानंतरच त्यांना स्वतःचे संशोधन परीपूर्ण ठरल्याचा आनंद मिळाला.[९]

या दोन संशोधकांच्या उदाहरणांमधून मुलाखत तंत्राचे महत्त्व अधोरेखीत होते.

मुलाखत तंत्राचे फायदे -

१. मुलाखतीमुळे विषयाशी संबंधित अधिकची माहिती मिळते, तसेच संशोधनकार्याला सखोलता प्राप्त होते.
२. मुलाखत पध्दतीत उत्तरदाता जर नकारात्मक भूमिकेतून प्रतिसाद देत असेल, तर मुलाखतकर्ता त्याच्या कौशल्याच्या जोरावर हा विरोध मोडून काढू शकतो.
३. असंरचित मुलाखतीत प्रश्नांची पुनर्रचना करण्याची तसेच ऐनवेळी योग्य प्रश्न विचारण्याची मोठी संधी असल्याने ही पध्दती लवचिक ठरते.
४. मुलाखदात्याकडून वैयक्तिक माहिती तसेच त्यांचे अनुभव गोळा करण्याची ही सर्वात सुबोध व सोपी पध्दती आहे.
५. मुलाखदात्याच्या उत्तरांवर मुलाखतकर्ता बऱ्यापैकी नियंत्रण ठेऊ शकतो, जे पत्राव्दारे विचारण्यात येणाऱ्या प्रश्नावली पध्दतीत शक्य नसते.
६. मुलाखदात्यांच्या भावभावनांचे प्रतिबिंब मिळालेल्या माहितीत चित्रीत झाल्याने संशोधन कार्याला सजीवता प्राप्त होते.
७. मुलाखतीमुळे संशोधन कार्याची वैधानिकता प्रमाणित होते तसेच विषयाची विश्वासार्हताही निर्माण होते.
८. साधारपणे ग्रंथ किंवा नियतकालिकांमध्ये प्राप्त होणार नाही, अशी वेगळी किंवा अनपेक्षित माहिती मुलाखतीतून मिळू शकते.
९. आज आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे रेकॉर्डिंग व शुटिंग करता येत असल्याने मुलाखतीचे काम सोपे झाले आहे व संशोधनकर्त्याकडे तो एक पुरावाही ठरु शकतो.
१०. अनेकवेळा मुलाखदात्यांकडून अशी पूरक माहिती मिळू शकते, जी इतर स्रोतांकडून सहजासहजी मिळणे शक्य नसते.

निष्कर्ष (Conclusion) -

एकंदर सामाजिक संशोधन करतांना अनेक अडचणी येतात. त्यावर अनेक बंधने व मर्यादा आहेत. त्यामुळे चतुरस्त्र संशोधकाने त्याचे संशोधन अधिक प्रभावी, वास्तववादी आणि वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी मुलाखत तंत्राचा उपयोग करणे आवश्यक आहे. समाजशास्त्रीय संशोधनात अनेक स्रोतांमधून जी माहिती सहजगत्या उपलब्ध होते. त्याच्या संशोधनाला पुढची किंवा नवी दिशा मिळून प्रसंगी संशोधनाला कलाटणीही मिळू शकते. संशोधन विषयाचे प्रेरणास्रोत कळू शकते. संशोधन विषयाला नवे पैलू मिळून ते दर्जेदार ठरु शकते. म्हणून मुलाखत तंत्राचा उपयोग करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ -

१. Interview Methods in Research Methodology,https://www.wisdomjobs.com/e-university/research-methodology-tutorial-३५५/interview-method-११४८९.html
२. Interview Methods Guide, www.guides.lib.vt.edu/interviews
३. http://sectorsource.ca/sites/default/files/resources/files/tipsheet६_interviewing_for_research_en_०.pdf
४. सोमण मा. शं., सामाजिक संशोधनाची तंत्रे, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे, १९८४, पृ. १२१
५. कित्ता, पृ. १२२
६. www.public.asu.edu/~kroel/www५००/Interview%२०Fri.pdf
७. भांडारकर पु. ल., सामाजिक संशोधन पध्दती, विद्या बुक्स, औरंगाबाद, आवृत्ती ४, १९९९, पृ. २६५
८. मोघे किरण, जिल्हा माहिती अधिकारी, नंदूरबार, दूरध्वनी मुलाखत दि. १४/०१/२०२०
९. पाटील योगेश, सह. प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, मुलाखत दि. १४/०१/२०२०

-------------------------------*****-------------------------------

Vidya Wardhini's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Volume 10 (Special Issue 4)
January, 2020

ISSN - 2230 - 9578

126

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refcreed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

२६ जानेवारी २०२०

भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

Research Methodology

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com   Visit - www.jrdrvb.com

101	प्रा.डॉ.सुनिल अजाबराव पाटील	"समाजशास्त्रातील अन्वयात्मक व गुणात्मक संशोधन पध्दती"	328-330
102	प्रा.डॉ. स्वाती महाजन	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व	331-333
103	डॉ. देवेंद्र विसपुते	समाजशास्त्रीय संशोधनातील मुलाखत पध्दतीचे फायदे	334-337
104	अर्चना अरुण वणीकर	मुलाखत तंत्र : फायदे व तोटे	338-339
105	प्रा.ए.एम. काळबांडे	"संशोधनाची रूपरेषा"	340-342
106	डॉ. डी.आर. जगताप	"संशोधन आणि प्रकाशनाची नीतीमूल्ये : वास्तव, दशा आणि दिशा"	343-345
107	प्रा. हिरा त्र्यंबक वाघ	संशोधनाचे प्रकार	346-348
108	प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी	संशोधन आराखडा	349-350
109	प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाचे प्रकार	351-353
110	पूजा देवीदास गिरी	साहित्य संशोधनाच्या पद्धती	354-356
111	श्री. खेमसिंग वळवी	संशोधन : संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये	357-360
112	शंकर शेनफड साळुंके डॉ. संतोष काळूराम खिराडे	"संशोधनाची तंत्रज्ञानाधारित प्रश्नावली माहिती संकलनाचा नवा पैलू"	361-364
113	सहा.प्रा. शैलेश डी. बलकी	संगणक आणि संशोधक	365-367
114	सारीका पाटील	संशोधन कार्यातील प्रश्नावलीचे फायदे व तोटे	368-370
115	Dr. Priya Narendra Kurkure	Research Proposal	371-373
116)	Dr.Chandrashekhar Malviya	Scientific Research and its Research Methodology Process	374-375
117)	Dr. Dhiraj Ratilal Vaishnav	UNDERSTANDING RESEARCH METHODS	376-378
118)	Madhav Shankar Waghmare	SAMPLING AND ITS TYPES IN RESEARCH METHODOLOGY	379-380

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार

योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार जि. नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५. फोन नं. (०२५६४) २२०१५५

DHULE

सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाचे प्रकार

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
सहा. प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:

मानवाच्या व समाजाच्या परिणामी देशाच्या विकासासाठी संशोधन होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. भविष्यकाळातील वाटचालीसाठी वर्तमान काळात भूतकाळात घडलेल्या घटनांचा संशोधन करून त्या आधारे कार्य करणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. मात्र हे सर्व करण्यासाठी भूत व वर्तमान काळाच्या आधारे अनेक क्षेत्रांमध्ये विविध प्रकारांचे संशोधन होतांना दिसून येतात. मानवी व सामाजिक जीवनाला संशोधन नेहमी शुध्द करण्याचे कार्य करते. संशोधनामुळे समाजिक व मानवी जीवन विकसीत होते. कोणती ही समस्या शास्त्रीय पध्दतीने सोडविण्यासाठी संशोधनाचा आधार घेतला जातो. आधुनिक काळात समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांमध्ये संशोधनाचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. समाजाच्या विविध समस्यांचे मूळ शोधण्यासाठी व त्यावरील उपाययोजनांची मांडणी करण्यासाठी संशोधन व संशोधन पध्दतींचा मोठ्या प्रमाणावर स्वीकर करतांना दिसते. प्रस्तुत संशोधन विषयात सामाजिक संशोधनाचा अर्थ व त्याच्या प्रकारांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

उद्देश:

१) संशोधनासंबंधी व्यख्यांचे अध्ययन करणे
२) संशोधनाचा अर्थ समजून घेणे
३) संशोधनाची वैशिष्टये तपासणे
४) संशोधनांच्या प्रकारांचे अध्ययन करणे

मानवी समाज किती ही आधुनिक झाला तरी तो पूर्णतः स्वलंबी नाही, तो आज ही अपूर्णच आहे, त्याला अनेक गोष्टींचे अजून ही आकलन झालेले दिसून येत नाही. म्हणून ज्ञात नसलेल्या गोष्टीं जागून घेण्याचे किंवा त्यांचा शोध घेण्याचे प्रयत्न सतत मानव करीत असतो. त्यातून ज्ञानाची वृध्दी करणे, मिळालेल्या ज्ञानचे स्पष्टीकरण करणे, त्याची सत्यता पडताळून पाहणे इत्यादी नवनविन प्रयोग मानव करीत असतो. या प्रयत्नातून जे आकलन आणि बोध मानवाला होत असतो तो व्यवस्थितपणे मांडणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या मांडणीला विशिष्ट पध्दत व नियम असतात त्याला संशोधन पध्दत म्हटले जाते.

व्यख्या:

व्हिटनेच्या मते, `समाजशास्त्रीय विषयांमधील संशोधनामध्ये मानवी समुहांच्या संबंधाच्या अध्ययनचा समावेश होतो.`

मोझर म्हणतात, `सामाजिक संशोधन म्हणजे सामाजिक घटना आणि सामाजिक समस्या याबाबत नविन ज्ञान प्राप्त करण्याच्या हेतूने केलेला व्यवस्थित संशोधन.`

वेबस्टर शब्दकोश,`कोणत्याही विषयातील नविन तत्वे व तथ्ये याचा शोध घेणे किंवा जुनी तत्वे व तथ्ये यांचे परिक्षण करण्यासाठी केलेले शास्त्रीय अध्ययन म्हणजे सामाजिक संशोधन.`

बोगार्डस, `सामाजिक संशोधन म्हणजे एकत्रितरित्या समुहामध्ये राहणा-या लोकांच्या जीवनातील क्रियाशील अंतर्भूत प्रक्रियांचा संशोधन होय.`

श्रीमतील पॉलीन व्ही. यंग, `सामाजिक संशोधन एक शास्त्रीय योजना असून तिचा उद्देश तर्कशुध्द आणि क्रमवध्दरित्या नविन तथ्यांचा शोध घेणे आणि जुन्या तथ्यांचे पुनर्परिक्षण करणे, त्यांच्या आढळून येणारे कार्यकारणभाव आणि अनुक्रम ठरविणा-या नैसर्गिक नियमांचे विश्लेषण करणे हा असतो.`

अर्थ : वरील व्यख्यांवरून स्पष्ट होते की, सामाजिक शास्त्र संशोधन ही एक क्रमबध्द, व्यवस्थित, शिस्तबध्द, नैसर्गिक नियमांची वैज्ञानिक पध्दत आहे. वैज्ञानिक आधारे होणा-या या संशोधनात पारंपरिक व अशास्त्रीय घटकांना स्थान नसते.

DHULE
Scanned with CamScanner

त्याच प्रमाणे तार्किक विचारांच्या साहाय्याने समाजिक जीवनातील विविध क्षेत्रात घडणा-या घटनांचे विश्लेषण करून विविध घटकांच्या कार्यकारणभाव शोधून त्या आधारे निष्पक्ष निष्कर्ष काढले जाते. संशोधक सामाजिक घटकांच्या आधारे नविन ज्ञानाची प्राप्ती करीत असतो. सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधन हे विविध सामाजिक घटकांच्या आधारे केले जाते. सामाजिक क्षेत्रातील ह्या विविध घटकांच्या आधारेच सामाजिक शास्त्रात संसोधनांची विविध प्रकार पडतात, ज्याचे विवेचन पुढील प्रकारे करता येऊ शकते.

सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाचे प्रकार:

सामाजिक शास्त्र हे सामाजिक व मानवी जीवनाचे अध्ययन करणारे शास्त्र असून यात अनेक सामाजिक व मानवी जीवनाशी निगडीत क्षेत्र येतात, या क्षेत्रात अनेक हेतूंनी, अनेक तंत्रांचा उपयोग करून संशोधन केले जातांना दिसतात. हे संशोधन संशोधकाच्या दृष्टीकोण, उद्देशावर आधारीत असतात आणि त्या आधारेच सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाचे प्रकार पडतात. मात्र सामान्यपणे मौलिक किंवा सैध्दांतिक संशोधन, उपयोजित किंवा व्यावहारिक संशोधन आणि क्रियात्मक किंवा कृती संशोधन असे तीन प्रमुख प्रकार दिसून येतात.

१) मूलभूत किंवा मौलिक संशोधन:

मूलभूत किंवा मौलिक संशोधनाला शुध्द किंवा सैध्दांतिक संशोधन ही म्हटले जाते. मूलभूत संशोधन म्हणजे ज्ञानांच्या माहितीसाठीचा मूळ उपागम करणे, ज्ञान वृध्दिगंत करणे, जुन्या ज्ञानाचे परिक्षण करून त्याचे शुध्दीकरण करणे होय. या प्रकारच्या सामाजिक शास्त्र संशोधनात सामाजिक व मानवी जीवन आणि त्याच्याशी संबंधीत घटकांचे व नियमांचे संशोधन केले जाते.

मूलभूत संशोधनाचे स्वरूप हे सैध्दांतिक असून याचे प्रमुख उद्देश सत्याचा शोध घेणे आहे. या प्रकारच्या संशोधनात जुन्या सिध्दांताची नव्याने पडताळणी केली जाते व संशोधनाच्या आधारे त्याची वर्तमान परिस्थितीत उपयोगिता व योग्यता तपसाली जाते. आणि मिळालेल्या माहितीच्या विश्लेषणावरून प्राप्त निष्कर्षांच्या आधारे संबंधीत ज्ञानामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा किंवा फेरबद्दल केले जातात. एकूणच या प्रकारच्या संशोधनात सामाजिक व मानवी ज्ञानाची प्राप्ती, परिमार्जन आणि ज्ञान वृध्दिंगत करणे हे प्रमुख उद्देश मानले जाते.

२) उपयोजित किंवा व्यावहारिक संशोधन:

समाजाच्या व मानवाच्या उपयोगितेवर आधारेलेले संशोधन, ज्याचा उद्देश व्यावहारिक उपयोगासाठी होतो त्याला उपयोजित किंवा व्यावहारिक संशोधन म्हटले जाते. या प्रकारच्या संशोधनाचे ध्येय प्रत्यक्ष समस्येची तत्काळ सोडवणूक करणे असते. सामाजिक व मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील बदलांचे वैज्ञानिक विश्लेषण करून प्राप्त निष्कर्षांच्या आधारे मार्गदर्शन करण्याची क्षमता या प्रकारच्या संशोधनात असावी लागते. उपयोजित संशोधनाचे कार्य केवळ व्यावहारिक जीवनाशी संबंधित विषय आणि समस्यांबाबत यथार्थ ज्ञान मिळविणे आहे.

मूलभूत संशोधन आणि उपयोजित संशोधनात यातील भेद करण्यासाठी कोणत्याहीं प्रकारचे लिखित नियम नाहीत. मात्र व्यावहारिक संशोधन प्रकारात प्रत्यक्ष समस्या सोडविण्यात मदत करण्यासाठी उपाययोजना केल्या जातात. तर मूलभूत संशोधन हे व्यावहारिक संसोधनाच्या निष्कर्षांवर सिध्दांत निर्मितीसाठी अबलंबून असल्याचे दिसते. थोडक्यात उपयोजित किंवा व्यावहारिक संशोधनात सामाजिक व मानवी जीवनातील नियोजन, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, शिक्षण, आरोग्य, रक्षण, कायदा इत्यादी विषयांशी निगडीत आहे. ज्याचे संशोधन करून त्याची व्यावहारिकता तपासली जाते व त्या आधारे उपाययोजनांची मांडणी केली जाते.

३) क्रियात्मक किंवा कृती संशोधन:

क्रियत्मक संशोधनाला कृति संशोधन ही म्हटले जाते. या प्रकारच्या संशोधनांचा संबंध सामाजिक व मानवी जीवनाच्या समस्या व घटनांशी आहे. या समस्या व घटनांना समाजाच्या व मानवाच्या व्यावहारिक जीवनात महत्त्व आहे. कृती किंवा क्रित्यात्मक संशोधन म्हणजे समाजातील ख-या समस्यांची सोडवणूक परिणामकारकरितीने करण्याची पध्दत किंवा मार्ग होय. त्याच प्रमाणे अशा प्रकारच्या संशोधनात सामाजिक व मानवी समस्या व घटनांच्या कृतिशील व क्रियात्मक पक्षावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते. तसेच विद्यमान स्थितीत परिवर्तन करणे असतो.

Vidya ... Arts ... DHULE

Scanned with CamScanner

क्रियात्मक किंवा कृती संशोधनात गुणात्मक आणि संख्यात्मक उपागमांचे ही अध्ययन केले जाते. त्यांचे उद्देश व पध्दीत अध्ययनानुसार लवचिकता ही आणता येऊ शकते. वैज्ञानिक पध्दतीच्या आधारावर समस्येचे निराकरण करणे हे क्रियात्मक संशोधनाचे उद्देश आहे. तसेच असे संशोधन निष्कर्षाच्या सामान्यीकरणाशी निगडीत नसते तर विशिष्ट समस्येच्या सोडवणूक करण्याशी निगडीत असेत. थोडक्यात क्रियात्मक किंवा कृती संशोधन म्हणजे वर्तमान परिस्थितीचे अध्ययन करणारे कृतीशील संशोधन ज्यात असलेल्या समस्येचे निष्कर्ष काढून त्याचे समाधान केले जाते. अर्थात या प्रकारच्या संशोधनात सामान्य परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कोणत्याही भावी योजनामध्ये त्या संशोधनातून प्राप्त ज्ञान उपयोगी ठरते.

सारांशः

विकसनशील व अविकसीत देशांमध्ये सामाजिक शास्त्र संशोधनाची विशेष आवश्यकता आहे. कारण अशा देशातील समाजात अनेक सामाजिक व मानवी समस्या आहेत कि ज्यामुळ विकासाची गती मंदावलेली आहे. त्यामुळे वरील प्रकारच्या संशोधनांना गती मिळाल्यास तेथील वास्तिक समस्यांचे आकलन होऊन समस्यांच्या व घटनांच्या मुळापर्यंत पोहचता येईल. ज्याचे विश्लेषण करून त्यांसंबंधी उपाययोजना करता येऊ शकतील. वरील प्रकारच्या संशोधनातून अज्ञानाचा, अंधविश्वासाचा नाश करून सामाजिक व मानवी जीवनाला परिवर्तनाची दिशा देता येईल. तसेच प्रभावी सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक एकोपा व सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी प्रयत्न करता येतील. मात्र हे सर्व करण्यासाठी संशोधक विद्यार्थ्याला वरील संशोधनांच्या प्रकारांचा सविस्तर अध्ययन करावा लागेल त्याशिवाय तो यशस्वी संशोधक होणार नाही.

संदर्भः

१) रावळ-ठाकरे शुभदा, सामाजिक संशोधन पध्दती, अर्थव पब्लिकेशन, जळगांव, २०१३
२) अगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पध्दती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, सुधारीत आवृत्ती २००७
३) जरारे व्ही. एल., संशोधन पध्दती, अद्वेत प्रकाशन, अकोला, २००४
४) जेन बी. एम., रिसर्च मेथडॉलॉजी, रिसर्च पब्लिकेशन, नई दिल्ली, १९८७
५) http://researchbasic.education.uconn.edu./types-of-research/
६) https://library.sacredheart.edu

-----*****-----

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

127

▪ Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (A)
▪ January 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज

Subha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. जिजाबराव पाटील

- अतिथि संपादक -
डॉ. बी. एन. पाटील

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

- नासिरा शर्मा के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श ११२
  श्री. करडे महादेव बळीराम
- 'निलोफर' उपन्यास में आदिवासी नारी विमर्श ११४
  प्रा. डॉ. वनिता पवार
- संजीव के कहानियों में चित्रत दलित विमर्श ११७
  प्रा. प्रशांत नारायण ढेपे
- हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (नारी विमर्श) ११९
  प्रा. डॉ. जाधव अर्जुन रतन
- हिन्दी साहित्य और दलित विमर्श एक चिंतन १२१
  डॉ. रमेश टी. बावनथडे
- प्रेमचंद के 'गोदान' में नारी विमर्श १२४
  डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील
- निरक्षरता के अंधेरे में 'गुम होता बचपन' (सुधा अरोडा की 'जानकीनामा' कहानी के विशेष संदर्भ में...) १२६
  डॉ. योगेश जी. पाटील, प्रा. भारती माधवराव सोनवणे
- हिंदी कहानियों में बाल संवेदना १२९
  प्रा. डॉ. रोशनी पवार
- नवे दशकोत्तर उपन्यासो में स्त्री विमर्श और महिला लेखिकाएँ १३१
  प्रा. महेश दगडू रणदिवे
- आँचलिक उपन्यासों में चित्रित आदिवासियों की सांस्कृतिक पृष्टभूमि १३४
  श्री. पवार संतोश शिवराज
- हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (दलित नारी : एक दोहरा अभिशाप) १३६
  डॉ. सुनिता पं. बनसोड (भगत)
- संजीव के कथा साहित्य में अभिव्यक्त हाशिये का समाज १३८
  प्रा. डॉ. अनिता पोपटराव नेरे, प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव
- हाशिये से दस्तक देता किन्नर समाज : एक छटपटाहट १४०
  डॉ. अनिता एस. कर्पूर
- रजनी पनिकर के उपन्यासों में कामकाजी महिलाओं का विमर्श १४३
  प्रा. नटवर संपत तडवी
- आदिवासी अस्तित्व की तलाश : जंगल पहाड के पाठ १४५
  प्रा. हिरामण देवराम टोंगारे
- हिन्दी की समकालीन मुस्लिम उपन्यासकारों के उपन्यासों में मुस्लिम का सामाजिक विश्लेषण १४७
  श्रीमती अपराजिता राय
- स्वयं प्रकाश की कहानी 'बलि' में चित्रित हाशिए का समाज १५०
  प्रा. डॉ. खरटमोल मदन नामदेव
- वैज्ञानिकरण के दौर में हाशिये पर रहा आदिवासी साहित्य और समाज १५३
  प्रा. युवराज राजाराम मुळये
- नारी विमर्श – हिन्दी ग़ज़लकारों की नजर में १५६
  डॉ. विनोद विश्वासराव पाटील
- 'लम्हा लम्हा जिन्दगी' उपन्यास में नारी–विमर्श १५८
  डॉ. व्ही. डी. सूर्यवंशी
- रमेश उपाध्याय की कहानियों में चित्रित उपेक्षित नारी १६०
  डॉ. योगेश जी. पाटील, श्री. कारभारी भटू गर्दे
- हिंदी आदिवासी उपन्यास और हाशिए का समाज १६३
  सविता सिताराम तोडमल

ISSN : 2348-7143
Jan. 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 214 (A) : हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज

निरक्षरता के अंधेरे में 'गुम होता बचपन' (सुधा अरोडा की 'जानकीनामा' कहानी के विशेष संदर्भ में...)

डॉ. योगेश जी. पाटील
हिंदी विभाग अध्यक्ष
(शोध छात्रा)
प्रा. भारती माधवराव सोनवणे
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जलगांव

हाशिए का मतलब होता है किनारे पर लगा हुआ, दुर्लक्षित, उपेक्षित, विकास की धारा से अलग, पिछड़ा हुआ। दुसरे शब्दों में हम कह सकते है कि कुछ लोगों का, या ऐसा वर्ग जो समाज के विकास में शामिल नहीं हो पाता है या मुख्यधारा में कम भागीदार होता है आदि इसके कई कारण हो सकते है।

हाशिए पर बैठे समाज को आजकल बहुत से लेखको ने अपनी कहानी और उपन्यासों में स्थान दिया है। उनकी कहानियों में हाशिए पर बैठे समाज और उनकी समस्याओं को बहुत ही सूक्ष्म तरिके से यथार्थ रूप में चित्रित किया है। मैं अपने इस लेख में हाशिए के समाज के जो बच्चें है वह किस प्रकार से गरीबी के कारण, स्थलांतर के कारण या फिर ओर किसी भी कारणवश विकास की धारा से अलग हो जाते है और उनका कोई भी विकास नहीं हो पाता है उसकी चर्चा एक कहानी के माध्यम से इस लेख में प्रस्तुत करना चाहुँगी।

हमारे देश स्कूल प्राधिकारी हाशिए पर रह रहे समुदायों के बच्चों के साथ लगातार भेदभाव करते है, उन्हें शिक्षा अधिकार से वंचित करते है। हमारे यहां महत्त्वाकांक्षी शिक्षा कानुन के होते हुए भी यह बच्चें शिक्षा से वंचित हैं। परिणाम स्वरूप वे घरों के काम करते हैं या बालमजूरी करते नज़ार आते है। कुछ बच्चें स्कूल भी जाते है 'वे गंदे है' कहकर उन्हें दूर किया जाता हैं। फलस्वरूप यह बच्चें स्कूल जाना बंद कर देते है। स्कूल न जाने के कारण उनके संपूर्ण जीवन का विकास ही खण्डीत हो जाता है। यें विकास की मुख्यधारा से अपने आप ही अलग हो जाते है। इसलिए हमारी सरकार को अति संवेदनशील बच्चों के साथ किए जानेवाले व्यवहार की निगरानी के लिए प्रभावी उपाय करने चाहिए तथा यह सुनिश्चित करने के लिए की वे कक्षाओं में बने रहें इसके निदान के सहज निवारण तंत्र उपलब्ध कराए जाने चाहिए।

लेखीका जयश्री बजोरिया का कहना है, भारत की उसके सभी बच्चों को शिक्षीत करने की विशाल परियोजना अध्यापकों तथा स्कूलों के अन्य कर्मचारियों द्वारा निर्धन एवं हाशिए पर रह रहे बच्चों के विरूद्ध गहराई तक जडे जमा चुके भेदभाव का शिकार बनने के खतरे का सामना कर रही है।[१] वह कहती है खतरे का सामना कर रहे समुदाय के बच्चें के साथ अध्यापक उनकी उपेक्षा करते हैं और उनसे दुर्व्यहार भी करते हैं।

संवैधानिक गारंटी तथा भेदभाव के विरूद्ध कानुनों के बावजूद हमारे देश हाशिए पर रह रहे समूह और उनके बच्चें भेदभाव का शिकार बनते हे। स्कूल प्राधिकारी धर्म, जाती, नस्ल अथवा लिंग के आधार पर पुराने समय से चले आ रहे भेदभावपूर्ण व्यवहार का ही समर्थन करते हैं। दलित, आदिवासी तथा मुस्लिम समुदाय के बच्चों का प्राय: कक्षा में सबसे पीछे या फिर अलग कमरे में बैठने को कहा जाता है, उन्हें अपमानजनक नामों से संबोधित कर उनका अपमान किया जाता है। नेतृत्व की भूमिकाओं से वंचित रखा जाता है और भोजन भी आखिर में परोसा जाता है। इस सबसे तंग आकर ये बच्चें स्कूल जाना बंद कर देते है और विकास की मुख्यधारा से किनारे हो जाते है।

सातवें दशक की हिंदी की प्रखर, सचेत और दृष्टि संपन्न कथाकारों में सुधा अरोडा का नाम शीर्षस्त है। सुधा जी की सभी कहानियाँ दिल को छू लेने वाली कहानियाँ हैं। वे सामाजिक और मानवीय सरोकारों को दिलचस्प तरिके से विश्लेषित करती है। कहानीकार सुधा अरोडा का रचनात्मक सरोकार जीवन व्यवहार की हर परत के नीचे की इसी हाशिये की नागरिक के जीवन की गहरी छानबीन है।[२]

इस लेख में मैं सुधा जी का कहानी संग्रह 'काला शुक्रवार' की कहानी 'जानकीनामा' का उल्लेख करना चाहुंगी कि किस तरह एक हाशिए पर बैठे परिवार की बच्ची का अंत कैसे होता है। उसका चित्रण सुधाजी की कहानी 'जानकीनामा' में यथार्थ रूप से हुआ है।

'जानकीनामा' यह कहानी जुलेखा नामक बच्ची की है। जो बदनसीबी से दंगों की भेंट चढ जाती है। करूणा नामक महिला जो शहर में रहती है वह हमेशा अपने कस्बे में जाया करती है। वही पर वह जुलेखा को देखती है। कुछ बच्चे जुलैखा को चिडाते है और उसे परेशान करते है क्योंकि उसका मुंह कुछ तेढा है। वह बहुत ही परेशानी की हालात मे करूणा से मिलती है तो करूणा को उस पर दया आ जाती है और वह उसे शहर अपने साथ ले आती है।

जुलैखा एक बहुत ही गरीब परिवार से है। गरीबी की वजह से वह शिक्षा से वंचित रह जाती है। उसके पिता का नाम अनवर है। अनवर की चार बेटियों में से जुलैखा सबसे छोटी है। बचपन में मियादी बुखार में चेहरे के एक हिस्से को फालिज मार गया था, तब से मुँह भी थोडा-सा तिरछा हो गया था। बोलते समय हकलाती भी थी। अपने हकलाने से बचने के लिए बहुत कम बोलती थी। बहुत सी बातें वह अपनी आँखों और हाथों के इशारे से समझा देती थी। अनवर ने उसे स्कूल भी भेजना चाहा लेकिन दुसरे बच्चें उसे चिडाते, परेशान करते थे इसीलिए उसने स्कूल छोड दी। कस्बे के बच्चे उसे बहुत परेशान करते थे इसीलिए करूणा उसे अपने साथ मुम्बई ले

आयी ताकी वह घर के कामों में उसका हाथ बँटा सके। शुरूवात में तो उसे घर के काम नहीं आते थे लेकिन वह बहुत जल्द सबकुछ सीख गई। घरकामों के साथ-साथ वह मुहल्लें, आस-पडोस के काम भी खुशी-खुशी करने लगी। जुलेखा मुस्लीम होते हुए भी आस पडोस में धार्मिक रीति रिवाज में भी हिस्सा लेती थी। अत: करूणा ने उसका नाम जुलेखा से बदलकर जानकी रख दिया। और जुलैखा का उस दिन से कायापलट हो गया। अब वह जानकी थी। अम्मा की जानकी। ऋचा और अभिषेक की जानकी। मुहल्लें भर की जानकी। सबके मुँहपर जानकी चढ.गया।[३]

अपना खिला हुआ चेहरा लिये जैसे-जैसे वह घर के काम में दक्ष हो रही थी। साथ ही वह स्पष्ट बोलने लगी उसका हकलाना कम होता गया। घर के सभी सदस्यों की वह देखभाल बहुत अच्छे तरह से करने लगी लेकिन कुछ दिनों पश्चात मुम्बई में ६ दिसम्बर के दंगे शुरू हो गये लोग जाति और धर्म के आधार पर पडोसी-पडोसी के साथ भेदभाव करने लगे। आये दिन मरते-मारते ओर कत्ल की भी खबरें अखबार में छपती थी जानकी वह सब समझने लगी थी। ६ महीने तक उसे अपने अब्बा-अम्मा, अपने कस्बे की याद नहीं आयी लेकिन हालात इतने खराब हो गये थे कि उसे अपने कस्बे की याद आने लगी और वह करूणा से पुछने लगी कि हम अब कब अम्मा के पास जायेंगे। करूणा उसे समझा देती कि कुछ दिनों बाद जरूर जाएगें।

दंगों के कुछ शांत होने के बाद शहर में पुर्ववत स्थिति आयी तो करुणा ने जानकी को चक्की पर आटा पिसवाने भेजा। बस यही करूणा ने सबसे बडी गलती कर डाली। जानकी के चक्की पर जाते ही कुछ देर में उसी इलाके में दंगा शुरू हो गया। पश्चात जानकी का कुछ पता नहीं चला, जानकी चक्की से फिर कभी घर लौटकर नहीं आयी।

करूणा और दिवाकर ने पुलीस में रिपोर्ट भी लिखवाई लेकिन उसका कुछ पता नहीं चल सका। शायद जानकी दंगाइयों की भेंट चढ. चुकी थी। उसी दिन शाम को बस्ती के बाहर पाइप लाइन के नीचे गटर में लगभग पच्चीस से तीस लाशों के पाए जाने की दबी-धुटी खबर थी। अधिकांश लाशों के चेहरे प्रहार द्वारा विकृत कर दिए गए थे। घटना के प्रचारित होने से शान्त इलाकों में भी दंगे भडक़ने का अन्देशा था इसलिए नगरपालिका के लोगों ने सुचना पाते ही कटे हुए हाथ-पाँवों के बेजबान टुकडों को इकट्ठा कर सामूहिक अग्निदाह संपन्न कर दिया।[४]

इस प्रकार से एक गरीब बच्ची दंगों के भेंट चढा दी गयी। करूणा सोचने लगी कि काश वह अपने कस्बे की स्कूल में पढती-लिखती तो शायद वह उसे मुम्बई नहीं लाती और उसका इतना बुरा हाल नहीं होता करूणा की आँखों में पश्चाताप के आँसू बहने लगें।

यही एक कहानी नहीं और यही एक जानकी नहीं ऐसी अनेक कहानियाँ हैं जो कही ना कही हमें आस-पास देखने मिलती हैं। जानकी जैसे बहुत से बच्चें हैं जो विकास की मुख्यधारा से हटकर भटक जाते है और उनका जीवन बर्बाद हो जाता है। बहुत से लेखकों ने हाशिए के समाज के बच्चों की कहानियाँ लिखी हैं और लोगों में जनजागृती फैलायी है क्योंकि साहित्य में बहुत ताकद होती है समाज को बदलने की, लोंगों की विचारधारा में परिवर्तन लाने की।

अप्रवासी कामगारों के बच्चें, जिनमें से अधिकांश अल्पसंख्याक समुदाय के होते है अपने माता-पिता के साथ काम की तलाश में इधर-उधर घूमने के कारण स्कूल में लंबे समय तक अनुपस्थित रहने कारण शिक्षा से वंचित हो जाते हैं। फिर भी राज्य सरकारें यह सुनिश्चित करने के लिए कि यह बच्चें अपनी पढाई पूरी करें, किसी व्यवस्थित तरिके से इनका लेखाजोखा नहीं रखते है। राज्यस्तर पर श्रम विभाग बाल मजदूरों को वापस स्कूल में लाने के कार्यक्रमों का उचित रूप से पालन नहीं कर रहे हैं। तथा राज्य शिक्षा विभाग, जब एक बार किसी बच्चे का मुख्यधारा के स्कूल में दाखिला हो जाता है तो, उस पर नजर नहीं रखते है जिसके परिणाम स्वरूप बच्चे प्राय: काम पर वापर लौट जाते हैं।

वास्तव में भेदभाव हीनता और समानता शिक्षा का अधिकार प्रत्येक बच्चों का कानुनी हक है। कानुन में इसका उल्लंघन करने वालों के लिए दंड का प्रावधान होते हुए भी हमें इसपर प्रत्यक्ष अमल होते हुए दिखाई नहीं देता। यदि भारत के सभी स्कूलों में सभी बच्चों के लिए खासतौर पर हाशिए के समाज के बच्चों के लिए अनुकूल वातावरण निर्माण करना है तो सरकार को यह कडा संदेश भेजना होगा कि भेदभावपूर्ण व्यवहार सहन नहीं किया जाएगा तथा जो लोंग इसके लिए जिम्मेदार है उनके विरूद्ध कडी-से-कडी कार्यवाही की जाए।

साहित्य एक प्रकाश है जो दिन में सुर्य बनकर समाज को आलाकित करता है और रात में चांद बनकर कोई भी विमर्श या चिंतन इसीलिए विकसित नहीं होता कि समाज और देश में अराजकता या वैमनस्य फैले बल्कि उसका उद्देश्य उस वर्ग विशेष का पक्ष रखना होता है जिसे समाज के अन्य वर्गो ने कभी अपने वजूद के सामने कुछ समझा ही नहीं। आज समाज का प्रत्येक वर्ग अपने अधिकारों को भली-भाँति समझने लगा हैं, यदि कोई नहीं समझ पा रहा है तो वह है हाशिए पर रह रहा समाज अर्थात दलित, आदिवासी और अल्पसंख्याक जो दुर्लक्षित और उपेक्षित है। यह साहित्य विमर्श का ज्वलंत मुद्दा है। हालांकी इस पर बहुत पहले से प्रेमचंद, निराला, जयशंकर प्रसाद, ओम प्रकाश वाल्मिकी, मैत्रिय पुष्पा, सुधा अरोडा, कृष्णा सोबती, यशपाल निर्मल वर्मा आदि बहुत से महान लेखकों ने अपना साहित्य लिखा हैं।

आज भी वर्तमान समाज में हाशिए के लोगों की जंग लढ.रहे बहुत से साहित्यकार और कलम से फैला रहे हे ज्ञान जो समाज के लिए बहुत ही महत्त्वपूर्ण हैं। वे अपनी कलम के जरिए समाज को नई दिशा देकर ज्ञान का प्रकाश फैला रहे है।

हाशिए के अंतर्गत ज्यादा तर आदिवासी, दलित, मुस्लिम, किन्नर आदि समाज लोंग आते हैं। और इसी समाज के साथ-साथ कुछ घुमन्तु समाज के लोग भी आते हैं जो अपने उदर निर्वाह के लिए यहाँ से वहां भटकते रहते है। परिणाम स्वरूप यह लोग विकास की मुख्यधारा से हट जाते हैं। उनका परिवार मुख्यधारा में पिछड़ जाता हैं। उनके बच्चें शिक्षा से वंचित रह जाते हैं। सर्व शिक्षा अभियान व मिड-डे मील जैसी योजनाएँ भी इनके ज्यादा तर बच्चों को स्कूल पहुँचाने में सफल नहीं हो पाई हैं। एक तरिका यह हो सकाता है कि ऐसे समुहों को लक्षित करके शिक्षा योजनाएँ बनाई जाए। शिक्षा से

जोडने के बाद सरकारी आरक्षण का लाभ इन तक पहुँचाना और भी बडी चुनौती होगी। यह अति उपेक्षित जातियाँ पिछड़े और दलित समुहों की बडी जातियों से प्रति द्वद्विता कर पाने की स्थिति में नहीं है। इसके लिए सरकार ने ध्यानपूर्वक योजनाएं बनानी चाहिए। जनजागृती के लिए हमारे साहित्यकार भी अपनी कहानी, उपन्यास के माध्यम से प्रयत्नशिल हैं।

सारांश

निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि भारत जैसे बहुलतावादी देश की कुल जनसंख्या का बडा भाग विकास के तमाम दावों के बावजूद हाशिए पर है। सोचने वाली बात है कि हमारे देश की तीन चौथाई से भी अधिक जनता हाशिए पर कैसे हो सकती हैं। लेकिन यह सत्यता है 'हाशिए का समाज' की अवधारणा ने हिंदी में कई साहित्यिक विमर्शों को जन्म दिया। इन विमर्शों की यह सबसे बडी सामाजिक उपयोगिता है। जिसके चलते वर्तमान साहित्यिक परिधी में ये विमर्श हाशिए पर नहीं, वरन केन्द्रीत स्थान रखते है। पहले हाशिए के समाज के अंतर्गत आदिवासी और दलित ही आते थे लेकिन अब इनमें किसान-मजदूर, अल्पसंख्याक, वृद्ध, निशक्तजन, किन्नर आदि भी सम्मिलित हैं।

हाशिए पर बैठे समाज को विकास की मुख्यधारा से अलग हो गये है इसकी सबसे बडी किंमत उनके बच्चे भुगत रहे है। इन दुर्लक्षित समाज के बच्चे शिक्षा से वंचित रह रहे है। 'बालविमर्श' के तहत मैंने इस आलेख में हिंदी की प्रखर, सचेत और दृष्टि संपन्न कथाकार सुधा अरोडा की कहानी 'जानकीनामा' का उल्लेख किया है। इस कहानी में 'जुलेखा' नामक बच्ची जो एक हाशिए के समाज की उपेक्षित और दुर्लक्षित गरिब परिवार की चौथी संतान है जिसे एक महिला घरेलु काम काज के लिए कस्बे से शहर ले जाती है। वह जुलेखा को नाम बदलकर जानकी रख देती है। कस्बे में वह स्कुल जाती है, पढ़ना-लिखना चाहती है लेकिन गरिबी की वजह से कहो या स्कूल के माहौल मे अपमानित होने की वजह से वह शिक्षा पाने से वंचित रह जाती है। शिक्षा न मिलने के बाद वह टोपली में अंडे बेचने का काम करती है वहा भी बच्चें उसे परेशान करते है उसे चिडाते हैं। यह देख करूणा नामक महिला उसे अपने साथ, घर के कामकाज के लिए शहर अपने घर ले आती है। कुछ महिनों बाद शहर में दंगा उठता है। और चक्की पर आटा पिसने गयी जानकी इन दंगाइयों की भेंट चढ. जाती हैं। इस प्रकार यह कम उम्र की बच्ची का अंत बहुत बुरा होता है। यह तो एक जानकी की कहानी हे ऐसे कितने ही बच्चें-बच्चीयों के जीवन तबाह हो रहे हैं। इन बच्चों को हमें विकास की मुख्यधारा में लाने के लिए उनके परिवार को सहायता करनी होगी। हाशिए पर बैठे इन समाज को उन्नती की राह पर लाने के लिए उनके बच्चों को शिक्षित करना अत्यावश्यक है। भारत सरकार को अतिसंवेदनशील बच्चों के साथ किए जानेवाले व्यवहार की निगरानी के लिए प्रभावी उपाय करने चाहिए।

संदर्भ सूची :

१. अन्नपूर्णा मंडल की आखिरी चिट्ठी, ले. सुधा अरोडा, पृष्ठ क्र. आवरण पृष्ठ
२. काला शुक्रवार, ले. सुधा अरोडा, पृष्ठ क्र. ५९
३. वही, पृष्ठ क्र. ६६

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (A) ▪ January 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज

– कार्यकारी संपादक –

डॉ. जिजाबराव पाटील

एस.एस.एम.एम. कॉलेज,
पाचोरा, जि. जळगाव.

– अतिथि संपादक –

डॉ. बी. एन. पाटील

प्राचार्य, एस.एस.एम.एम. कॉलेज,
पाचोरा, जि. जळगाव.

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज टी. धनगर

येवला, जि. नाशिक
(महाराष्ट्र) भारत.

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

– अनुक्रमणिका –

- **दामोदर मोरे की 'वे मलमुखी है' कविता में हाशिए का समाज** १
  प्राचार्य डॉ. कृष्णा पोतदार
- **'दोहरा अभिशाप' उपन्यास में हाशिए का समाज** ४
  प्रा. डॉ. गजानन चव्हाण
- **यमदीप : समाज की मान्यता और परंपरा की दलदल में अपने वजूद के लिए संघर्ष करता किन्नर समाज** ६
  डॉ. सुरेश तायडे
- **'अन्या से अनन्या' में चित्रित निर्भीक सक्षम नारी** ९
  डॉ. कामिनी तिवारी
- **कृष्णा सोबती लिखित 'ए लडकी' में अभिव्यक्त नारी चेतना** ११
  डॉ. चंद्रमादेवी पाटील
- **नारी दशा का चित्रण – उपन्यास 'कोहरे में कैद रंग'** १४
  डॉ. आर. के. जाधव
- **तीसरी ताली का सच** १६
  प्र. प्राचार्य डॉ. बी. आर. बोडके
- **नाट्य साहित्य और हाशिए का समाज – स्त्री विमर्श** १८
  डॉ. संजय कुमार शर्मा
- **तत्वमसि... एक अनोखी खोज** २४
  डॉ. जयश्री एम. गावीत
- **इस्मत चुगताई की कहानियों में नारी विमर्श** २७
  प्रा. डॉ. सुनील एम. पाटिल
- **हिंदी दलित साहित्य में नारी** २९
  डॉ. विजय एकनाथ सोनजे
- **जनजातीय आहों–कराहों की दास्तान : धरती–आबा** ३२
  डॉ. नानासाहेब शं. गायकवाड 'संगीत'
- **वर्तमान परिप्रेक्ष्य में 'बाल विमर्श' की जरूरत और हम** ३५
  डॉ. दिपक (कला) विश्वासराव पाटील
- **समकालीन हिंदी गज़लों में नारी विमर्श** ३८
  प्रा. डॉ. राजेश भामरे
- **प्रीत के अस्तित्व का संघर्ष** ४०
  प्रा. डॉ. कुसुम राणा
- **आधुनिक हिंदी कविता में दलित विमर्श** ४२
  डॉ. श्यामप्रकाश आ. पांडे
- **वृद्ध विमर्श और 'रेहन पर रग्घू'** ४५
  प्रा. दादासाहेब खांडेकर
- **पिंजरे में पन्ना उपन्यास में नारी विमर्श** ४८
  प्रा. डॉ. अशोक दौलत तायडे
- **'धरती आबा' नाटक में आदिवासी विमर्श** ५०
  प्रा. डॉ. प्रमोद एम. चौधरी
- **राष्ट्रकवि बृजेश सिंह की ग़ज़लों में अभिव्यक्त हाशिए का समाज** ५२
  प्रा. डॉ. अनिता पोपटराव नेरे, प्रा. रविंद्र पुंजाराम ठाकरे
- **अनामिका के कविताओं में अभिव्यक्त नारी विमर्श** ५४
  डॉ. राहुल सुरेश भदाणे

तत्वमसि... एक अनोखी खोज

डॉ. जयश्री एम. गावीत
हिन्दी विभाग
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले। विनोद

ई.पू. ३००० ई.पू. २००० के पूर्व आर्यन युग में महिलाएँ समाज में महिलाएँ समाज में अपना विशिष्ट स्थान रखती थी। हडप्पा और मोहन जोदडो के मूक प्रमाण बताते है कि, आर्यो के पूर्व के सिंधू समाज में महिलाँ विशेष स्थान पाती थी। सिंधु सभ्यता में समाज बेहद सुसभ्य और सु-संस्कृत इसलिए महिलाओं की सामाजिक स्थिती भी अत्यंत सम्मानजनक थी।

वस्तुत: महिलाओं की सामाजिक स्थिति के मामले में वैदिकयुग को 'स्वर्णकाल' की संज्ञा दी जाती है। वैदिक युग के बाद के कालखण्ड को क्रांतियुग की संज्ञा दी जाती है। लगभग इसी समय कौटिल्यने अर्थशास्त्र एवं मनु ने 'मनुस्मृति' की रचना की। इसके बाद के कालखण्ड ने महिलाओं की सामाजिक व धार्मिक स्थिति में क्षरण आना शुरू हो गया।

मुगलकाल में महिलाओं की स्थिति और भी अधिक दयनीय हो गई थी, यह वह समय था, जब बालविवाह बहुत अधिक बढ.गए थे दूसरी ओर विधवा-विवाह की अनुमति न थी, सतीप्रथा - पर्दाप्रथा चरम पर थी और महिला शिक्षा लगभग समाप्त हो चुकी थी।

प्राचीन काल से चली आ रही इन विकृतियों और विषमताओं के ा समाप्त करने के लिए शिक्षा ने एक साधन के रूप में ठोस भूमिका निभाई। सन १९८६ में भारत सरकार द्वारा घोषित राष्ट्रीय शिक्षा निति ने महिला विकास से संबंधित सक्रिय कार्यक्रम शुरू किए। आज की नई टेक्नोलॉजी में जब महिलाओं की संख्या हम देखते है तो इसका पुख्ता सबूत हम पाते है।

आज आर्थिक मजबूरी न होने के बावजूद भी उच्चवर्ग की महिलाएँ उच्च व व्यावसायिक शिक्षा प्राप्त कर समाज में अपनी स्वतंत्र पहचान साबित कर रही है। कामकाजी महिलाओं के प्रति पुरूषों के रूख में भी अब सकारात्मक बदलाव आ रहा है। कामकाजी महिलाओं की दिक्कतों को जानकर समझकर एकल-परिवार में भी उन्हें भरा-पूरा सहयोग दिया जा रहा है। उनकी घरेलू जिम्मेदारियों को सीमित किया जा रहा है। इस कारण महिलाओं की समाज में स्वतंत्र गतिशीलता को मान्यता मिल रही है और उपर से अनावश्यक सामाजिक बंधनों की जकड् ढीली हो रही है। पिछलें कुछ वर्षों में महिलाओं की जीवन शैली में महत्त्वपूर्ण बदलाव देखने को मिल रहे है, जिनसे उनके व्यवहार, मूल्य, संवेदनाओं तथा प्रेरणाशक्ती ही प्रभावित नहीं हुई है बल्कि आज वे जीवन के लगभग प्रत्येक क्षेत्र में पुरूषों के साथ भागीदारी कर रही है। सामाजिक परिवर्तन के घूमते चक्र के कारण ही महिलाओं को परंपरागत रूढिवादी भूमिका के काफी हद तक मुक्ति मिल रही है। उसका परिवार में जो उपेक्षित स्थान था। आज वह परिवार की आधार शिला बन गई है। परिवार में उसकी महत्ता कोई भी इंकार नहीं कर सकता। भारतीय परिवारों जैसे आदर्श परिवार से एक दूसरे के साथ रहते है। लेकिन आज यह परिवार भी संक्रमण काल में है और परिवर्तनों के दौंर से गुजर रहे है, परिवार नामक यह सामाजिक संस्था आज आधुनिक प्रवृत्तियों से कु-प्रभावित हो रही है। भूमंडलीकरण और महानगरीय संस्कृति के इस दौर में परिवार बिखर रहे है। ऐसे ही एक बिरखते परिवार को लेकर लेखिका जया जादवानी ने 'तन्वमसि' नामक उपन्यास की रचना की है। एक गंभीर एवं विचारपूर्व रचना को पहाड. जंगल, नदी आदि तीन भागों में विभाजित किया गया है यह विस्तृत उपन्यास है।

पहले भाग 'पहाड' ने नायिका के बचपन का वर्णन है। नायिका का परिवार पारस्पारिक कलह-क्लेश से भरा हुआ था। उसमें और भाई में अंतर किया जाता था। उसे चाहते हुए भी मैट्रिक से आगे पढने नहीं मिलता। परिवार के सभी पुरूषों के स्त्रियों के साथ तनावपूर्ण संबंध थे। सभी पुरूष ऐसे ही होते है, इस प्रकार की निराली छबि नायिका के मन मस्तिष्क पर बचपन से ही अंकित हुई दिखाई देती है। ऐसे परिवार में नायिका छोटे से बडी होती है जिसका नाम मनीसा है - विवाहयोग्य उम्र होते ही विक्रम के साथ उसकी शादी हो जाती है। डॉ. देवनानी दम्पति के आपसी प्रेमपूर्ण् व्यवहार को देखकर उसके मन में भी ललक जाग उठती है कि उसे भी इसी तरह असीम प्रेम करने वाला कोई प्रेमी मिलें - जैसी हर किसी की चाहत होती है। सौभाग्यवश पति विक्रम इसी प्रकार उसे असीम प्रेम करता है न कि केवल प्रेम बल्कि वह उसे स्वतंत्रता भी देता है। उसका सम्मान भी करता है। यहीं कारण है कि वह उसे बी.ए.एम.ए. करके कॉलेज में अध्यापन का कार्य करने के लिए भी प्रोत्साहित करता है। इसी बीच उसे रोमी जैसा पुत्र भी प्राप्त होता है। इस प्रकार शादी के बाद के सुखी जीवन से तृप्त मनीसा स्वयं-वरम संतोष की अवस्था में उदारमना विक्रम के प्रेम को सहर्ष स्वीकारती है और सुख का अनुभव करती है। लेकिन मनचाहा प्रेम, स्वतंत्रता और दर्शन के अध्ययन को ठीक से न पचा जाने के कारण उसकी विखण्डित मानसिकता उसे घेर लेती है और उसके मन में एक विराट प्रश्न उभरता है, जो अन्तराष्ट्रिय नारी विमर्श का स्लोगन है। अनेकों विचार उसे घेर लेते हैं - घर-बच्चा-पति बस्स यही है मेरी जिन्दगी - यहीं पर विराम है, आगे कुछ नहीं। पति-बच्चा इसकी संपूर्ण मानसिकता ही बदल दी - यहाँ तक की इन्हीं विचारों ने इतना व्यापक और गंभीर रूप धारण किया की उसका एक नया रूप ही ईजाद हुआ - उसकी संपूर्ण नियति ही बदल गई अब वह पहलेवाली मनीसा नहीं रही, वह अब अपने को ढुँढने का प्रयास करने लगी वस्तुत: वह एक प्रतिभा संपन्न स्त्री थी। वह उसने कबसे तय कर लिया था था कि वह एक चर्चित लेखिका बनेगी बिल्कूल अमृता - प्रीतम जैसी और क्यूं न हो उसके पास आवश्यक लेखन-प्रतिभा है, घर का वातावरण भी सहाय्यक ही है और पति का भी अच्छा साथ है। ध्येय

Vidya W... Sabi... DHULE ... College

प्राप्ति को लिए पूरा खुलासा वातावरण है मनीसा के साथ। पति के द्वारा दी हुई यही स्वतंत्रता उसके भटकने का कारण बनती है। उसके सामने कई अनुत्तरित प्रश्न है, जिनके बवण्डर में वह अपने को घिरा-सा पाती है। वह अपने से ही पूछती है, जीवन अगर एक अंधकार से दूसरे अंधकार के बीच की यात्रा है, तो लालसा क्यों बनी रहती है? किसी बात की तलाश क्यूं? स्त्री मुक्ति? कहाँ है मुक्ति? यह मुक्ति नहीं है, मुक्ति का सपना है। जिसके पीछे समूचे दर्शन और अध्यात्म रचे जा रहे है। इसी दर्शन और अध्यात्म के चक्कर में उसकी मानसिक यात्रा और भी अधिक निकट हो जाती है। यहाँ पर पहला पहाड. का भाग समाप्त होकर नायिका की जंगल की यात्रा आरंभ हो जाती है। वह अपने बेटे रोमी के साथ नैनीताल में है - अवकाश मिलते ही पति विक्रम शामिल होना चाहता है लेकिन काम की व्यस्तता के कारण वह नैनीताल नहीं आ पाता यहीं पर झील के किनारे अपनी पेंटिग्स के लिए दृश्यों तथा नए - नए मोटिवों की तलाश में हरसाल आनेवाले पेंटर कम फिलॉसफर सिद्धार्थ से उसकी भेट होती है। उसे देखते ही मनीसा के दिलो - दिमाग पर एक विचार कौंध जाता है कहीं यह वह तो नहीं? शायद यही मेरी मंजिल - इसी भाव को मन में रखकर वह जब सिद्धार्थ से हाथ मिलाती है तो मन में सिहरन निर्माण हो जाना स्वाभाविक ही है। दोनों मिलते रहते है, फासले कम होते जाते हैं, एक-दूसरे को जानना, पहचानना और फिर एक - दूसरे में खो जाना आदि घटनाएँ घटित होती जाती है। इलाहाबाद निवासी सिद्धार्थ शादी शुदा है उसकी पत्नी भी फिलॉसफी की अध्यापिका है। विवाह के बारे में जब मनीसा सिद्धार्थ का विचार पूछती है तो उसका जवाब होता है - "मेरी यह स्पष्ट धारणा है कि, विवाह एक बुराई है और कुछ खास किस्म के लोगों को विवाह नहीं करना चाहिए। इस प्रकार के विभिन्न विचारों का आदानप्रदान के रंग ला रहा है। कई विश्वविख्यात विचारवंतों की बातों में दोनों मशगुल हो जाते है। रूसो, नीत्शे, कांट, रसेल आदि के विचारों की पुनश्चर्या की जाती है। दार्शनिक किताबों की प्रासंगिकता आज भी कायम है. - इस विचार पद दोनों सहमत हो जाते है। मनीसा जब दर्शनशास्त्र से संबंधित अपने विचारों का प्रकटीकरण करती है तो सिद्धार्थ भी उसे अच्छा-सा प्रतिसाद देता है। उन विचारों को सुनने में रूची दिखाता है और वह भी नीत्से, मार्शल, कामू और सार्थ जैसे आस्तित्ववादी दार्शनिकों का नाम लेकर अपना बुद्धि-विलास प्रकट करता है। रूसो का कथन, "मनुष्य जन्म के समय पूरी तरह स्वतंत्र है, उसके बाद चारो ओर से बंधनों से जकड जाता है, असुरक्षा ही जीवन है ऐसे न जाने कितने विचारों को उछाला जाता है। जल्द ही सिद्धार्थ वास्तविक जगत में प्रवेश करते हुए कहता है कि, मुझे किसी सिद्धान्त में विश्वास नहीं है। मुझे जीने में विश्वास और मनीसा भी तुरन्त उससे सहमत हो जाती है। एक ओर वे दोनों इन्हीं 'दार्शनिक विचारों की कश्मकश में उलझो हुए दिखाई देते हैं तो दूसरी ओर दोनों की भाविक और दैहिक निकटता आवेशमयी तीव्रता के साथ अपनी चरम अवस्था तक पहुँच जाती है। रोजी जब इनकी बातों में ऊब जाता है तो मनीसा उसे समझाते हुए कहती है, "मैं सिर्फ तुम्हारी मौम नहीं हूँ कुछ और भी हूँ। और वही जानना है मुझे। उसकी उलझी हुई मानसिकता को सुलझाता हुआ सिद्धार्थ उसे कहता है, मनीसा जितना भी कूडा-कबाड जमा है तुम्हारे अन्दर निकाल फेंको और मुक्त हो जाओ। प्रेम सहज है, सुन्दर है। यह बाँधता नहीं, मुक्त करता है। प्रेम के इन परम क्षणों तक पहूँचने के बाद मिस्टिक करते हुए वेद उपनिषदों से होती हुई वह सांख्य, न्याय, योग ओर वेदान्त तक पहुँच जाती है। उसकी यह विचार यात्रा यहीं पर विराम नहीं लेती बल्कि अग्रेसर होती हुई वह महावीर, बुद्ध, नानक और कबीर का रहस्यवादी उलटबाँसियों तक को छूने लगती है। दूसरी ओर सिद्धार्थ उसे एम्पोक्लेडीज की प्रेम परिभाषा को सप्रयोग बतलाता है। दोनों एक दूसरे में खो जाते हैं और धीरे-धीरे खो जाते हैं अपने आप में सिद्धार्थ तब प्रेम की नई परिभाषा प्रस्तुत करता है, "प्रेम है डिर्टेच्ड जहाँ पुरूष और स्त्री पूर्ण तृप्त भी है और पूर्ण मुक्त। यही है मानसी पूर्णता में, विलीन हो जाना, पूर्णता, समग्रता, प्रेम की।"

और इसी दोर्शनिक आवरण में मनीसा और सिद्धार्थ की प्रेम-लीला रंग लाती रहती है पाठक की दृष्टि से कहे तो, यह प्रेम - व्यापार ऊब ही पैदा करता है। यह प्रेम - व्यापार मनीसा के वापस दिल्ली लौटने पर भी जारी रहता है अपनी पत्नी की सारी बातें जानकर भी विक्रम सिद्धार्थ से ईर्ष्या नहीं करता अलावे वह ऊसका सम्मान ही करता है मित्रता भी करना चाहता है।

तीसरे और अंतिम भाग नदी में विक्रम मनीसा के आचरण को न समझ सकने पर चिंतित होकर पूछता है कि तूमने यह मेडीटेशन कहाँ से सीखा तो वह कहती हे सिद्धार्थ से, जो फिलॉसॉफी का प्रोफेसर ने केवल पढता है बल्कि फिलॉसॉफी जीता है जब विक्रम कई दिनों तक दिल्ली से बाहर चला जाता है तो सिद्धार्थ की अनुपस्थिती में वह सिद्धार्थ से कहती है- "जब तक मेरे सारे हिस्से इकट्टे नहीं करोगे, समूची मानसी को कैसे पाओगे सिद्धार्थ। वस्तुतः मनीसा की विखण्डित मानसिकता रूग्णावस्था को पहुँच रही है और वह किसी अतिद्रिय सत्ता की आवाज बडी गहराई से सुन रही है।

अचानक हम देखते है कि वह सिद्धार्थ से मिलने इलाहाबाद जा रही है, तथा विक्रम उसे स्टेशन पर छोडने आया है, इलाहाबाद जाकर न सिद्धार्थ उसे मिलता है न उसकी पत्नी। घर में प्रवेश करके वह देखती है कि, अपनी विभिन्न रूपों और मुद्राओं में उसकी बनाई हुई पेंटिग्स - जिन्हें देखकर वह अभिभूत हो जाती है - पागलों की तरह बडबडाने लगती है - मुझसे मिलने के पहले मुझसे मिले हो तुम। तत् - त्वं - मानसी - तत् ज़् त्वं - असि तवं - तत - तुम ही हो वह।

इस प्रकार लेखिका ने मनीसा और सिद्धार्थ के प्रेम को अतिरेक में एकान्वित कर दिया है, दोनों को दैवी बना दिया है, अपार्थिव। इन शब्दों में लेखिका तत् - त्व -- असि की उपलब्धि करा देती है। लेकिन अब वह पहले वाली मनीसा नहीं थी। अब वह प्रेम की महिमा बडे. मन से गाने लगती है जब विक्रम मनीसा के मुँह से 'द फाइट ऑफ द अलोन, विद द अलोन, फॉर द फ्लाइट ऑफ द अलोन टु द अलोन' जैसे वाक्य सुनता है- तो गडबडा जाता है। अब वह एक पहुँची हुई सिद्ध महात्मा बन गई है एक दिन अचानक वह हरिद्वार, ऋषिकेश, देव, प्रयाग तथा गंगा तक की यात्रा पर निकल पडती है। नदियों के किनारे घूमती है, अनेक साधु सन्तों से मिलती है, वाद

विवाद करती है और आव्हान करती है, फालो मी, और कुछ उपनिषद के पात्रों के साथ-साथ सिद्धार्थ से कहती है, किना अद्भुत आनन्द है यहाँ, तुमसे मिलने से पहले तुम से मिली हूँ मै। यह सिद्धार्थनन्द मनीसा का ब्रम्हानन्द है, एतदर्थ यही है तन्वमसि-- और उपन्यास का समापन होता है।

बोल्ड लेखिकाओं की सूची को बढाता हुआ एक और नया नाम यानि जया जादवानी। नायिका मनीसा प्रेम के साधारण स्तर से उठकर सिद्धार्थ के सहारे अपने को समझने की कोशिश करते हुए अपनी खुदी को खोज रही है, अपनी आध्यात्मिक मुक्ति का मार्ग प्रशस्त कर रही है ? क्या वह सही मार्ग को अपना रही है, क्या यह अपने प्रेमी एवं उदारमना पति को साथ मनीसा का विश्वासघात नहीं है। लेखिका की दृष्टि में अस्तित्व का अर्थ क्या है, वह किस प्रकार का अपना अस्तित्व सिद्ध करना चाहती है- सिद्धार्थ के मिलने के उपदान क्या वह सिद्धणी प्राप्त में सफल हो पाई। अस्तित्व सिद्ध करने के बहाने वह अपने पति द्वारा दी हुई स्वतंत्रता का उपयोग मनमाने आचरण के लिए करती है, इच्छित उपभोग के लिए करती है यह कहाँ तक शोभनीय है। इस प्रकार की अनेक विसंगतियों के साथ-साथ उपन्यास का संरचनात्मक संगठन पहले भाग के अतिरिक्त सर्वत्र बिखरा हुआ दिखाई देता है उपन्यास दिशाहीन आगे बढता तो है लेकिन गति निर्माण नहीं हो पाती - उपन्यास नहीं बनता। भाषा के सम्बन्ध में भी अत्याधिक अव्यवस्था है। कही अनेक वाक्य अंग्रेजी में है, कही शब्द और पद। संस्कृत के उद्धरण बिना अनुवाद के दिए हुए है - कही ऐसे हिंदी शब्द है जिन्हें पहले कभी नहीं सुना नही उनका अर्थ हम समझ पाते हैं- जैंसे, प्रगपेक्षा, आइसोला जैसे कई शब्द।

प्रस्तुत प्रपत्र के समापन में कह सकते है कि, लेखिका की बहुज्ञता एवं विद्वता की प्रशंसा तो की जा सकती है लेकिन इस उपन्यास के माध्यम से उनके ज्ञान प्रदर्शन की प्रवृत्ति की प्रशंसा नहीं की जा सकती।

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, February-2020
Special Issue 224 (A) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	आज के संदर्भ में गांधी चिंतन की उपादेयता	प्राचार्य डॉ.विश्वास पाटील	05
2	गांधीजींच्या सत्याग्रहाची संकल्पना	डॉ.राहुल कापुरे	10
3	गांधीप्रणीत राजकारणाची नैतिकता (राजकारणाचे आध्यात्मीकरण)	डॉ.रेखा शेरकर	12
4	ग्राम विकासात गांधीजींचे योगदान	डॉ.बाळकृष्ण पाटील	15
5	महात्मा गांधींचे सर्वोदय तत्त्वज्ञान	डॉ.श्रेया चौधरी	18
6	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	प्रा. उज्वला महाजन	20
7	मुलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ.आनंद वाघ	24
8	राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्या व गांधी विचार	डॉ.आर.एस.पवार	27
9	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.आर.एस.वानखेडे	31
10	महात्मा गांधींची स्वराज्याची संकल्पना	डॉ.रमेश शेवाळे	34
11	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. जी.एन.पाटील	37
12	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	गायत्री रावंडले	40
13	जागतिक अरिष्टांवरील गांधी विचारांची उपुक्तता	प्रा.अशोक वसावे	42
14	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना	स्वप्नील भोसले	45
15	महात्मा गांधी आणि लोकशाही प्रक्रिया	प्रा.कमलाकर इंगळे, डॉ.के.जी.पोकळे	48
16	महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना	डॉ.ताराचंद सावसाकडे	50
17	महात्मा गांधींची शिक्षण विषयक संकल्पना – एक विश्लेषण	डॉ.सखाराम गोरे	54
18	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.व्ही.व्ही.लाडे	57
19	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.विनोद मोरे	60
20	गांधीजींच्या सत्याग्रह संकल्पना	श्री.शिवाजी नेटके	64
21	महात्मा गांधींचे भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचार	डॉ.राजु चावके	67
22	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधींचे योगदान	अजय फड	70
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. जयदेव देशमुख	72
24	गांधीजीप्रणीत अर्थकारण	डॉ. जयश्री सरोदे	77
25	महात्मा गांधींची विचारसरणी	प्रा.ए.एम.काळबांडे	81
26	चित्रपट माध्यमांवर महात्मा गांधींच्या विचारांचा व तत्त्वज्ञानाचा पडलेला प्रभाव	प्रा.राजविरेंद्रसिंग गावीत	84
27	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचा अस्पृश्यतेबाबतचा दृष्टीकोन	डॉ.योगेश महाजन	87
28	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान : धार्मिक अथवा नैतिक	डॉ. बालाजी पवार	89
29	गांधीजींचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान	डॉ. प्रमोद गायकवाड	93
30	महात्मा गांधीची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व मराठी ग्रामीण कादंबरीतून बदलत्या खेड्याचे स्वरूप	डॉ.किशोर पाठक, प्रा.दिनानाथ पाठक	97
31	आधुनिक काळात महात्मा गांधीच्या विचारांचे महत्त्व	डॉ.कल्पना भारंबे	100
32	मराठी साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव : एक अभ्यास	डॉ. सुषमा तायडे (अहिरे)	103
33	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. स्वाती महाजन	107
34	महात्मा गांधींच्या सर्वोदय विचारधारेची आधुनिक ग्रामविकासातील उपयुक्तता	प्रा. सुधाकर निळे	110
35	महात्मा गांधींची ग्राम - स्वराज्य संकल्पना	प्रा. जगदीश सोनवणे	113

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 224 (A) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

चित्रपट माध्यमांवर महात्मा गांधींच्या विचारांचा व तत्वज्ञानाचा पडलेला प्रभाव

प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावीत
इतिहास विभाग प्रमुख,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे
rajyaha@gmail.com

प्रस्तावनाः

सन १९२० मध्ये भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला नविन वळण मिळाले, त्यानंतरच्या काळाला गांधी युग असे म्हटले जाते. लोकमान्य टिळकांच्या जन आंदोलनाच्या दिशेने सुरू झालेली वाटचाल गांधीजीनी जोरकसपणे चालू ठेवली. महात्मा गांधीच्या अहिंसा, सत्याग्रह या मार्गावर विश्वास ठेवून स्वातंत्र्य चळवळीत सर्वसामान्य जनता मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाले. स्त्रिया, कामगार, शेतकरी सर्वजण यात सामिल झाले. निःशस्त्र पण निर्भय जनसामान्यांच्या सामुदायिक सत्याग्रहाचा अभिनव प्रयोग महात्मा गांधीजीनी घडवून आणला. महात्मा गांधींच्या या सत्याग्रहाच्या प्रयोगाचे वर्णन आचार्य शं. द. जावडेकर यांनी `शांतिमय क्रांतीवाद` आणि प्रखर `सामाजिक कर्मयोग` अशा समर्पक विशेषणांनी केला आहे. सत्याग्रहाचे वर्णन स्वतः गांधीजीनी `शुध्द आध्यात्मिक हत्यार` असे केले होते. मात्र त्यांची धर्मकल्पना ही संकुचित किंवा विशिष्ट धर्मपंथापुरतीच मर्यादित नव्हती. न्याय, सत्यनिष्ठा, मानवतावाद व नैतिकता हा त्यांच्या धर्मविचारांचा पाया होता. ही उदात्त तत्त्वे काही केवळ संत, ऋषिमुनिंनी आचरण्याची नाहीत तर सामान्य माणसाच्या नित्याच्या जीवनात त्यांना स्थान असले पाहिजे, यावर गांधीजींचा भर होता. त्यांचे तत्त्वज्ञान `गांधीवाद` म्हणून ओळखले जाते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भ्याड नव्हे तर सबलाची अहिंसा गांधीजींना अभिप्रेत होती. म्हणूनच त्यांना राष्ट्रपिता असे म्हटले गेले.

शस्त्रधारक इंग्रज राजवटी विरूध्द सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या आधारे निर्भयपणे महात्मा गांधी सामोरे गेले ही गोष्ट जगाला अचंबित करणारी होती. म्हणूनच महात्मा गांधींचे व्यक्तिमत्वाचे विविध पैलू उलगडून दाखविण्यासाठी `गांधी` ही कलाकृती चित्रपटाच्या माध्यमाद्वारे पुढे आली. कारण आयुष्यभर शांततामय मार्ग स्विकारणा-या या माहत्म्याची अखेर हिंसेने झ ाली, हे मात्र धक्कादायक ठरले. दर्जेदार व वार्स्तविक दर्शन घडवणा-या भारतीय चित्रपटाच्या माध्यमापैकी दृक-श्राव्य माध्य हे बहुविद्याशास्त्रीय अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून उपयोगात येऊ शकते. प्रस्तूत शोध लेखात महात्मा गांधींच्या ऐकूणच कार्यकर्तुत्त्वाचा प्रभाव भारतीय चित्रपटांवर पडलेला आहे, हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न आहे.

उद्दिष्टे:

१) महात्मा गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव चित्रपट माध्यमातून समजून घेणे.
२) सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह तत्त्वज्ञानाचा भारतीय जनसामान्यावरचा प्रभाव अभ्यासणे.
३) चित्रपट दृक-श्राव्य माध्यम म्हणून अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे साधन याचे अध्ययन करणे.
४) अस्थिर व सामाजिक असमतोल असलेल्या व्यवस्थेला महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व अभ्यासणे

गृहितकेः

१) चित्रपट जनमाध्यमाचे प्रभावी साधन ठरतात.
२) म. गांधींचा प्रभाव साहित्य, कथा याच बरोबर माध्यमांवर द्रेखिल घडून आला.
३) म. गांधीच्या जीवनावर आधारीत असलेले चित्रपट अनेक अर्थाने अभ्यासण्याजोगे आहे.

विविधतेतील एकता हे आपल्या राष्ट्र जीवनाचे वैशिष्ट्ये असल्याने पुर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर या भागात नांदणारी संस्कृता ही भारताला इतर देशांच्या तुलनेत वेगळेपण मिळवून देते. त्यामध्ये बंगाली, मराठी, तेलगू, तामिळी, मल्याळम या चित्रपटांनी आपल्या प्रादेशिक आविष्कारातून ही प्रादेशिकता काही वेळा सामाजिक सांस्कृतिक व कलात्मक जाणिवा घेऊन प्रगट होतात. मानवी संबंधांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न सत्यजीत राय, बासू, भट्टाचार्य, गोविंद निहलानी, रीचर्ड ॲटनबरो या सारख्या अनेक दिग्दर्शकांनी केलेला आढळून येतो. भारतातील `पथेर पंचाली` चित्रपट या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा ठरला या चित्रपटांद्वारे रूढीग्रस्त सामाजिक मानसिकतेला कुठेतरी सुक्ष्म पातळीवर उलगडण्याचा पहिला जाणीवपूर्वक प्रयत्न या

ISSN : 2348-7143
February-2020

चित्रपटाद्वारे झालेला दिसून येतो. स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या दशकात जन्मलेल्या पहिल्या पिढीच्या कानावर सिनेमा म्हणजे अभ्यास, सुसंस्कृत, नैतिक आचरण या गोष्टीवर पडलेली कृष्णछाया असे संस्कार होत गेले. रिचंड ॲटनबरो कृत `गांधी` चित्रपट भारतीय जनसामान्यात महात्मा गांधीनीही सिनेमाला जुगार, सट्टा अशा व्यसनांच्या रांगेत उभ करून तरूणांना नाटक, सिनेमापासून दूर राहण्याचा सल्ला दिला. परंतू आज म. गांधी व त्यांचा विचारांचा प्रभाव साहित्य, कला, नाटक, चित्रपट सर्वच क्षेत्रात जाणवतो. मात्र प्रसिध्द विचारवंत टॉलस्टॉयने सिनेमाला ``गतिमानतेचे गूढ ईश्वरी वरदान लाभलेले एक महान माध्यम`` असे म्हटले आहे.

भारतीय कलात्मक चित्रपट हे सामाजिक जीवनानुभांवचे चित्रण करणारे एक प्रभावी माध्यम आहे. भारतीय सांस्कृतीक घडामोडींचा बदलता इतिहास तर अशा चित्रपटांच्या अभ्यासासाठी एक साधन म्हणून उपयुक्त ठरतो. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ हा एक प्रदीर्घ लढा होता. या स्वातंत्र्य लढ्याचे विविध पैलू चित्रपटद्वारे प्रभावीपणे आता पर्यंत मांडण्यात आले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि चित्रपट माध्यमांचा निकटचा संबंध आहे. या माध्यमातून घडणारे चिंतन जनसामान्यांवर प्रभाव टाकणारे असतात. म. गांधी यांच्या राजकीय कारकिर्दीचा व व्यक्तिमत्त्वाचा मागोवा घेणारा `गांधी` हा रिचर्ड ॲटनबरो दिग्दर्शित इंग्रजी चित्रपट ३० नोव्हेंबर १९८२ रोजी प्रदर्शित झाला. जागतिक स्तरावर हा चित्रपट गाजाला व त्याला अनेक ॲकॅडमी ॲवार्ड लाभले.

रिचर्ड ॲटनबरो दिगदर्शित `गांधी` या इंग्रजी चित्रपटाच्या हिंदी आवृत्तीला देशभर प्रचंड प्रतिसाद लाभला. जागतिक स्तरावरही हा चित्रपट गाजला. अर्थात तो पर्यंत भारतात म. गांधी व इतर नेत्यांवर देखिल लघुपटांची निर्मिती झाली. ज्या साम्राज्यवादी इंग्लंडने भारतावर राज्य केले, त्याच देशातील नागरीक असलेल्या ॲटनबरो दिग्दर्शकाने गांधींजींच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित होऊन त्यावर चित्रपट काढावा, याचे भारतीयांना आश्चर्य वाटले. विशेषतः या चित्रपट निर्मितीच्या वेळी म. गांधी व त्यांच्याशी निगडीत असलेल्या बाबींवर प्रचंड संशोधन करण्यात आले. विविध संदर्भ पडताळून पाहून व मग पटकथेवर काम केले गेले. महात्मा गांधीची व्यक्तिरेखा पडद्यावर साकारणे अत्यंत कठीण कार्य होते. ही भूमिका निभावण्याचे काम बेन किंग्जले (मूळ भारतीय असलेला) अभिनेत्याने अतिशय उत्तमपणे साकारली. गांधींची छाप जनसामान्यांवर सोडण्यास `गांधी` हा चित्रपट प्रचंड प्रमाणावर यशस्वी ठरला. नेपथ्य- वेषभूषेतील बारकावे, अस्सल वातावरण निर्मिती आणि अनेक हृदयस्पर्शी प्रसंग यामूळे प्रेक्षक भारावून गेले.

या चित्रपटातील तांत्रिक बाबी उच्च दर्जाच्या होत्या. महात्मा गांधींजींच्या हत्येनंतर सुरू झालेल्या चित्रपटाची सुरूवात फ्लॅशबॅक तंत्राने सादर केलेल्या या चित्रपटाची सुरूवात होते. त्यांच्या सन १८९३ ते १९४८ पर्यांतच्या त्यांच्या राजकीय जीवनपट उलगडला आहे. खरे पहाता गांधीजींच्या अहिंसक लढ्याची सुरूवात भारतात होण्यापूर्वी तो आफ्रिकेत गौरवर्णिय व कृष्णवर्णिय भेद मिटवण्यासाठी झाला होता. स्वतः उच्चविद्या विभूषित असतांना रेल्वेत त्यांना कृष्णवर्णिय म्हणून मिळालेली वागणूक त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा ठरला. भारतात परत आल्यानंतर भारत देशाचा दौरा केल्यानंतर लोकमान्य टिळकांच्या मृत्युनंतर स्वातंत्र्य चळवळीने सर्व सूत्र म. गांधींच्या हाती आले. असहकार, अहिंसा चळवळीला भारतीय जनतेने जो अभुतपूर्व पाठिंबा दिला याचे सुरेख वर्णन या चित्रपटातून केले गेले.

गांधी या चित्रपटाच्या उत्तरार्धात भारताची झालेली फाळणीचे प्रसंग, गांधीजींच्या आता पर्यंत उभारलेल्या अहिंसक स्वातंत्र्या लढ्या बाबत जे प्रश्न उपस्थित केले हे प्रसंग तत्कालीन भारतीय सामाजिक, धार्मिक मतभेद किती तीव्र टोकावर पोहचले यातून स्पष्ट होते. अभिनेता बेन किंग्जले या अभिनेत्याने साकारलेला गांधी भारतीयांना प्रचंड भावला.

भारतातील सशक्त अभिनेते व अभिनेत्रींचा समावेश उर्वरीत पात्रांकरीता करण्यात आला. कस्तूरबा गांधी (रोहिणी हटट्ंगडी), जवाहरलाल नेह : (रोशन सेठ), वल्लभभाई पटेल (सईद जाफ्री), गोपाळकृष्ण गोखले (डॉ. श्रीराम लागू) महमंद अली जीना (अलेक पद सी) या अभिनेत्यांनी आपल्या भूमिकेला उत्तम न्याय दिला.

उत्तम पटकथा, प्रभावी तंत्रज्ञान, उच्च दर्जाचे निर्देशन केवळ गांधी चित्रपट हा एक मनोरंजनाचा भाग असण्यापेक्षा तो भारताचा ऐतिहासिक ठेवा ठरला इतपत तो सहज, सोप्या पध्दतीने मांडण्यात आला. म्हणूनच या चित्रपटाला अनेक पुरस्कार प्राप्त झाले. या चित्रपटाला सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शन (ॲटनबरो), सर्वोत्कृष्ट अभिनेता (बेन किंग्जले), सर्वोत्कृष्ट छायाचित्रण (बिली विल्यमस), सर्वोत्कृष्ट संपादन (जॉन ब्ल्यूम), सर्वोत्कृष्ट कला दिग्दर्शन (स्टुअर्ट क्रेग व इतर), सर्वोत्कृष्ट पटकथा (जॉन बिले)

यासाठीचे ५ ॲकेडमीचे अॅवार्ड मिळाले, तसेच सर्वोत्कृष्ट वेशभूषेचे (भानू अथय्या, जॉन मेलो) ॲकडमी ॲवार्ड देण्यात आले. महात्मा गांधीनी जगाला अन्याय, अर्थात हिंसेविरोधात लढा देण्याचा विशिष्ट तंत्राची ओळख करून दिली. या तंत्राला सत्याग्रह असे म्हटले गेले. हिंदू मुस्लिम या दोन प्रमुख धार्मिक समुदायांमध्ये सुसंवाद साधण्यासाठी ते जगले आणि त्यांच्यातील सौहार्द कायम राखण्यासाठी ते मरण पावले. हे तत्वज्ञान चित्रपटाद्वारे स्पष्टपणे मांडण्यात दिग्दर्शक यशस्वी ठरला. असे आपण म्हणू शकतो.

निष्कर्ष:

गांधी हा चित्रपट महात्मा गांधीजींच्या राजकीय जीवनाचा आणि ब्रिटिशांविरूध्द त्यांच्या संघर्षाचा एक रेखाचित्र प्रस्तुत करतो. चित्रपट महात्मा गांधी यांच्या कौटुंबिक जीवनाबद्दल व पत्नी बरोबर असलेल्या मतभेदाविरूध्द भाष्य करतो. तसेच चित्रपट माध्यम, ऐतिहासिक घटना, व्यक्तिमत्त्व, जमसामान्यांपर्यंत पोहचवण्यात अत्यंत प्रभावी ठरतो. सद्यस्थितीत बहुविद्या शाखिय अभ्यासक्रम रूढ झाला आहे.अशावेळेत दृक-श्राव्य माध्यम म्हणून चित्रपटाचा साधन म्हणून उपयोग होऊ शकतो. अर्थातच बाजारू, गल्लाभरू व तद्दन मसालापट व निव्वळ मनोरंजन असणा-या चित्रपटांकडून अभ्यासाचे साधन म्हणून अपेक्षा करणे गैर आहे. परंतू त्यातल्या त्यात सामाजिक आशय अधोरेखीत करणारे अनेक चित्रपट, वास्तविकतेचे भान असणारे दर्जेदार चित्रपटांची निर्मिती निश्चितच सामाजिक संवेदना अस्तित्वात असल्याची पाऊलखूणा स्पष्ट करतात.

महात्मा गांधींचा प्रभाव हा केवळ साहित्य क्षेत्रापूरताच मर्यादीत न राहता नाटक, सिनेमा अशा सर्वच क्षेत्रात झालेला आढळतो. म. गांधींच्या जीवनावर अनेक चित्रपट निर्माण झाले. परंतू `गांधी` चित्रपटाऐवढ उदंड यश त्यांच्या वाट्याला आले नाही. याचे कारण गांधी चित्रपट पाहूनच आपल्याला कळू शकते. भारतीय चित्रपटसृष्टीवर पुराण कथा, लोककथा, लोककला, संगीत, नाटक, रूढी परंपरा व संकेत यांचे प्रतिबिंब पडले आहे. याबाबत शोभा चॅटर्जी म्हणतात, ``भारतीय संस्कृतीचे घटक असलेल्या साहित्य, संगीत कला व तत्त्वज्ञान यांचा प्रभाव या संस्कृतीचीच निर्मिती असणा-या चित्रपटसृष्टीवर पडलेला आहे. माध्यम म्हणून चित्रपटांमध्ये प्रभावशक्ती असते. म्हणून चित्रपटांसारखे माध्यम कुशलतेन हातळल्यास चित्रपटांना सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून महत्त्व प्राप्त होईल.

म: गांधींच्या स्वप्नातील नव्या समाजाचा मुख्य आधार सत्य व अहिंसा होता. ते सर्व जगासाठी स्वातंत्र्याचे समर्थक होते. हिंसा, लोभ, आक्रमण इ. पासून स्वातंत्र्य, भारताच्या स्वातंत्र्यासंबंधी त्यांचे विचार होते की सैतानाप्रती अहिंसा व असहकाराच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळू शकले. म्हणून म. गांधी या आपल्या `young India` या वृत्तपत्रात लिहितात की, हिंसेने भरलेल्या वातावरणात अहिंसेचे तत्त्व अवलंब करणारे भारतीय संत, ऋषीमूनी न्युटनपेक्षा निश्चितच अधिक प्रज्ञावंत होते. तसेच वेलिंग्टनपेक्षा ही वीर योध्दे होते. कारण सर्व शस्त्रास्त्रांची माहिती असून ही त्याचा व्यर्थपणा त्यांनी जाणला होता. आणि दुःखी जगाला मार्गदर्शन केले होते की, मुक्ती हिंसे द्वारा नव्हे तर अहिंसेद्वारे प्राप्त होत असते. २० जानेवारी १९४८ ला महात्मा गांधींना ठार करण्यात आले. पण त्यांनी रूजवलेले तत्त्वज्ञान, विचार कायम अस्तित्त्वात राहतील यामूळेच `गांधी` हे महात्मा गांधी ठरतात.

संदर्भः

१. प्रधान ग. प्र., ``साधना राजकीय व आर्थिक``, साधना प्रकाशन, पुणे, २००७
२. तलवळकर गोविंद, ``मंथन``, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००५
३. जावडेकर शं. द., ``आधुनिक भारत`` कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००१
४. कुलकर्णी सुहास, चंपानेरकर मिलिंद, ``असा घडला भारत``, रोहन प्रकाश, पुणे, २००३
५. गारखेडकर विशाखा, ``कलात्मक सिनेमा`` निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २०१२
६. झणकर अनिल, ``सिनेमाची गोष्ट`` राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९७
७. भगत भाई, ``फिल्मयात्रा`` लोकवाडःमय गृह, मुबंई, १९९६
८. शाह मुरलीधर, `गांधी गंगा``, गांधी संशोधन प्रतिष्ठान, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ परिसर, जळगांव, २००८
चंद्र बिपिन, ``भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा`` नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

2019-20
130
'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, | February-2020
Special Issue 234 : समकालीन मराठी वाङ्मयातील स्त्री जाणीवा
Peer Reviewed Journal

स्त्रीजाणिवेच्या भाषेचे व्याकरण

प्रा. राजीव के. आरके
मराठी विभाग
विद्यावर्धिनी कॉलेज,
साक्री रोड,धुळे

माणूस हा एक निर्मितीशील प्राणी आहे. नैसर्गिक जीवन जगताना निसर्गाशी दोन हात करत. त्याला साद–प्रतिसाद देत तो जी अर्थपुर्ण भौतिक निर्मिती साधतो तिला संस्कृती असे म्हटले जाते. अशा या संस्कृतीची जी महत्वाची अंगे आहेत त्यात समाज, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, सांस्कृतिक व्यवस्था यांबरोबरच भाषा ही सुद्धा समाविष्ट असते. संस्कृती अंतर्गत या सर्व अंगांची निर्मिती माणसानेच केलेली असून त्यापाठीमागे जी प्रेरक शक्ती असल्याचे मानले जाते ती म्हणजे जाणीव. जाणीव या ज्ञानशास्त्रीय सक्रीय तत्वाधारे माणसाने अनेक स्वरूपाच्या निर्मिती साधल्या आहेत. संस्कृती ही अशीच एक बृहद निर्मिती आहे. भाषा ही 'निर्मिती' माणसाच्या हातून जरी साधली गेली असली तरी ती मानवी समतेवर आधारलेली आहे असे आढळत नाही. माणूस ही संकल्पना भेदातित नसून ती भेदांवर आधारलेली आहे. मानव:मानवेतर असा जो भेद केला जातो तो मुलभूत स्वरूपाचा नसून तो कामचलाऊ, अभ्यासाच्या सोयीसाठी केलेला असून जो खरा व मूलभूत भेद आहे तो 'माणूस' या संकल्पनेत अध्याह्रस्त झालेला दिसतो. तो भेद संस्कृतीला सम्यक वा समताधिष्ठित राहू देत नाही तिला विषम बनवतो. भाषा ही एकाच वेळी सामाजिक व सांस्कृतिक निर्मितीही आहे. संस्कृतीचा भाग संस्कृतिचे धारणातत्वही आहे आणि संस्कृतीची वाहकही आहे, परंतु ही भाषाही समतेवर आधारलेली दिसत नाही किंवा समता हे तिचे अधिष्ठान असल्याचे दिसत नाही. भाषेच्या संदर्भातली ही विषमता लैंगिक, मौखिक, लिखित अशा पातळ्यांवर अत्यंत ठळकपणे दिसून येते. याच विषमतेचा परिणाम एकूणच मानवी भाषेवर, तिच्या व्यवस्था नियमव्यवस्थेवर झालेला दिसतो भाषेचा वस्तूनिष्ठ व वर्णनात्मक अभ्यास करणाऱ्या आधुनिक भाषाविज्ञानातून भाषेचे जे स्वरुप, तिचे कार्य, त्यामागची नियमव्यवस्था, भाषिक परिवर्तने स्पष्ट करुन सांगितली असली तरी भाषेच्या प्रत्यक्ष उपाययोजनात लिंगनिहाय पडणारे फरकही अधिक स्पष्ट करुन सांगितले आहेत. भाषा उपयोजनाच्या पातळीवर आली असता माणूस या संकल्पनेत अध्याहत स्वरुपात असलेला भेद हाच भाषेच्या नियमांचे नियंत्रण करताना दिसतो. भाषेचे व्यवहारात कसे वागावे याचे नियमन म्हणजे व्याकरण. मात्र भाषेचे हे व्याकरण विषमताग्रस्ततेतून आकारास आलेले दिसते. असे हा व्हावे? या प्रश्नाचे उत्तर शोधून मराठी भाषेच्या अनुषंगाने माणूस संकल्पनेतले मूलभूत भेद भाषेला भाषेच्या स्वरुप व नियमव्यवस्थेला कसे प्रभावितकरते अर्थात व्याकरणाला कसे प्रभावित करतात, त्या प्रभावामागचे 'प्रभव तत्व' कोणते हे जाणून घेउन स्त्री जाणीवेतून स्त्रियांच्या भाषेचे स्वरुप मांडणे हा या शोध लेखाचा उद्देश आहे.

केवळ ज्ञाननिर्मितीच नव्हे तर प्राप्त ज्ञानाची बांधणी करण्यासाठी संकल्पना अतिशय महत्त्वाच्या भूमिका पार पाडत असतात. स्त्री जाणीवेतून निर्माण झालेल्या स्त्रियांच्या भाषेचे व्याकरण समजून घेऊन एका निश्चित निष्कर्षापर्यंत येण्यासाठी अशा संकल्पनांचा उलगडा करणे याठिकाणी महत्त्वाचे आहे. 'स्त्री' ची स्त्री असण्याची जाणीव भाषेला मराठीच्या अनुषंगाने कशी प्रभावित करते ते समजून घेण्यासाठी उपयुक्त शीर्षकातल्या संकल्पना सविस्तरपणे समजून घेणे अत्यावश्यक वाटते.

DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 234 : समकालीन मराठी वाङ्मयातील स्त्री जाणीवा
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

स्त्री आणि स्त्रीत्व : संकल्पना व स्वरुप :–

स्त्रीच्या संदर्भात विचार करताना नेहमीच 'स्त्री', 'स्त्रीत्व' ह्या संकल्पना समानार्थीने वापरल्या जातात. मात्र त्या संकल्पना सारख्या नाहीत त्यात वरवर पाहता समानता वाटत असली तरी मुलतः त्यांचे अर्थ मात्र समान नाहीत. 'स्त्री' हा शब्द 'स्त्रैण' अर्थात 'जी स्त्रावते' या अर्थाने रुढ झालेला असून, तसा स्त्रावणारा जो जीव आहे तो म्हणजे 'स्त्री'. निसर्गामध्ये प्राणीजगतात 'नर' आणि 'मादी' या संज्ञा 'पुरुष' आणि 'स्त्री' या लिंगाधिष्ठित जीवांसाठी वापरल्या जातात. त्यांच्यासाठी 'नर' आणि 'नारी' याही संकल्पना प्रचलनात आढळतात. तसे पाहिले तर 'नारी', 'स्त्री', 'मादी' या शरिर व जैविक संकल्पना आहेत. निसर्गनियमांतूनच त्या अस्तित्वात आलेल्या दिसतात. 'मादी' व 'नारी' या संज्ञांचे सामाजिकरण झाल्यानंतर त्यासाठी 'स्त्री' ही संज्ञा रुढ झाली. या संज्ञेचे सिद्धांतन हेतून संकल्पन करण्यासाठी तिच्या संदर्भातल्या काही वस्तूस्थिती मान्य कराव्या लागतात. 'स्त्री' या संकल्पनेविषयीची ''पहिली पातळी ही शारिर वा जैविक भेदाची मानावी लागते. पुरुष व स्त्रिया यांच्यामध्ये शारिर किंवा जैविक पातळीवर भेद असतो ही गोष्ट अगदी उघड आहे. नर आणि नारी हा भेद निसर्गातच आहे; निसर्गाने यांची शरीररचना भिन्न ठेवलेली आहे''[1] शारिर व जैविक पातळीवर स्त्री ही नाजूक गोड, लाजरी, मर्यादाशील, विनयशील, कर्तव्यदक्ष, गृहिणी इ. अशी कोणतीही नसते. कारण या सर्व गुणांचा तिच्या शारीर व जैविक गुणांशी काहीही संबंध नसतो. मात्र दैनंदिन व्यवहारांमध्ये या सर्व 'आरोपन', 'स्त्री' वर केले गेलेले व तेच आरोपन ऐतिहासिक क्रमाने रुढ होत रुजत आलेले दिसते. 'स्त्री' विषयक या गुणांची रुजवणुक 'पुरुष' व समाजाच्या सर्वकष आंगोपांगाच्या व्यवस्थात्मक गुणसुत्रांचा अविभाग्य भाग बनल्याचे दिसून येते. असे का व्हावे? असा प्रश्न उपस्थित केला असता, त्याचे उत्तर 'स्त्री' चे संस्कृतीकरण असे देता येते. ज्या व्दारे 'स्त्री' चे रुपांतर स्त्रीत्वात केले गेले त्यामुळे स्त्रीत्व म्हणजे काय हे समजून घेणेही आवश्यक होऊन बसते.

स्त्रीत्व : संकल्पना व स्वरुप:–

स्त्रीत्व ही सामाजिक सांस्कृतिक पातळीवर निर्माण झालेली तसेच समाजाच्या व संस्कृतीच्या अपेक्षांमधून, स्वप्नांमधून व हितसंबधामधून घडत जाणारी संकल्पना आहे. स्त्री चे सामाजिकीकरण झाल्यानंतर तिची सामाजिक व सांस्कृतिक भूमिका निश्चित करण्याच्या हेतूने तिचे साचात्मीकीकरण करणे अत्यावश्यक बनले तेच करण्याच्या हेतूने स्त्री ह्या स्त्रीत्व बहाल केले गेले निसर्गतः भेदाने नियंत्रित झालेली स्त्री–पुरुषांची शरीररचना त्यांच्या त्यांच्या अनुषंगाने समान न मानता विषम ठरवली गेली व त्याव्दारे परस्परांची परस्परपूरकता नष्ट करुन कनिष्ठश्रेष्ठतेचे लिंपन त्याला करण्यात आले. वर नमुद केल्याप्रमाणे तिला नाजुक, गोड, लाजरी मर्यादाशील, विनयशील, कर्तव्यदक्ष गृहिणी इ. गुण प्रदान करण्यात आले या गुणांच्या आड तिचे शारीर व जैविक मूळ रुप दडवून ठेवून हेच गुण तिचे सत्व (essence) व स्वभाव मानण्याची चाल समाजामध्ये रुढ करण्यात आली. स्त्री स्वभावाचे हे रुढीकरण ज्याने घडवून आणले तो वर्ग म्हणजे पुरुषवर्ग! पुरुषवर्गाने शोषणाच्या आत्यंतिक जाणीवेतून स्त्री संदर्भात हे सर्व घडवून आणले मात्र या संदर्भात एक बाब लक्षात घेतली पाहिजे ती ही की, ''मर्दानीपणा आणि जनानीपण स्त्रैव्य यांच्यात केल्या जाणाऱ्या भेदांचा संबंध शरीर भेदाशी नसून सामाजिक सांस्कृतिक अपेक्षांशी आहे.''[2] स्त्री संदर्भात वापरण्यात आलेला उपयुक्त गुणधर्म म्हणजे समाज व संस्कृतीने तिच्याकडून केलेल्या व बाळगलेला अपेक्षा होत. याच सामाजिक, सांस्कृतिक अपेक्षांची पूर्ती करत करत जगणे पुरुषप्रधान समाज व संस्कृतीने तिला बंधनकारक केले. त्या अनुरुप अशा सामाजिक–राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व्यवस्थाउपव्यवस्थांची रचना करुन त्यांना व्यवहारात सक्रीय

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Comm. & Sci. College DHULE

ISSN : 2348-7143
February-2020

व रुढ केले. त्याला पूरक प्रतिमा, प्रतिके, मिथके, रुढी प्रथा, परंपरा, श्रध्दा–अंधश्रध्दा, व्रत, वैकल्ये, विधी निर्माण केले. केवळ चुल आणि मुल या भूमिकेत तिला ढकलून देण्यात आले. त्यान्वयेच स्त्रीचे सर्वकष व्यवहार सुरु झाले म्हणूनच ''वुमन इज कन्स्ट्रक्टेड, शी इज नॉट बॉर्न,''[3] असे सिमॉन द बोव्हा म्हणते, ते स्त्री मधून स्त्रीत्वाची प्रक्रिया पाहिली असता खरेच वाटते.

तात्पर्य स्त्री चे सर्वच व्यवहार हे स्त्री म्हणून न होता स्त्रीत्वातून होत आलेले दिसतात. अद्यापही तिला स्त्रीत्वाला छेद देता आलेला नाही.

जाणीव : संकल्पना व स्वरुप :–

दैनंदिन जीवनामध्ये 'जाणीव' हा शब्द सर्रासपणे वापरला जाताना दिसतो. आकलन, भान, इंद्रियबोध, अनुभूती, समज असे अनेक शब्द 'जाणीव' या शब्दाला समानार्थी शब्द म्हणून वापरले जाताना दिसतात. मात्र या सर्वच शब्दांच्या तुलनेत 'जाणीव' याच शब्दाचा बहुतांश उपयोग केला जाताना दिसतो. माणसाच्या संदर्भात जाणीव ही एक अमूर्त अशी एक मनोवस्था असून तिच्यातून वस्तूस्थितीचे आकलन प्राप्त होत असते.

माणसाच्या संदर्भात 'जाणीव' ही एक तात्विक संकल्पना आहे, तर 'जाणीव म्हणजे काय?' हा एक तात्त्विक प्रश्न आहे. या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल दोन व्याख्या देता येतात.

१. ''आपण स्वत: इतरांपासून वेगळे अस्तित्वात आहोत असे जाणण्याची क्षमता म्हणजे जाणीव.''[४]

२. 'जाणीव म्हणजे मनुष्याची ज्ञानशास्त्रीय चेतना, आत्मभान.''[५]

वर म्हटल्याप्रमाणे 'जाणीव' ही एक सात्विक संकल्पना आहे व तिचे उत्तर मानसशास्त्र, मज्जातंतूशास्त्र आणि विज्ञानशाखांकडून दिले जाते. तात्त्विक अंगाने पाहता 'चेतना' आणि 'जाणीव' (Awareness) या दोन वेगवेगळ्या बाबी असतात. मृतशरिरात चेतना नसते तर बेशुध्दवस्थेतील माणसामध्ये चेतना असते, पण जाणीव नसते बेशुध्दवस्थेतील माणसामध्ये जी चेतना असते, ती 'जीवशास्त्रीय स्वरूपाची असते. तर शुद्धीवर असलेल्या माणसातली चेतना 'ज्ञानशास्त्रीय स्वरूपाची चेतना असते. या दुसऱ्या प्रकारच्या ज्ञानशास्त्रीय चेतनेलाच 'जाणिव' म्हणता येते. काय कळते आहे, यात स्वत:ची जाणीव समाविष्ट असल्याने माणूस 'स्व' चा शोध घेतो. हा 'स्व' म्हणजे ज्याला भाषिक पातळीवर 'मी म्हटले जाते ते आत्मभान असते. 'आत्म' अथवा 'स्व' भानाची ही ज्ञानशास्त्रीय जाणीव कोणते कार्य करते, असा प्रश्न उपस्थित केला असता त्याचे उत्तर ती जाणीव अनघड, भरड अशा निसर्गातून मानवी जगाची व मानवीसृष्टीची निर्मिती करण्याची प्रेरणा माणसाला देते. माणूस जाणीवेतून ज्या पर्यायी जगाची/ऋष्टीची निर्मिती करतो ते जग 'सामाजिक' असते. या ज्ञानशास्त्रीय चेतनेमुळेच 'पृथ्वी' या खगोलशास्त्रीय जगावर सामाजिक जगाचे आरोपन होते. अन्न, वस्त्र, निवारा, संगीत, साहित्य, सौंदर्य, नीती, तत्वज्ञान, धर्म, विज्ञान तंत्रज्ञान या सर्व मानवी निर्मितीतून माणसाच्या 'आत्म' अथवा 'स्व' भानाचे प्रकटीकरण घडते. सदरील लेखाच्या प्रारंभीच म्हटल्याप्रमाणे मानवेतरांच्या तुलनेत 'माणस' हा अधिक श्रेष्ठ ठरला आहे तो, त्यांच्या अंगी असलेल्या 'निर्मितीशिलता' या क्षमतेमुळे. कारण रोजच अन्नाची गरज असली तरी मानवेतर प्राणी पाकशास्त्र निर्माण करीत नाहीत; माणूस ते निर्माण करतो. तो त्यावरच न थांबता कामशास्त्र, धर्मशास्त्र, शिल्पशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्मग्रंथही निर्माण करतो. धर्माज्ञाही माणूसच निर्माण करतो, तर संहार, विध्वंस हे माणसाच्या बेभाणतेचे लक्षण आहे. खगोलिय जगाची निर्मिती आणि संहार 'मी' करीत नाही. जे 'माझ्या' पलिकडचे आहे. मात्र बेभान झालो की सामाजिक जगाचा संहारही 'मी'च करतो. त्यामुळे न्याय–अन्याय, पोषण–शोषण, वर्ण–जात–जमात, छळछावण्या, युद्धे, शांतता या साऱ्या व्यवस्था मानवी ज्ञानशास्त्रीय जाणिवेचा अविष्कार आहेत. आपल्या कृत्याची जाणीव असल्यानेच माणूस एखाद्या

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 234 : समकालीन मराठी वाङ्मयातील स्त्री जाणीवा
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

कृत्याकडे सवृत्त किंवा निवृत्त होतो. जाणिवेचा हा घटकच त्याला 'आत्म' संयम देतो. म्हणून 'जाणीव' या शब्दाची अर्थपूर्णता माणसाच्या संदर्भानेच लक्षात घ्यावी लागते. कारण वनस्पतीमध्ये 'चित्त' (चेतना) असते, प्राण्यांमध्ये चित्तवृत्ती (चेतना आणि विकार) असतात. पण नियंत्रण नसते. माणसात मात्र (चेतना आणि विकारांसह) नियंत्रण असते. ते 'निरोध' या शब्दाने व्यक्त होते. प्राण्यांबाबत निरोधाचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. कारण त्यांना निरोधाचे भान नसते. 'निरोधना' चे भान असते ते केवळ माणसात. तात्पर्य, निर्मिती ही माणसाच्या 'आत्म' अथवा स्वभानाचे, संयमाचे निदर्शक आहे, आणि 'स्व' भान आणि 'संयम' यांचा सुंदर मिलाफ म्हणजे जाणीव, जी सर्वच प्रकारच्या मानवी निर्मितीच्या मूळाशी असते.

निर्मिती, स्त्री आणि भाषा :–

निर्मिती आणि स्त्री यांच्यात फार जवळचे संबंध असल्याचे जाणवते. कारण 'निर्मिती' हा शब्दच स्त्रीलिंगी आहे. ती एक आदिम क्षमता आहे जी निसर्गाने 'स्त्री'लाच प्रदान केलेली आहे. याच क्षमतेच्या आधारे ''स्थिरतेतील निरीक्षणातून व अपत्यसंगोपनाच्या ध्यासातून स्त्रीनच शेतीचा शोध लावला. शिकारीच्या अवस्थेत माणूस येण्यापूर्वीही फळं, कंदमुळे गोळा करून, मानवी जिवाचं संगोपन, संवर्धन स्त्रियाच करीत. वनशेती करणं, अन्नधान्य साठवणं, अग्नीच्या शोधानंतर अन्न शिजवणं, कातड्यांपासून कपडे, आच्छादनं बनवणं, दुधासाठी प्राणी पाळणं ... हे सर्व स्त्रियांचेच शोध होते व मुख्यत:स्त्रियांचेच उद्योग होते.''[६] आणि हे सर्व शोध आणि उद्योग करतानाच 'स्त्री' ने अनेक क्रांतीकारक गोष्टींना जन्म देऊन त्यांचे संगोपन, संवर्धन व संक्रमण केले; भाषा ही त्यापैकीच एक क्रांतीकारक निर्मिती मानली जाते. साधारणत: ''अग्नीच्या शोधानंतर भाषेची निर्मिती ही मानवी जीवनातील मोठी क्रांती होती. ही भाषाही 'स्त्री' नं घडवली. आपल्या बाळाशी संवाद साधताना स्त्रीला भाषाही जोपासता आली म्हणूनच आजही आपण 'मातृभाषा' असाच शब्दप्रयोग करतो. भाषेमुळे अर्थातच प्रगतीचे ज्ञान हस्तांतराचे अनेक दरवाजे उघडले गेले. निसर्गातील आदिम मूळ 'स्त्री' ही अशी बुध्दिमान, संवेदनक्षम, मानसिक, भावनिक पातळीवर पुरूषांपेक्षा अधिक समृध्द होती. मातृसंस्कृतीच्या पुर्वार्धात परस्पर सहकार्य, सौजन्य, कृतज्ञता, समता, ममता अशी जी नैतिक आचारसंहिता होती, तिला भाषेची जोड मिळाली. नविन पिढीशी अधिक चांगला संवाद साधताना स्त्रियांनी सूर, संगीत यांची जोड भाषेला दिली.''[७] त्यामुळे भाषेत आलेली लयता ही स्त्रीचीच देण आहे. मात्र सामाजिकीकरणाच्या ओघामध्ये 'नर' आणि 'मादी' (नारी) या नैसर्गिक जैविक भेदांचे रूपांतर स्त्री–पुरूष अशा नामकरणाच्या पातळीवर न ठेवता 'स्त्रीत्व' आणि पुरूषत्व' अशा पातळीवर निश्चित केले गेले. या निश्चितीकरणाचा आधार नैसर्गिक कमी कृत्रीमच अधिक ठेवला गेला. परिणामत. नैसर्गिक व जैविक भेदांचे विकृतीकरण घडवून आणून 'पुरूषप्रधानता' हेच तत्व प्राधान्याने सर्वच निर्मितीच्या मूळाशी सक्रीय स्वरूपात कायम ठेवण्यात आले. त्यामुळे 'विश्वकर्मा' चे श्रेय केवळ आणि केवळ पुरूषांकडेच गेले. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच व्यवहारांच्या रचना व नियंत्रण पुरूषकेंद्री ठेवले गेले. परिणामत: स्त्री व तिच्या सर्व सामाजिक, राजकीय आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व्यवहारांवर निर्बंध आले. त्याला भाषाही अपवाद ठरलेली दिसत नाही. 'स्त्री'च्या भाषिक अभिव्यक्तीवर पुरूषी जाणीवेने मोठ्या प्रमाणात गडांतर करून ति तिला तिच्या स्त्री–सुलभ जाणीवेनुरूप व्यक्त–अभिव्यक्त होऊ दिले नाही. त्यामुळे अनेक शतके 'स्त्री' ची भाषीक अभिव्यक्ती पुरूषप्रधान समाजाच्या अपेक्षेप्रमाणेच होत आली हे नाकारता येत नाही. ही वस्तुस्थिती समजून घेण्यासाठी स्त्रियांच्या भाषेसंदर्भात दोन प्रकारे विचार करता येईल.

१. स्त्रीजाणीवपूर्व अवस्थेतील भाषा व तिचे व्याकरण आणि २. स्त्रीजाणीवेची भाषा व तिचे व्याकरण अशा

ISSN : 2348-7143
February-2020

१. स्त्री जाणीवपूर्व अवस्थेतील भाषा :–

'स्त्री' ला एक 'स्त्री' म्हणून असणाऱ्या 'स्व' अथवा 'मी' पणाच्या जाणीवेला स्त्री जाणीव म्हणता येते. मात्र भाषिक अभिव्यक्तीच्या अनुषंगाने विचार करायचा झाल्यास 'स्त्री' ला 'स्त्री' म्हणून किती कसे अभिव्यक्त व्हायला मिळाले अथवा व्हावे लागले हे समजून घेणे गमतीशीर आहे. स्त्रीजाणीवपूर्व भाषेसंदर्भात लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रे' या आत्मचरित्रातला एक प्रसंग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो प्रसंग म्हणजे लक्ष्मीबाईंची स्वत:च्या लग्नासंदर्भातली हकीकत! लक्ष्मीबाईंनी आपली वधू परीक्षा कशी झाली त्याप्रसंगाचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या एक आजे सासूबाई त्यांना पाहायला आल्या आणि त्यांनी लहानग्या लक्ष्मीबाईच्या डाव्या कानाचा चाप गच्च दाबून धरला. तरीही मुलीने 'हू की चूं' केले नाही. तेव्हा त्यांनी मुलीला पसंत केले! मुलगी सोशीक असल्याचा निर्वाळा त्यातून त्यांना मिळाला होता. अशी 'मूक' आणि 'सोशीक' स्त्री ही त्याकाळची समाजमान्य आदर्श स्त्रीप्रतिमा होती. म्हणजेच एकेकाळी स्त्रियांच्या भाषेवरील सामाजिक दडपणे किती तिव्र स्वरुपाची होती हेच दिसून येते. 'मूक आणि शोषिक या प्रतिमांबरोबरच 'मुखदुर्बल' आणि 'बोलघेवडी' अशीही तिची प्रतिमा निर्माण होत गेलेली आढळते. त्यामुळेच की काय दिवाणखान्यात तिला नाकारले गेलेले शब्दांचे विश्व तिने माजघरातल्या बोलीभाषेत मोकळेपणाने व्यक्त केलेले दिसतात. कधी कधी तर तिने तिला व्यापक सामाजिक स्तरावर गौण स्थान दिल्यामुळे त्यातून नाकारले गेलेले हक्क कौटुंबिक पातळीवर कधी कधी अधिक आक्रमकपणे मिळवले. त्याचमुळे लग्न समारंभासारख्या ठिकाणी विहिणींचे मानपान व त्यातील तोऱ्याची भाषा ही अनेकदा विनोदाचा विषयही ठरल्याचे दिसून येते. जसे चि. वि. जोशींनी 'चिमणरावांचे चऱ्हाट' मध्ये ''आम्ही कुण्णाच्या मिंधे नाही,'' असे म्हणताना सात–आठ 'ण' जोडून फणकारा व्यक्त करणारी 'आम्ही कुण्ण्ण्णाच्या मिंधे नाही' अशी स्त्रीची भाषिक लकब टिपली आहे. लाडात येणे ही अशीच एक स्त्री संस्कारीत बाब, तिच्या भाषिक अभिव्यक्तीलाही कशी प्रभावित करते हे 'आम्ही नाही 'जाऽऽ', 'अग्गोबय्या' ,'किनईऽऽ,' 'गडेऽऽ', अशा उद्‌गारांतून दिसून येते. हे उदगार तत्कालीन स्त्रीप्रतिमेला पूरकच ठरतात.

'अलंकारसोस ही आणखी एक बाब लक्षात घेण्यासाठी आहे. स्त्रीला नेहमीच अलंकारांचा सोस असतो असे नेहमीच सांगितले जाते स्त्रीला 'सौंदर्यवती'च्या प्रतिमेत बांधून ठेवण्यासाठी हे केले गेले असावे. अलंकार स्त्रीच्या सौंदर्यात भरच टाकणारे असले तरी स्त्रीची सौंदर्यविषयक जाणीव ही स्त्रीची नसतेच ती असते पुरुषाची पिवळ्याधम्मक बांगड्या, कुंकु, रुंद पाटल्या, मंगळसुत्र, अंगठ्या, कर्णफुले, जोडवे इं अंलकार हे स्त्रीजाणीवेचे नसून ते पुरुषप्रधानपूरक जाणीवेतून आलेली आहेत. कारण त्या सर्वांचा संबंध सौभाग्याशी पुरुषीसौंदर्य जाणीवेशी जोडलेला आहे. आणि हे सौभाग्य म्हणजे 'पुरुष' त्यातूनच लपफेबाज उखाण्यांची भर स्त्रियांच्या भाषेत पडलेली दिसते.

घराबाहेर वावरतांना 'खाली मान घालून' किंवा फारतर 'नाकासमोर' चालायचं बंधन असल्यामुळे स्त्रिया शब्दप्रांतात फारच रमतगमत वावरताना दिसतात. त्यांच्या भाषिक अभिव्यक्तीत एक प्रकारचा संकोच त्यामुळे आल्याचे दिसुन येते. विषयाला थेट भिडणे, काटेकोरपणे बोलणे त्यांना आवडत नाही. काहीही म्हणायच्या आधीच, 'तर मी काय म्हणत होते,' अशी प्रस्तावना स्त्री करते. ती तशीच कालही करीत होती आणि आजही करतांना दिसते. दिरुक्तीची लकब हो स्त्रीच्या भाषेचे आणखी एक वैशिष्टय. आपले रडगाणे ती 'रड रड रडणे', 'मर मर राबणे', 'राब राब राबाव' अशा शब्दांत व्यक्त करते.

स्त्रीला /स्त्रियांना तपशिलवार वर्णन करण्याची हौस असते, असेही एक निरीक्षण आहे बाजारात तऱ्हेतऱ्हेच्या टोपल्या होत्या' असे वाक्य लिहिण्याऐवजी ''ती बुटट्या, दुरड्या, पाट्या, … धुवायच्या

रोवळ्या, डालक्या, पाट्या,'' अशी नामावली देणारी भाषा बोलताना दिसते. 'संवादप्रियता' हा स्त्रीचा महत्त्वाचा गुणधर्म! घरात कोणी तिच्याशी बोलले नाही तरी ती छोट्या बाळाच्या निमित्ताने अंगणातल्या चिवकाऊशी बोलेल, गोठ्यातल्या गाईशी बोलेले. कवयित्री बहिणाबाई तर माहेरच्या रस्त्यावरच्या दगडाशीही बोलत असत.

'मनकवडेपणा'' हा स्त्रियांच्या भाषेला, तिच्या वापराला वैशिष्ट्यपूर्णता आणणारा महत्वाचा स्वभावीविशेष. तिच्या या स्वभावविशेषामुळे स्त्रीचे भाषिक आकलन वाच्यार्थापलीकडे जाणारे असते. बोलणाऱ्यांच्या मनातले सुप्त अर्थाचे आकलन स्त्रीला चटकन होते. त्यामुळे आपल्याकडे पति–पत्नीच्या सहजीवनात अनेकदा अडथळे येताना दिसतात. त्या तुलनेत घरात पुरूषांचे भाषेचे आकलन वाच्यार्थाच्या पातळीवरचे राहते. त्यामुळे सामाजिक स्तराबरोबरच भाषिक स्तरावरही या नात्यात एक प्रकारचा ताण राहतो. या ताणातूनच स्त्रीच्या मनात साचत गेलेले असमाधानाचे तण तिच्या भाषेतून बाहेर पडताना इतरांना टोचतात. त्यातूनच बाईच्या 'तोंडचा पट्टा' असे शब्दप्रयोग आढळतात.

एकत्र कुटूंबातल्या खटल्याच्या घरात भरपूर मुलंबाळ असलेल्या बायका, मुलांसाठी कार्ट्यांनो, मेल्यांनो, जरा हातातून वस्तू पडली की, 'डोळे फुटले का,' असे बिनदिक्कतपणे बोलताना आढळतात. जणू काही 'मांजरीचे दात पिल्लांना लागत नाहीत', या प्रमाणे एकेकाळी स्त्रियांना आपल्या मूलाबाळांना 'बोलून घ्यायचा' अधिकारच प्राप्त झालेला असे. स्त्रियांच्या कोंडलेल्या मनातील वाफ बाहेर आणणाऱ्या जागा म्हणजे बायकांची नळावरची भांडणं, सासु–सूनांची भाडणं होत. स्त्रियांच्या अनेक कविता, आत्मचरित्रांतून स्त्रीचे असे 'भावनिक विरेचन होत असल्याचे आढळते.

पुरूषकेंद्री अवकाशामध्ये स्त्रीचा दाबला व दबला गेलेला आत्मविश्वास आणि त्यातून उद्‌भवलेला न्यूनभाव, तिच्या भाषिक वापरातून दिसून येतो. त्यातल्या त्यात एक विलक्षण बाब अशी की बायकांचा असा शास्त्ररूपी भाषावापर हा स्त्रियांवरच होताना दिसतो. जसे भोंडल्यातील नणंद–भावजयांची गाणी, 'लेकी बोले सुने लागे,' 'मागुन आली तिखट झाली', अशा म्हणी, तर कांगावा करणे, टोमणे मारणे, नावं ठेवणे, हलक्या आवाजात निंदा करणे अशी तथाकथित बायकी स्वभावाची वैशिष्ट्ये स्त्रीच्या भाषेला चिकटलेली आढळतात. जसे, ''त्याचं काय आहे, आपण अगदी सर्वसाधारण विधान केलं ना तरी बायका ते स्वतःला लावून घेतात.'' मी नाही बाई त्यातली!' असा उतावीळपणे शब्दशः नकार देऊन मूळ विधान सिध्द करण्याची चूक ती करते व विनोदाचा विषय होऊन जाते.

स्त्री–पुरूष संबंधाचा विचार करता पारंपारिक हिंदू स्त्रिया नवऱ्याला कधीही नावाने हाक मारतांना दिसत नाहीत. 'धनी', 'मालक', 'स्वारी', 'गजमान' अशा सर्वनामांनी नवऱ्याला उल्लेख करतांना आढळतात. 'इकडचे येणे झाले', 'स्वतः गावाला गेले', अशा शब्दयोजना खास नवऱ्यासाठी वापरतांना दिसतात. तसेच काही नातेदर्शक शब्दांचा वापर हा खास स्त्रियांच करताना दिसतात. जसे भावोजी, मामंजी, वन्सं, आत्याबाई इ. जी स्त्री विवाहबाह्य संबंध ठेवते त्या स्त्रीला इतर बायका, 'बाजार बसवी', 'घुसखोर', 'पालमांडी' संबोधतांना दिसतात. 'स्त्री' ची समाजातली जी प्रतिमा असायची त्या प्रतिमा स्त्रियांच्या भाषेला आशयाच्यादृष्टीने कशा नियंत्रित करीत असत व त्यावरून त्यांचे समाजातले स्थान व वर्तन कशा स्वरूपाचे असे ते कळते. जसे, नवऱ्याबरोबर व्यवस्थित संसार करणारी नवऱ्याच्या प्रतिष्ठेचा तुरा मिरवणाऱ्या स्त्रीला 'सती' अथवा 'सौभाग्यवती' म्हणत विधवा, बेवारस, अनार्थ बाईसाठी रांड, नवऱ्याने मारहाण केली असता घर सोडून जाणाऱ्या, स्वतंत्र राहणाऱ्या, स्त्रीला कंडगी/उठवळ, मोकळेपणाने वागणाऱ्या–बोलणाऱ्या स्त्रीला चवचाल अथवा गावभवानी, तर नवरा वागवत नाही म्हणून घर सोडून जाणाऱ्या, विवाहबाह्य संबंध ठेवणाऱ्या स्त्रीसाठी

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN : 2348-7143
February-2020

बाजारबसवी, पालमांडी, घरघुशी, कुलटा अशा संबोधनांचा वापर पुरूषांबरोबरच खुद्द स्त्रियाच स्त्रियांसाठी करताना दिसतात.

नादमय शब्दयोजना ही स्त्रीच्या जगण्याच्या वृत्तीचीच द्योतक असलेली दिसून येते. त्यातूनच तिच्या भाषेत काव्यमयता येते. त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे तिच्या जाणिवेत ठसठसणारे दुःख. 'डोंगर जळला तर जग बघते, मन जळलं तर कोण बघतं' हा तिचा सोशीक मनाचा उद्गार असतो. ''ज्या घरी तिला नांदायचे असते ते कसेही असले तरी तिला ते स्वीकारावे लागते. त्यामुळे 'दिलं तिथं मेलंच पाहिजे'. हा तिचा उद्गार किंवा 'माहेरी जाणं पाऊस–पाव्हण्यासारखं ही तिची अनुभूती अतिशय मोजक्या शब्दांत व्यक्त होते''[८]

लज्जा, हळूवारपणा व सामाजिक संकेतांचे पालन हे स्त्रीचे स्वभावधर्म मानले गेले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या भाषेत अय्या, इश्श, गडे यांसारखे लज्जाभावदर्शक शब्द, मोठ्या प्रमाणात वापरात येताना दिसतात. 'मी नाही बाई सांगणार', 'ती तरी बाई काय करणार' या वाक्यांतील 'बाई' हे वाक्यपूरक केवळ स्त्रियांच्या भाषेत येताना दिसतात.

स्त्रियांच्या भाषेत वापरले जाणारे विशिष्ट वाक्प्रयोग हे खास स्त्रियांचेच असल्याचे दिसून येते. जसे पोटचा गोळा, न्हातीधुती पोर, पदर येणे, पालथा तांब्या, कोपरा धरणे इ.

स्त्रियांच्या भाषेत शब्द संग्रहाची विशिष्टता आढळते. ज्यात, पाखडणे, वैचणे, उष्टी, खरकटी, झाडलोट, शिवणं–धारण, पाटपाणी, सडा–सारवण, मीठ–मोहरी इ.

स्त्रियांच्या भाषेमध्ये इंद्रियवाचक अथवा लैंगिक संबंधवाचक शब्द फारसे आढळत नाहीत. जसे, 'एकीला जाणे', 'गच्चीला जाणे', 'मोरीवर जाणे, पाळी येणे, घराबाहेर बसणे, इ.

स्त्रियांच्या शिव्यांमध्ये इंद्रियवाचक शिव्या आढळत नाहीत. तर 'मेल्या', 'मुडद्या', 'चांडाळा', 'गधड्या', 'रांडेच्या' अशा स्त्रीसुलभ शब्दयोजना आढळतात.

महत्वाची आणि अत्यंत लक्षवेधक बाब म्हणजे बहुतांश स्त्रियांच्या विशेषतः ग्रामीण स्त्रियांच्या भाषेत 'मी या प्रथमपुरूषी सर्वनामाचा अभावच आढळून येतो. 'न स्त्री स्वतंत्र मर्हती' या स्मृती न्यायाप्रमाणे स्त्रीला स्वातंत्र्य नाही, स्वतःचे मत नाही. ती कुणाची तरी सून मुलांची आई, दीर–नणंदांची भावजय असते. तिला कुटुंबाच्या मालकीची जमीन किती याची माहिती नसते, अगदी नवऱ्याने सायकल घेतली तरी तिची किंमत तिला माहिती नसते.

तात्पर्य, स्त्रीची स्त्री–जाणीवपूर्व अवस्थेतली भाषा व तिचे व्याकरण हे विद्यमान व्याकरणाप्रमाणेच पुरूषप्रधान असल्याचे दिसून येते. पुरूषप्रधान व्यवस्थांमध्ये जगत असतांना स्त्रीची माणूसपणाची जाणीव क्षीण राहात आल्याचे व स्त्रीत्वादी जाणीव अधिक प्रभावी राहात आल्याचेच दिसून येते. तिच्या भाषेतून पुरूषसत्ताक व्यवस्थेत तिच्या वाटेला आलेले सामाजिक–सांस्कृतिक जीवनच नव्हे, तर भाषिक जीवनच व्यक्त होताना दिसते. कोणत्याही भाषेच्या व्याकरणात मूलभूत मानली जाणारी वर्णमाला व तिची रचना ही समानतेच्या तत्त्वावर निर्माण करण्याऐवजी स्त्री–पुरूष, स्त्रीत्व–पुरूषत्व या भेदांच्याच आधारावर उभी राहिलेली दिसून येते. त्यातले सर्व प्रकारचे एकारान्त हे स्त्रीसाठी आहेत त आधाराशी वर्ण हे पुरूषांसाठी असल्याचे जाणवते. शब्दांच्या विशिष्ट जाती, संबोधने, नातेदर्शक शब्द, बोलण्याच्या लकबी, वाक्यरचना, वाक्यप्रयोग, म्हणी, शिव्या इत्यादी अशा सर्वच व्याकरणिक घटकांमधून तिचे दुय्यमत्वच प्रतित होताना दिसते. थोडक्यात तिची स्त्रीजाणिवपूर्व अवस्थेतली भाषा ही 'आत्म' अथवा स्वभानाची भाषा असण्याऐवजी तिच्या दुय्यमत्वाचे दर्शन घडविणारी भाषा असल्याचे दिसते.

२. स्त्री जाणीवेची भाषा :–

परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे. त्याला माणूसच नव्हे तर त्याच्या सर्व निर्मितीही अपवाद नाहीत. भोवतालचे वातावरण हे नेहमीच परिवर्तनक्षम असते. जे त्या वातावरणाला अवरुध्द करण्याचा प्रयत्न करतात ते परिवर्तनाला अवरुध्द करीत असतात. परंतु अनेकदा परिवर्तनाचा रेटा इतका जबरदस्त असतो की अख्खी संस्कृतीच त्याने प्रभावित होते. मुळात संस्कृतीही प्रवाही स्वरुपाची असते. तीही बदल वा परिवर्तनक्षम असते. भाषा ही संस्कृतीचे धारण आणि वहन करण्याचे महत्वाचे माध्यम आहे. काळाच्या ऐतिहासिक टप्प्यावर भोवतालात जेव्हा बदल होतात. त्या बदलानी अनेक बाबी प्रभावित होतात. माणूस आणि त्याने अर्जित केलेल्या सर्व बाबी परिवर्तन पावतात. काळाच्या ज्या टप्प्यावर ते परिवर्तन पावतात तो टप्पा ऐतिहासिक टप्पा ठरतो. आपल्याकडेही एकोणिसाव्या शतकापासून परिवर्तनाचे वारे वाहू लागून त्याने आपला समाज प्रभावित झालेला दिसतो. या बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा माणसावर, त्याच्या भाषेवर विशेषत: स्त्रियांची भाषेवर या काळात स्त्रियांची भाषा ही स्त्रीजाणीवेची भाषा म्हणून आकार घेताना दिसते. जसे एकेकाळी नवऱ्याचे नाव 'शंकर' असलेली स्त्री नवऱ्याचे नाव उच्चारायचे नाही, या सवयीतून 'शंकरपाळे' या पदार्थाला 'यांचे पाळे' म्हणत असे. मात्र इरावतीबाई कर्वे आपल्या प्राचार्य असलेल्या नवऱ्याच्या नावाचा उल्लेख चारचौघींमध्ये 'दिनू' असा करायच्या. स्त्रियांच्या आजच्या भाषेत मात्र नवऱ्याचे नाव घेणे ही बाब इतकी रुळली आहे की, त्यात आता फारसे नाविण्य राहिले नाही. 'प्रिय जी.ए.' या सुनीता देशपांडे लिखित पुस्तकातले पत्र वाचले की याची प्रचिती येते, याचाच अर्थ असा की आजच्या स्त्रीला स्त्री–पुरूष नातेसंबंधाच्या रूढ प्रकारात न मोडणाऱ्या निकोप नात्यांची आस लागलेली आहे असे जाणवते.

आजच्या स्त्रीची भाषा ही जुन्या पिढीतील स्त्री सारखी स्त्री जाणीवनिरपेक्ष भाषा नाही. ती आत्मभान, स्वभान जागृत झालेला स्त्रीची भाषा आहे. एके काळी 'कधी कधीनं अक्षरात मन माझे ओवणार', अशा शब्दांत आपल्या खाजगी दु:खाचा आब राखण्याचे घरंदाजपणाचे 'व्रत' निभावण्याचे बंधन स्त्रीवर असले तरी त्याही काळात काही स्त्रिया आत्मनिर्भरतेचे, स्त्रीजाणीवेचे स्वर आळवतानाही दिसतात. जसे, लोकगीतातून–

'आम्ही कुलवंताच्या लेकी, मिऱ्यापरीस तिखट
दुरून बोल दादा! आब जाईल फूकट!!'

अशी कानउधाडणी करण्याची हिंमत ठेवणारीही होती. या तुलनेत शहरी मध्यमवर्गीय स्त्रीची भाषा मात्र यास्तगवर येण्यासाठी बराच काळ लागला. तिच्या जाणीवेची गती ही संथ असल्यामुळे स्त्रीला शब्दांच्या जगाचे नागरिकत्व मिळण्यास सन १८७६ उजाडावे लागले. याचवर्षी भारतातील स्त्रीचे पहिले आत्मचरित्र राससुंदरी दासी या बंगाली स्त्रीने लिहिले. या आत्मचरित्रातून लेखिका राससुंदरी दासी यांनी आपली भाषिक–अभिव्यक्ती विषयक तगमग सांगितली आहे. त्या काळात वाचन करणे बदनामी समजले जाई. वाचनाची ओढ तिव्र झाली असता पुस्तकाचे एक पान स्वयंपाकघरात सरपणाच्या ढिगाखाली त्यांना लपवून ठेवावे लागले होते. माहेरी लहाणपणी त्यांना थोडी अक्षरओळख झाली होती "नुकतेच लिहायला शिकणारा त्यांचा मुलगा ताडपत्रावर लिहिणे शिकत असे. त्यातले एक पानही त्यांनी स्वत:साठी लपवून ठेवले आणि मनातल्या अक्षरांचा त्या ताडपत्रीवरील अक्षरांशी मेळ घालत, डोक्यावर घुंगट ओढून रोज काम करत, त्या वाचायला शिकल्या त्यांची ही कहाणी अनेक जणींची प्रतिनिधीक कहाणी आहे"[१] पुढे स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीशिक्षणाचा वेगाने प्रसार झाल्यावर स्वातंत्र्य, समता या मुल्यांची रूजवणूक होऊन स्त्रीवरील बंधने सैल होण्यास वेगाने सुरूवात झाली. त्याचा परिणाम स्त्रीच्या भाषेवरही झालेला दिसतो. तसेच स्त्रीविषयक सामाजिक सुधारणांचे प्रतिध्वनीही त्यांच्या भाषेत

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

उमटताना दिसतात. आपल्याकडील स्त्रीच्या शब्दांवर सतत कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वास्तवाने अंकुश ठेवल्यामुळे, तसेच स्त्रीने स्वतःहून स्वीकारलेली अभिरूचीची बंधने स्त्रीच्या भाषेवरही प्रभाव टाकत होती. 'माझं दुःख माझं दुःख तयघरात कोंडलं' असे जेव्हा बहिणाबाई चौधरी म्हणतात, तेव्हा स्त्रीच्या तळमनात बरंच काही असल्याचे लक्षात येते. तर 'मनातली आजीबाई नाकावर ठेवी बोट' असे इंदिराबाई जेव्हा म्हणतात, तेव्हा त्या स्त्रीच्या मनातल्या अदृश्य अशा नियंत्रकशक्ती अधोरेखित करून त्या तिला अभिव्यक्त होऊ देत नसल्याचे सूचित करतात.

'भाषाविषयक संवेदनशिलता' हे स्त्रीजाणीवेच्या भाषेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते. अलिकडच्या अनेक लेखिका या तशा अभिव्यक्त घेताना दिसतात. जसे गौरी देशपांडे त्यांच्या 'निरगाठी' या कांदबरीत म्हणतात –

''मी कित्येकदा काहीही म्हणायचं' नसतानाही बडबड करते, ती का? केवळ आपला आवाज आपणच ऐकून आपल्या जीवात जीव आहे हा स्वतःची खात्री पटवायची का?''

आजच्या स्त्रीची भाषा ही स्त्रीजाणीवेची भाषा वाटते कारण स्त्रीला आज भाषेशी स्वतःचे असणारे आंतरिक नाते शोधावेसे वाटत आहे. काही कवयित्रि तर त्यामुळेच स्त्रीच्या परंपरागत मौनाचा उलगडा करताना दिसतात, जसे इंदिरा संत,

" काय बाइ सांगु कथा
पाणी आणुन डोळ्यात
एवढेच बोलली ती
घागरीला हात देत''

अशा शब्दांमध्ये स्त्रीच्या हिंदकळणाऱ्या मनातील अनेक अव्यक्त भावनांचे तरंग, भरलेली घागर सावरण्याच्या अलगद क्रियेतून टिपले आहे, तर पद्मा गोळे त्यांच्या 'चाफ्याचा झाडा' या कवितेत,

"कुठे नाही बोलायचं, मनांत ठेवायचं
फुलांनी ओंजळ भरलीय ना "

यातला निगरानीशिवाय वाढणारा व सुगंध उधळणारा चाफा, हे याच मूक समर्पणशील स्त्रीप्रतिमेचे प्रतिक आहे, तर कवयित्री अनुराधा पाटील त्यांच्या 'वाळुच्या पत्रात मांडलेला खेळ' या संग्रहातून,

"तेव्हा ऐकतात अक्षर
भुईला कान देऊन
आतली खळबळ"

या शब्दातून मनातल्या खोलवर रूतून बसलेल्या मौनाला वाचू पाहात आहेत. कविता महाजन त्यांच्या 'तत्पुरूष' काव्य संग्रहात तर,

''आणि माझे मौन हीच किंकाळी
तीक्ष्ण तरबेज शब्दांविरूदध''

अशा शब्दांतून मौनाकडे पाहातात. मौनाकडे पाहण्याचे नवे संदर्भ आजच्या स्त्रीच्या भाषेतून लक्षात येतात. अनुराधा पाटील त्यांच्या 'कदाचित अजूनही' या संग्रहातून

''तिला उतरायच्या नव्हत्या
स्पर्शाच्या निसरड्या वाटेवरून

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Comm. & Sci. College DHULE

नात्याच्या पायऱ्या
बुडत्याचा पाय खोलात
अशा न्यायानं
अधिकाधिक तळाला नेणाऱ्या'' (पृ.४८)

अशा शब्दात स्त्रीची भूमिका मांडतात.

तात्पर्थ, 'स्त्री' चे रूढ 'स्त्रीत्व' व त्यातून उद्‌भवलेला हुंकार आणि 'स्त्री' जाणीवेतून निर्माण झालेले 'स्त्रीत्व' त्यातून उद्‌भवलेला हुंकार यात गुणात्मक फरक आढळतात. आधीचे 'स्त्रीत्व' हे लादलेले स्त्रीत्व आहे, तर आताचे 'स्त्रीत्व हे आधीच्या स्त्रीत्वापासून फारकत घेणारे स्त्रीत्व आहे. त्यामुळे आजच्या स्त्रीची भाषा ही केवळ स्त्रीजाणीवेचीच भाषा नाही, तर स्त्री जाणीवेतून साकारलेल्या खास अशा स्त्रीत्वाचीही भाषा ठरत आहे. ही भाषा रूढ व्याकरणाच्या चौकटीला मोडीत काढून नव्या सम्यक व्याकरणाची मागणी करणारी आहे.

संदर्भ :–

१. मालशे मिलिंद, आधुनिक समीक्षा सिध्दांत, मौज प्रकाशन, गृह मुंबई, प्र.आ.१ मे २००७, पृ.२३८
२. कित्ता पृ.२३८
३. गोर्ले शिवराज, स्त्री विरूध्द पुरूष, राजहंस प्रकाशन, पुणे, प.आ.ऑक्टो २००७ पृ.१३
4- https://mr.mw.kipedia org>wifi 5.08pm,2/2/2020
5- https://www.loksatta.com,5.09gm 2/2/2020
६. कित्ता गोर्ले, पृ.२१
७. कित्ता गोर्ले, पृ. २१
८. डॉ. वरखेडे रमेश, समाजभाषाविज्ञान : पायाभूत संकल्पना, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, दु.आ.फेब्रु. २००१, पृ.४१
९. गुंडी निलिमा (संपा.) स्त्रीमिती : निवडक 'मिळून साऱ्याजणी', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. ३० ऑक्टो. २०१०. पृ. ३९२.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 224 (B)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

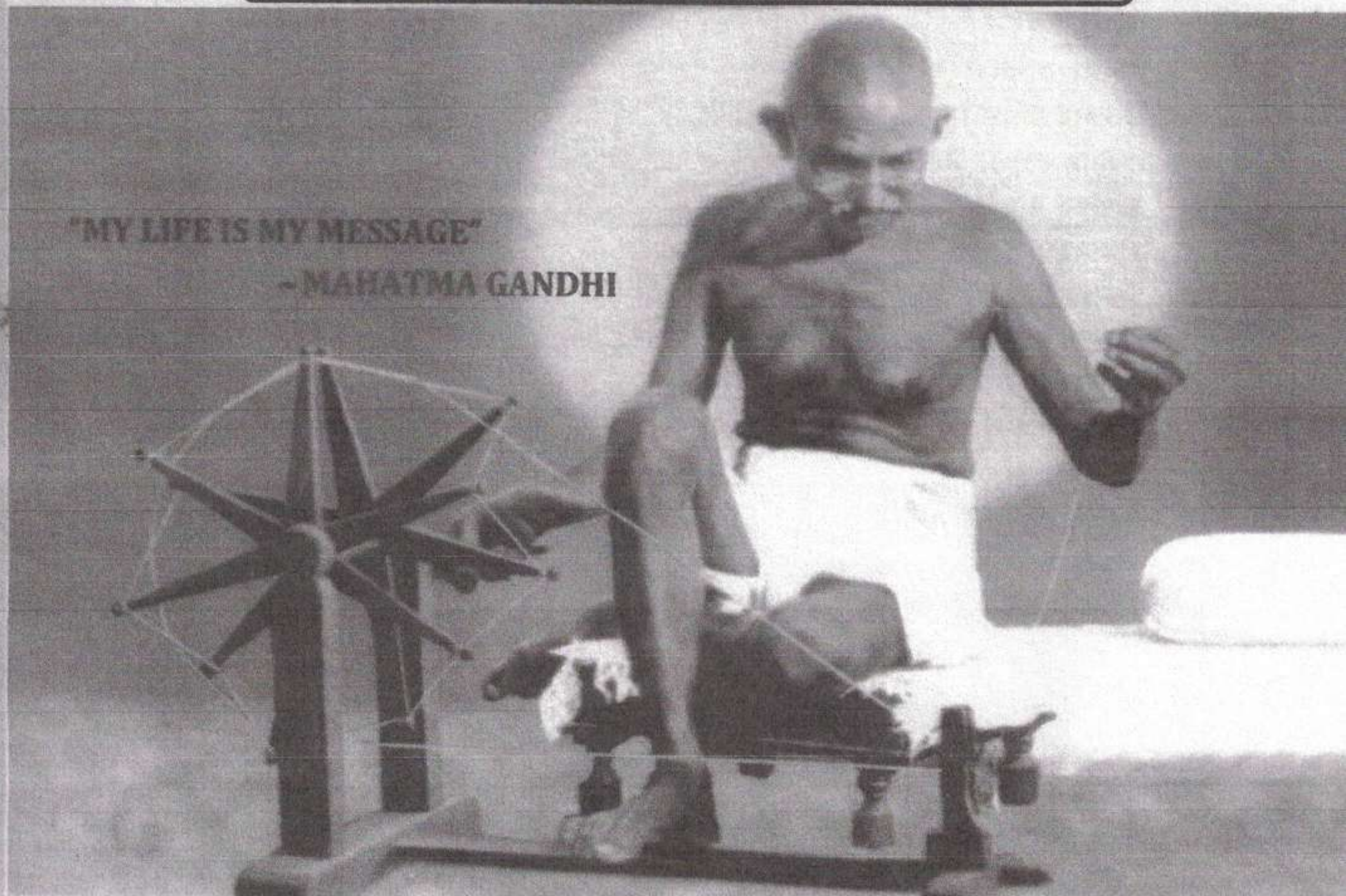

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhan[illegible]
(Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

33	महात्मा गांधीजींच्या संमग्र तत्त्वज्ञानाची भारताच्या विकासासाठी गरज व आजची वास्तवता	डॉ. संजय भोळे	127
34	महात्मा गांधींचा आर्थिक दृष्टीकोन	प्रा. जितेंद्र आडोकार	132
35	महात्मा गांधी : एक महान सृजनशील व्यक्तिमत्त्व	डॉ. तुकाराम बोकारे	135
36	महात्मा गांधींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. जी. एम. घुटे	139
37	महात्मा गांधींचे नैतिकतेसंबंधी विचार	डॉ. डी. डी. राठोड	143
38	महात्मा गांधीजी व त्यांची ग्राम विकासाची संकल्पना	साहेब पडलवार	146
39	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. आशालता जावळे	151
40	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान – जागतिक शांततेतील अहिंसेची भूमिका	डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	154
41	पूर्वखानदेश जिल्ह्यात महात्मा गांधी जयंती उत्सव (१९२९-१९४२)	डॉ. दिनेश महाजन	157
42	मराठी कादंबरीतील गांधी विचारांचा प्रभाव : एक शोध	डॉ. रविंद्र नागराळे	161
43	महात्मा गांधींचे आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीविषयक विचार	डॉ. डी. एस. शहापुरे	164
44	महात्मा गांधी आणि समाजकार्याचे तत्त्वज्ञान	डॉ. नितीन बडगुजर	171
45	महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	प्रा. यादव बोयेवार	174
46	अस्पृश्यता निवारणाबाबत महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. भारती गायकवाड	177
47	७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण	डॉ. विजय तूंटे, रागुनाथ सोनवणे	181
48	गांधी विचार	प्रा. ए. पी. पाटील	183
49	महात्मा गांधींची मुलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ. शंकर धनवडे	186
50	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा. किशोर भोळे	190
51	खेड्या कडे चला...ची हाक	डॉ. बाजीराव पाटील	194
52	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डी. एच. कोळी	196
53	गांधी विचार आणि मराठी साहित्य	डॉ. दिपक सूर्यवंशी	200

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंका लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैया विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मा हक्कासंदार्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.
- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

DHULE ...'s Arts, Com. & Sci. College ... Vidya

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 224 (B) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-202

खेड्या कडे चला... ची हाक

प्रा. डॉ. बाजीराव पाटील
विद्यावर्धिनी सभेचे,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

आपला देश खऱ्या अर्थाने खेड्याने बनलेला आहे. त्यामुळे खेडे स्वयंपूर्ण झाली तरच देशाचा विकास होईल. अनेक खेड्याचे मिळून राज्य व देश बनतो. त्यामुळे खेड्याकडे लक्ष देण्याची नितांत गरज आहे. गांधीजींनी यंत्राला विरोध केला कारण भारत हा मोठ्या लोकसंख्येचा देश आहे. भरपूर प्रमाणात मनुष्यबळ उपलब्ध असताना जर आपण यंत्राच्या सहाय्याने कामे करुन घेऊ लागलो तर हजारो हात बेकार राहण्याची भिती गांधीजींना होती. अनेक लोक बेरोजगार होतील तर त्याचा विपरित परिणाम समाज जीवनावर झाल्याशिवाय राहणार नाही. आज देशात आधुनिक तंत्रविज्ञानाचा कमालीचा हस्तक्षेप झाल्याने जवळजवळ सर्वच कामे यंत्राच्या सहाय्याने होत असल्याने देशात बेरोजगारीची समस्या भेडसावत आहे.

स्वयंपूर्ण स्वयंशासित अनेक खेडेगावाचा समूह म्हणजे राज्य. अलिकडच्या काळातील यंत्रयुगाने खेडेगावातील साध्या सरळ जीवनाचा शेवट केला माणूस हा माणूस न राहता यंत्रवत बनला ग्रामीण भागातील पुर्वीचे आनंदी जीवन नष्ट होवून सर्वजण अस्मितेच्या गर्तेत बुडत चालले आहेत. आपणांस खरा भारत सुधरावयाचा असेल तर खेडी स्वयंपूर्ण करुन स्वयंशासित बनवले पाहीजे. खेड्यातल्या गरजा खेड्यातच पूर्ण झाल्या पाहीजेत. खेडेगांव स्वयंपूर्ण करण्यासाठी त्यांना स्वांयत्ता दिली पाहिजे. अनेक अधिकार ग्रामपंचायतीला दिले पाहीजेत. प्रत्येक खेड्याचा कारभार खेड्यातच झाला पाहीजे परंतू आज विकासाची सर्व सुत्रे केंद्र, राज्य, जिल्हा, तालूका व सर्वात शेवटी ग्रामपंचायतीकडे असतात. परंतू सत्तेचे विकेंद्रिकरण करुन जास्तीत जास्त अधिकार हे खेड्यांना देणे आवश्यक आहे. खऱ्या अर्थाने गावाचा संपूर्ण कारभार गावातच झाला पाहीजे. केवळ केंद्रिय सत्तेने त्यावर लक्ष ठेवणे गरजेचे आहे. गांधीजींच्या मते खेड्यातील गरजा खेड्यातच भागवल्या गेल्या पाहीजेत. ग्रामीण भागात छोटी छोटी उद्योग उभे केले तर खेड्याचा विकास शक्य होईल.

शहरामध्ये अनेक कारखाने व सुखसोयी निर्माण झाल्याने, खेड्यातील लोकांचा ओढा शहराकडे जात असून खेडी अक्षरशः ओस पडत आहेत. याचा परिणाम वाढते शहरीकरण होवून पाणी प्रदूषण, हवा प्रदूषण, जमिन प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषणासारख्या समस्या निर्माण होवून शहरामध्ये महागाई वाढत आहे. अनेक मुलभूत गरजा सुद्धा भागवणे अडचणीचे होत आहे. अनेक सुखसोयी जरी उपलब्ध केल्या तरी त्या कमीच पडताना दिसतात. त्यामूळे मानवी जीवन संतूलित राहण्यासाठी खेड्याचा सुद्धा विकास करावयास हवा. खेड्यातल्या गरजा खेड्यातच भागू लागल्यास शहराकडे जाणारा वाढता लोंढा आवरण्यात यश येईल. त्यामूळे छोटी छोटी उद्योगधंदे उभारण्यास शासनाने ग्रामीण भागाला मदत केली पाहीजे देशाच्या प्रगतीसाठी खेडी अतिशय महत्वपूर्ण आहेत. प्रत्येक गाव स्वावलंबी बनल्यास लोक शहराकडे जाणार नाहीत. ते गावातच आनंदाने व गौरवाने राहतील. किंवा शहराची उणीव त्यांना कदापीही भासनार नाही. गांधीजींनी पंचायतराजची संकल्पना मांडली. पंचायतीच्या माध्यमातून गावाचा विकास साधता येईल. असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. प्रत्येक माणूस स्वयंशिस्तित राहील. दुसऱ्याच्या मार्गात अडचण बनणार नाही. आपल्या संपूर्ण गरजांची पुर्तता पंचायत कडून होतील. गावामध्ये निर्माण होणाऱ्या अडचणी ग्रामपंचायतीकडून सोडवल्या जातील त्यासाठी कायदेविषयक, न्यायविषयक, शासनविषयक सर्व बाबी गावातच पूर्ण होतील. समाजात समता निर्माण होईल. व्यक्ती गावासाठी आणि गाव देशासाठी बलिदान करेल.

शहरीकरण वाढले, शहरात उद्योग व्यवसाय वाढले, तर संपत्तीचे केंद्रिकरण शहरामध्येच होईल. पैसेवाले अधिक पैसेवाले होतील मार्क्सने सांगितल्याप्रमाणे भांडवलदार व कामगार असे गट निर्माण होऊन वर्गसंघर्ष निर्माण होईल म्हणून जास्तीत जास्त लघुउद्योग, कुटीरोद्योग हे ग्रामीण भागात राहीले तर सर्वांच्या हाताला काम मिळेल व पर्यायाने लोक शहराकडे न जाता गावातच थांबतील व शहरीकरणातून निर्माण होणारी समस्या थांबवता येतील.

ग्रामपंचायतीतील समाज पूर्ण अहिंसा आणि सहकार्य यावर आधारलेला असेल हा समाज ग्रामप्रधान राहील. प्रत्येक गावं स्वंयपूर्ण गणराज्य असेल. त्यात स्वतःच्या गरजा भागवण्याची क्षमता असेल. प्रत्येक गाव मुक्त आणि स्वायत्त असेल. मात्र अलिप्त व एकाकी असणार नाही. खेड्याचे संघराज्य असेल. दंडशक्ती ही संघराज्याच्या पाया असणार नाही. नैतिक तत्वावर ते

आधारलेले असेल. अशा संघराज्यात पोलीस किंवा लष्कर असणार नाही. मोठी शहरे, न्यायालये, तुरुंग, मोठे उद्योग इत्यादिना गांधीजींच्या अहिंसात्मक समाज रचनेत स्थान राहनार नाही. संपूर्ण संस्कृती ग्राम प्रधान व साधी राहील. भारताची अर्थव्यवस्था शेतीवर आधारीत असावी. भारत कृषीप्रधान देश आहे. त्यामूळे शेतीपासून निघणाऱ्या कच्च्या मालावर आधारीत छोटी छोटी उद्योग निर्माण झालें पाहीजेत तेही गावातच. ज्य. ठिकाणी कच्चा माल तयार होतो. त्याच ठिकाणी उद्योगांना परवानगी द्यावी त्यामुळे ग्रामीण भागातील बेकारीचा प्रश्न सुटण्यास मदत होईल. दळणवळणाचा व मजूरीचा खर्च कमी लागल्यामुळे उत्पादित वस्तूची किंमत देखील स्वस्त होईल. ग्रामीण भागात अश्या उद्योगांची उभारणी केल्यास अनेक आर्थिक प्रश्न सुटून ग्रामीण माणसांचे जिवनमान उंचावण्यास मदत होईल.

त्याचप्रमाणे देशातील ग्रामीण बेकारी, दारिद्र्य संपवण्यासाठी हातमाग, कुटीरोद्योग, उभारले पाहीजेत तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण होण्यासाठी गाव कुसातील बारा बलूतेदारी पद्धतीला चालना द्यावी. वस्तूविनीमयाच्या द्वारे एकमेकांच्या गरजा पूर्ण कराव्यात गांधीजीच्या मतानुसार कोणतेही काम समान मूल्ल्यांचे आहे कारण प्रत्येकाचा काम करण्याचा उद्देश पोट भरणे हाच असतो. एखाद्या नाव्ही काय? किंवा वकील दोघांचेही श्रम पोटासाठीच असते. आपण सर्वजन भाकरीचा प्रश्न सोडवण्यासाठीच श्रम करत असतो. म्हणून कोणतेही श्रम कमी वा जास्त दर्जाचे नाही. प्रत्येक श्रमाचे मूल्य सारखेच असते.

अशा पद्धतीने महात्मा गांधीजींनी खेडे स्वयंपूर्ण होण्यासाठी खेड्यातील गरजा खेड्याच पूर्ण व्हाव्यात यासाठी खेड्याकडे चला ही नैतिक हाक दिली कारण खरा भारत हा ग्रामीण भागातील गरीबांच्या झोपडीत वसलेला आहे. खेड्यांचा विकास म्हणजेच संपूर्ण देशाचा विकास देशासाठी सर्वात शेवटाचा घटक हा ग्रामीण भागात राहतो. गांधीजी सर्वोदयी विचारसरणीचे असल्याने सर्वांचे सुख साधले गेले तरच खरा भारत स्वयंपूर्ण झाल्याचे स्वप्न पूर्ण होईल. असा त्याचा गाढा विश्वास त्यांना होता.

-----*****-----

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME | INDEXED JOURNAL | SUGGEST JOURNAL | REQUEST IF | DOWNLOAD LOGO | REVIEWER PANEL

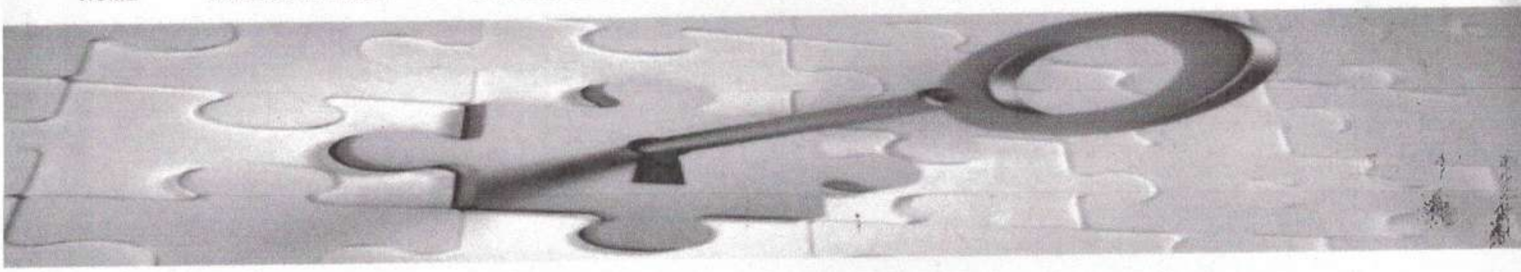

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

- SAMPLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.rsearchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajaran Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney 2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF GLOBAL IMPACT FACTOR

News Updates Due to large number of application please allow to update your journal

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluator/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

	Research Journey
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjournal.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2019 : 6.625

Area : Multdisciplinary

Evaluated version : online

Previous evaluation SJIF

2018 : 6.428
2017 : 6.261
2016 : 6.087
2015 : 3.986

The journal is indexed in :

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title (English)	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Price : Rs. 800/-

For Details Visit To : www.researchjourney.net

19-20 10 ✓ (1) (132)

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 232 ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य

कार्यकारी संपादक

डॉ. महेश व्ही. गांगुर्डे

विद्या विकास मंडल, साक्री द्वारा संचालित,
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा.

अतिथि संपादक

प्राचार्य डॉ. ए. एस. पैठणे

विद्या विकास मंडल, साक्री द्वारा संचालित,
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा.

कार्यकारी सह-संपादक

प्रा. महेंद्र वसावे

विद्या विकास मंडल, साक्री द्वारा संचालित,
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा.

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज टी. धनगर

येवला, जि. नाशिक

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Vidya Vikas ...bha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

- **अलका सरावगी के उपन्यासों में नारी चेतना (कलि–कथा : वाया बाइपास के विशेष संदर्भ में) ४७**
  प्रा. महेंद्र गोरजी वसावे
- **किन्नर जीवन का जीवंत दस्तावेज : तीसरी ताली..................................४९**
  श्री. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी, डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील
- **एक त्रासादानुभव – समाज का ५२**
  प्रा. अविनाश बी. अहिरे
- **कुसुम अंसल के उपन्यास में मूल्यविहिनता : 'एक और पंचवटी' के विशेष संदर्भ में ५३**
  प्रा. डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील
- **मधु कांकरिया के कथा साहित्य में वैश्वीकरण ५५**
  डॉ. संतोष मोटवानी
- **बियोंड द जंगल ५७**
  प्रा. डॉ. जयश्री गावित
- **इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में राजनीति..................................५९**
  डॉ. करुणा दत्तात्रय अहिरे
- **''बाबल तेरा देश में' उपन्यास में नारी विमर्श'' ६१**
  प्रा. डॉ. आशा डी. कांबळे
- **ममता कालिया के ''दौड़'' उपन्यास का विवेचनात्मक अध्ययन ६३**
  प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार–निकम
- **छप्पर उपन्यास में दलित विमर्श ६६**
  प्रा. डॉ. अशोक दौलत तायडे
- **सूर्यबाला द्वारा रचित 'अग्निपंख' उपन्यास में अभिव्यक्त विविध समस्याएँ..................................६८**
  डॉ. बालकवि लक्ष्मण सुरंजे
- **२१ वीं शताब्दी के यथार्थवादी उपन्यासकार डॉ. राजेंद्र मिश्र..................................७०**
  दिनानाथ मुरलीधर पाटील, डॉ. संजयकुमार शर्मा
- **''२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य'' ७२**
  डॉ. जाधव अर्जुन रतन,
- **'आख़िरी कलाम' में निहित समकालीनता..................................७४**
  डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग
- **किसान जीवन की त्रासदी – 'आखिरी छलांग' ७६**
  प्रा. दिलीप पी. पाटील
- **''इक्कीसवीं सदी के हिन्दी उपन्यासो में आदिवासी विमर्श – भगवानदास मोरवाल कृत 'रेत' के संदर्भ में'' ७८**
  प्रा. डॉ. देवकीनंदन महाजन
- **इक्कीसवीं शताब्दी के हिंदी आदिवासी उपन्यास ८०**
  डॉ. राजेंद्र बाविस्कर
- **गोविन्द मिश्र के उपन्यासों में अंकित आर्थिक बोध ८३**
  प्रा. डॉ. जगदीश चव्हाण
- **सूरज फिर उगेगा में चित्रित आदर्शोन्मुख यथार्थवाद..................................८६**
  प्रा. डॉ. कृष्णा प्रल्हाद पाटील

DHULE

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 232 : २१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य February, 2020

बियोंड द जंगल

प्रा. डॉ. जयश्री गावित
विभाग प्रमुख,
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुले।

'बियोंड द जंगल' एक आदिवासी आत्मसंस्मरणात्मक अंग्रेजी में लिखित उपन्यास है। जिसकी लेखिका सीता रत्नमाला नामक नीलगिरि के पहाड़ों पर बसे इरूला आदिवासी जनजाति की स्त्री है। जो १२ साल की उम्र में डोडा बोर्डिंग स्कूल पढ़ने गई थी और पढ़ाई पूरी होने के बाद नर्स बनने हेतु चैन्नई अस्पताल में प्रशिक्षण हेतु प्रवेशित हुई थी। लेकिन चेन्नई की गैर-आदिवासी दुनिया में उनकी मानसिक स्थिति और शारीरिक स्वास्थ दोनों ही खराब हुए थे साथ ही जिससे प्रेम किया उससे भी धोरवा हो जाने के कारण उन्हें चेन्नई छोड़कर फिर अपने पहाड़ों पर लौअ आना पडा था। गाँव लौटने के बाद उनकी जो आगे की जिंदगी वे जीयी थी, उसी का वर्णन उन्होंने प्रस्तुत आत्मसंस्मरणात्मक उपन्यास में किया है।

'बियोंड द जंगल' सीता रत्नमाला द्वारा लिखित मूल अंग्रेजी उपन्यास जिसकी प्रति नेशनल लायब्ररी ऑफ कोलकत्ता में उपलब्ध थी।

इस अंग्रेजी उपन्यास का अश्विनीकुमार पंकज ने सन २०१८ में सरल हिंदी में अनुवाद करके हम सभी के लिए सुलभ किया है। सीता की आत्मकथा न तो स्त्रीवादी है न ही व्यक्ति केंद्रित है। अंग्रेजी साहित्य के विद्वानों ने आलोचकों ने तो 'बियोंड द जंगल' का भारत की अंग्रेजी आत्मकथाओं में सबसे अलग, विशिष्ठ और अनूठा आत्मसंस्मरणात्मक लेखन माना है, जिसमें आत्मकथा के पारंपारिक ढाँचे नितांत अलग जैसे व्याष्टि नहीं सताष्टि को मुख्य नायक बनाया गया है।

इस प्रकार परंपरा से निहायत अलग नितांत नई शैली में अत्यंत अद्भुत आत्मकथा लेखन का प्रयास करनेवाली सीता जी की आप बीती इसी प्रकार रोमांचित कर देने वाली ही है। ये केवल व्यक्तिगत अनुभवों की दास्तांभर नहीं है बल्कि इसमें वर्षो पुराना आदिवासी समुदाय का उज्वलमयी इतिहास भी है, जो भारतीय इतिहास की पुस्तक से कोसों दूर है।[१]

जब तक भारतीय आदिवासियों के अद्भूत उज्वलमयी इतिहास का जिक्र भारतीय इतिहास में जोड़ा नहीं जाता तब तक भारत का इतिहास अपूर्ण, अधूरा ही रहेगा।[२] और ऐसा आदिवासी जनजातियों का इतिहास खास करके सदियों से नीलगिरि के पहाड़ों पर बसनेवाली आदिवासी जनजातियों का संस्मरण, इतिहास प्रस्तुत उपन्यास की मुख्य कथावस्तु है। जिसमें अपने समुदाय के शोषण, दमण, यातना और जीवन.संघर्ष की कथा-व्यथा है। उस समय के वातावरण परिवेश की जीवंतदास्तां है।

जैसा की, सर्व विदित है कि, स्त्री आत्मकथाओं का स्वर १९वी शताब्दी के अंत से बुलंद होने लगा है। इन आत्मकथाओं क लेखन में जनजागरण और स्त्री शिक्षा के विकास का एक बड़ा प्रभाव पडा, जिसने स्त्रियों को हाशिए से केंद्र में आने का साहस, हौसला, हिम्मत दी। स्त्री शिक्षा ने स्त्रियों के लिए प्रगती के मार्ग प्रशस्त किए। एक स्त्री जब लिखती है त बवह केवल मात्र उसकी अपनी आपबीती भर नहीं रह जाती, एक स्त्री की नजरियें से उसके समकालीन समय, समाज, धर्म, राजनीति आदि को समझने का माध्यम बन जाती हैं।

स्त्री लेख के इसी दौर में आदिवासी स्त्री लेखन की भी चर्चा होनी आवश्यक है। मातृसत्तात्मक संस्कृतिवाली इन जनजातियों की स्त्रियों को आम स्त्रियों की तरह भले ही अत्यंत दयनीय अवस्था में जीवन जीना नहीं पड़ता। सामूहिक, सामुदायिक और सहजीवी दर्शन पर जीने वाले आदिवासी जनजातियों की स्त्रियाँ कुछ मामलों को छोड़कर अधिकांश मामलों में पुरूषों के समान उन्मुक्त, परिश्रमी, स्वनिर्भर, साहसी और सामुदायिक चेतना से लबरेज रही है।

उल्लेखनीय बात यह है कि, शिक्षा ने सामान्य एवं दलित वर्ग की स्त्रियों के लिए मुक्ति का मार्ग खोला, उन्हें अन्याय-अत्याचार के खिलाफ लढ़ने की हिम्मत, हौसला दिया। उनके लिए प्रगती के मार्ग प्रशस्त किए। आज अगर वे सक्षम, सशक्त, आत्मनिर्भर बनी तो इसका श्रये उनके शिक्षित होने को जाता है, लेकिन विडंबना यह है कि, इसी शिक्षा के कारण आदिवासी जनजातियों में पितृसत्ता का भयंकर आक्रमण आए दिन गंभीर रूप धारण करता जा रहा है। सभ्य कही जानेवाली बाहरी व्यवस्था की यह नकारात्मकता अब बेझिझक होकर आदिवासी जनजातियाँ अपनाती जा रही है, परिणाम स्वरूप संपूर्ण पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था में रवंगालने की क्रिया तेज होती जा रही है। ऐसी संक्रमण अवस्था में 'बियोंड द जंगल' में वर्णित आदिवासी वातावरण एवं परिवेश, समाज, धर्म, राजनीति कुल-मिलाकर आदिवासी जनजातियों का इतिहास जिसमें परिव्याप्त है, ऐसी रचनाओं को संजोकर रखना उन पर विचार-विमर्श होना आज निहायत जरूरी है। इस दृष्टि से सीता जी का यह आत्मसंस्मरणात्मक उपन्यास अनुपम एवं असाधारण है। जो हमें प्रकृति के अनुसार बहत मजबुती से, सलीके से गैर-आदिवासी समाज-सभ्यता के अमानवीय पहलुओं तक ले जाती है और हमें यह विश्वास दिलाती है कि हमारा असली ठौर-ठीकाना केवल-केवल माम प्रकृति है। गाँव देहात है, नीलगिरि पहाड़ों पर बसनेवाली इसला आदिवासी जनजाति की सीता नामक लड़की को पढ़ाई का अत्याधिक शौक था। वे पढ़ना चाहती थी लेकिन घर की ऐसी परिस्थिती नहीं थी कि, वे पढ़ सकें। लेकिन सौभाग्य से सीता के गाँव में कुछ सरकारी अफसर आदिवासियों से संबंधित जानकारी जुटाने आ पहुँचे थे। उनके और गाँव वालों के

DHULE

बीच दुभाषिये का काम सीता ने बड़े बखुबी से निभाया था। कुन्नूर नामक छोटे-से देहात में रहनेवाली यह चुलबुली छोटी-सी लड़की की होशियारी देखकर यह प्रशासनिक अधिकारी भी अचंभित होते है। बातों ही बातों में इस छोटी-सी लड़की की पढ़ने की अभिलाषा देखकर वे सीता की मद्रास के शिक्षा विभाग कि ओर से मुक्त में शिक्षा ग्रहण की व्यवस्था करते है।

'जंगल से आगे' एक ऐसी युवा आदिवासी लड़की की कहानी है, जो सदियों से पहाड़ों में निवास करने वाली, दिल और दिमान से पूर्ण रूप से पारंपारिक, जीवन जीने वाली लड़की थी। जब छात्रावास पहुँचती है, पहली बार उसका सामना शहरी जीवनयापन से होता है। निश्चित ही शुरू-शुरू में उसे शहरी जीवनयापन में खुद को ढालना अत्यंत मुश्किल लगता है, लेकिन प्रयासों से वह शहरी लड़कियों के समान जीवन सिख जाती है। जब मैट्रिक तक पास हो जाती है, तब आगे की पढ़ाई हेतु व चेन्नई जाना चाहती है। वह पहले से ही डॉ. राजन से अत्याधिक प्रभावित होने के कारण उन्हीं के समान वैद्यकिय क्षेत्र में जाने की चाह रखती थी।

टागे वह सफलतापूर्वक नर्स का प्रशिक्षण भी पूरा करती है। धीरे-धीरे वह अपने देहातों से दूर मशिन भी तरह जीवन जीने वाले शहरी लोगों में स्वयं का खफा देने की जी भरकर कोशिश करती है। लेकिन र्दुभाग्य से वह जिसे प्रेम करती है, वह शहरी प्रेम उसे धोखा देता है, तब उसे हम इस सबसे अलग हैं, इस बात का एहसास होता है। जिसकी शुरूवात वैसे तो उसके स्कूली शिक्षा, छात्रावास एवं अस्पताल प्रबंधन में उसे बारबार आते ही रहे थे। उसने लाख कोशिश की, शहरी मशीनी अनुशासन के अनुरूप खुद को ढालने की। उसने सभ्य कहेवाले मैदानी समाज के प्रत्येक पहलु को आत्मसात करने के लिए कड़ा संघर्ष भी जारी रखा। वह चाहती थी कि उनसे और हम आदिवासियों में जो दूरी है, उसे भर दे।

लेकिन तथातथित सभ्य समाज ने उसे सिर्फ दोहन की वस्तु के रूप में देखा। उसका भोला-भाला, प्राकृतिक, निश्चल प्रेम शहरी लोगों को रास नहीं आया। सीता जैसी पहाड़ी लडत्रकी धीरे-धीरे शहरी लोगों के ढोंगी व्यवहार से ऊब गयी, उनके झूठेपन की बु से वह संभस्त हो उठी, नतीजा यह हुआ कि, वह मानसिक और शारीरिक रूप से भी टूट चूकी ऐसी आदिवासी लड़की जिसमें बचपन से पढ़ने की अत्याधिक चाह थी, जो पढ़-लिखकर नर्स बनकर मरिजों की सेवा इलाज करना चाहती थी। जिसे बचपन से शहरों में आकर बसने का सपना था, वह अब शहरी व्यवहार से ऊकता चुकी थी। अब उसे शहर भयंकर लगने लगे थे। अ बवह हर आकर्षण को छोड़ना चाहती थी। अब उसे नीलगिरि के सुंदर, सुडौल, पतले पेड़ों की याद सताने लगी थी। अब उसे जगल भी वह ठण्डी-ठण्डी हवा की पुकार सुनाई देने लगी थी। अ वह फिर एक बार अपनी पहाड़ी दुनिया में, प्राकृतिक जीवन जीने के लिए उतावली होने लगी थी। उसे लग रहा था कि, वह बरसों से किसी शहर नामक जेल में बंद थी, और अ बवह जेल से मुक्त होकर खुली हवा में साँस लेना चाहती थी।

और उपन्यास के अंत में हम देखते है कि, सीता सभी आर्कषणों को छोड़कर अपनी मूल भूमि में जंगलों और पहाड़ो में लौट जाती है, जिन्होंने उसके जीवन को रचा था।

सीता रत्नमाला ने लंदन से छपनेवाली ब्लैकवुड पत्रिका में अपने बचपन से जुड़ी एक कहानी लिखी थी। जिसे पढ़ने के बाद ब्लैकवुड ने उन्हें सुझाव दिया कि, वह अपने अलग अनुभवों पर स्वतंत्र रूप से कुछ लिखें। उनके उसी सुझाव पर सीता ने अपने संपूर्ण जीवन के दाहक अनुभवों को जब सलीके से कागज पर उतारा तो उनकी उस लंबी-सी दास्तां ने उपन्यास का ही रूप धारण कर लिया। परिणामस्वरूप सन १९६८ में अंग्रेजी में ब्लैकवुड, लंदन से 'बियोंड द जंगल' शीर्षक से प्रस्तुत उपन्यास का जन्म हुआ।

इस तरह एक अदिवासी इरूला सुमदाय की सीता आत्मसंस्मरण लिखनेवाली भारत की पहली आदिवासी साहित्यकार साबित हुई। फर्क इतना है कि, उनका यह उपन्यास साहित्यकार अंग्रेजी में होने के कारण भारत तक प्रकाश में नहीं आ पाया अंग्रेजी में होने के कारण आज तक प्रकाश में नहीं आ पाया था।

प्रकाशन के ५० वें वष्र के बाद अश्विनीकुमार पंकज ने करके वह सबके लिए नवंबर २०१८ में पठनीय बना।

संदर्भ सुचि :

१. अश्विनकुमार पंकज - 'जंगल से आगे'
२. Sita Rathnamala – Beyond the jungle

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3 March 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 3

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

29. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चलनीकरणाचे परिणाम 89
डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे

30. नागरिकत्व सुधारणा विधेयक - २०१९ 93
प्रशांत मलकाप्पा माठे

31. राज्यपालाची राज्यप्रशासनातील भूमिका संघराज्य व्यावस्थेमध्ये तणावाचे वातावरण निर्माण करणारी आहे 95
प्रा.डॉ. प्रविण लोणारकर

32. महिला सक्षमीकरणातील अडथळे 98
प्रेरणा दिलीप दीक्षित

33. भारताच्या आंतरराष्ट्रीय निर्यातीची वर्तमान प्रवृत्ती 102
डॉ. राजेश गायधनी

34. भारतातील दहशतवाद: समस्या आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी 108
प्रा. डॉ. राजू भागाजी वनारसे

35. भारतातील आघाड्यांच्या राजकारणाचे यशापयश 114
प्रा.डॉ. संतोष एस. खत्री, राकेश भिमराव बोरसे

36. भारतातील निश्चलनीकरण: कारणे आणि परिणाम 117
कदम राम भोजु

37. भारतीय नागरिकत्व : भूमिका व स्थिती 120
डॉ.राम प्र.ताटे, डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे

38. महिला सक्षमीकरण आणि भारतीय धोरण 123
प्रा.रामदास खताळ

39. भारतातील बेरोजगारीची सद्यःस्थिती, कारणे व उपाय 126
प्रा.जाधव रामेश्वर दत्तराम

40. भारतीय संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे बदलते स्वरूप 130
प्रा.डॉ. प्रमिला जाधव, रसाळ मंजुषा मुरलिधर

41. भारतीय राजकारणात कलम 370 आणि कलम 35 - अ रद्द झाल्यामुळे होणारे बदल 133
ईश्वर नथ्थु राठोड

42. भारतीय राजकारणासमोरील आव्हाने – जातीवाद 135
डॉ. रवींद्र एम. बेले

43. "महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील सामाजिकता" 137
प्रा.डॉ.मनोहर सिरसाट, रेणुका शिवलिंगआप्पा संभाहरे

DHULE

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
March 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

भारतातील आघाड्यांच्या राजकारणाचे यशापयश

प्रा.डॉ. संतोष एस. खत्री
मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग,विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

राकेश भिमराव बोरसे
संशोधक विद्यार्थी, प्राथमिक आश्रम शाळा, तळोंदे प्र.चा. चाळीसगाव, जि. जळगाव

प्रस्तावना -

आपला भारत देश हा अनेक बाबतीत विविधता असलेला देश आहे. या देशात जात, धर्म, पंथ, भाषा, प्रांत अशा अनेक बाबतीत विविधता आढळते. तसेच भारत देशाला हजारो वर्षाचा इतिहास आहे. या हजारो वर्षात भारतात मोगल, डच, पौतुगिज असे अनेक आक्रमण झाली. शेवटी इंग्रजांनी देखील जवळपास १५० वर्षे राज्य केले. अशा रीतीने १९४७ साली इंग्रज गेल्यावर भारत स्वतंत्र झाला. अशा या स्वतंत्र भारतात लोकशाही शासनव्यवस्था स्विकारली गेली. लोकशाही गणराज्य असल्याने सरकारचे सर्व नियंत्रण जनतेच्या हाती असते आणि जनता आपल्या प्रतिनिधींमार्फत राज्यकारभार चालवित असते. असे असले तरी लोकांना संघटित करण्यासाठी राजकीय पक्षांची आवश्यकता असते. राजकीय पक्ष राजकीय प्रक्रियेत सामाजिकीकरण करत असतात. त्यांच्यामार्फतच जनतेला राजकीय दृष्टीकोन प्राप्त होत असतो.

भारतीय संसदिय लोकशाही, इंग्लंडमधील मर्यादित राजसत्तायुक्त संसदिय प्रणाली, अमेरीकेतील अध्यक्षीय लोकशाही असो की, चीनमधील साम्यवादी प्रणाली सर्वांमध्ये पक्षपध्दती निर्माण झाली आहे. राजकीय सत्तेची प्राप्ती करण्यासाठी राजकीय व्यवस्थेतील विविध मार्गाद्वारे राजकीय पक्ष कार्यरत असतात. अशावेळी सर्वच ठिकाणी राजकीय पक्ष एकसारखे नसतात. पक्षांच्या स्वरुपावरुन पक्षपध्दतीची जडणघडण होत असते. यावरुनच काही ठिकाणी एकपक्षपध्दती तर काही ठिकाणी द्विपक्षपध्दती असते. परंतु आधुनिक कालखंडात अनेक लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत बहुपक्ष पध्दती अस्तित्वात आलेली दिसून येते. हिच बहुपक्षपध्दती आपल्या विशाल व विविधतामय भारत देशात अस्तित्वात आहे. याच बहुपक्ष पध्दतीमध्ये अनेक वेळा जेव्हा एका पक्षाला सत्ता स्थापनेसाठी संख्याबळ अपूर्ण पडते तेव्हा आघाड्या कराव्या लागतात. इतर पक्षांच्या किंवा अपक्षांच्या मदतीने जे सरकार बनते त्यालाच आघाडी सरकार असे म्हणतात.

- **संशोधन विषयाचे महत्त्व -**

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर काही वर्ष भारतात विशिष्ट पक्षाच्या हाती सर्व सत्ता केंद्रीत होती परंतु कालांतराने जेव्हा एक पक्ष जनतेच्या आशा-आकांक्षांना पुरेसा न्याय देवू शकला नाही तेव्हा तसेच काही स्थानिक व भावनिक मुद्दे घेऊन विविध संघटना सक्रीय झाल्या त्यातूनच विविध स्थानिक (प्रदेशिक) पक्ष निर्माण झाले. स्थानिक मुद्द्यांना हात घातल्यामुळे या पक्षांचा जनाधार वाढत गेला. हेच पक्ष पुढे निवडणुकीच्या राजकारणात प्रभावी ठरत गेले. प्रादेशिक पक्ष जरी स्थानिक प्रश्नांना न्याय देत असले तरी त्यांचा राष्ट्रीय दृष्टीकोन काय ? याचा विचार करता केवळ सत्ता स्थापनेसाठी एकत्र आलेल्या विविध राजकीय पक्षांच्या आघाड्या देशाच्या एकूण व्यवस्थेमध्ये व राष्ट्रीय राजकारणात कितपत उपयुक्त आहेत याचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. म्हणूनच संशोधन विषयाचे आज महत्त्व दिसून येते.

- **उद्दीष्टे -**

१) आघाड्यांच्या राजकारणाची प्रासंगिकता तपासणे.
२) प्रादेशिक पक्षांची राष्ट्रीय व राज्यपातळीवरील राजकारणाची भूमिका तपासणे.
३) आघाडी सरकारच्या अडचणींचे अध्ययन करणे.

- **गृहितके -**

१) राजकीय पक्ष सत्तेसाठी विचारधारेशी तडजोड करतात.
२) प्रादेशिक पक्ष संकुचित स्वार्थासाठी राष्ट्रीय प्रश्नांना दुय्यम स्थान देतात.
३) आघाडी सरकारच्या निर्णयप्रक्रियेत गती कमी राहते.
४) आंतरविरोधामुळे आघाडी सरकार कायम अस्थिर राहते.
५) आघाडी सरकार अनेकदा आपला कार्यकाळ पूर्ण करु शकत नाही.

- **संशोधन पध्दती -**

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दैनंदिन निरीक्षण या प्राथमिक स्त्रोताची तसेच प्रकाशित, अप्रकाशित ग्रंथ, वृत्तपत्रे, इंटरनेट, मासिके इत्यादी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे. वर्णनात्मक विश्लेषण पध्दतीचा अवलंब करुन प्रस्तुत लघुशोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

- **विश्लेषण -**

"१९११ मध्ये लॉर्ड हार्डिंग यांच्या दिल्ली प्रवेशाच्या मिरवणुकीवर झालेली बॉम्बफेक, कलकत्याचा माणिकतला बॉम्ब कट, चितगाँग शस्त्रागारावरील दरोडा, नासिकचे कलेक्टर जॅक्सन याचा खून, लाहोरमध्ये झालेला सॉडर्सचा खून आणि भगतसिंह, सुखदेव, राजगुरु यांनी मध्यवर्ती विधिमंडळात फेकलेला बॉम्ब इ. दहशतवादी तरुणांची काही गाजलेली कृत्ये आहेत."[२४]

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात दहशतवादी घटनांना ऊत आलेला दिसतो. विशेषत: १९६० नंतर भारतात अशा घटनांचे प्रमाण वाढले. आज दहशतवादाने अत्यंत अक्राळ विक्राळ स्वरुप धारण केले आहे. भारताला अनेक वर्षांपासून दहशतवादाशी झुंज द्यावी लागत आहे. स्वतंत्र भारतात साधारणत: काश्मीरपासून या समस्येशी सुरुवात झालेली दिसते. त्यानंतर अनेक राज्यांना या समस्येने ग्रासून टाकले आहे. पंजाब, तामिळनाडू, आसाम, पश्चिम बंगाल या राज्यांत दहशतवाद वेगवेगळ्या स्वरुपात अस्तित्वात आहे. "पंजाब, काश्मीर, आसाम आणि तामिळनाडू या राज्यांत जन्मलेल्या आणि विकसित झालेल्या दहशतवादी संघटनांनी या राज्यांत काही मागण्या आणि समस्या घेऊन जनभावना भडकावल्या आणि मग हिंसात्मक मार्गांचा अंवलब करुन या भागात आपले पाय रोवले."[२५] भारतात निर्माण झालेल्या या दहशतवादी संघटनांना शेजारी राष्ट्रांकडून सर्व प्रकारची मदत केली जात आहे. "काश्मीरमध्ये अलगतावादी दहशतवादी संघटना तयार झाल्या आहेत. त्यांना पाकिस्तानचा पाठिंबा दिसून येतो. नागालँडमध्ये लालडेंगाची चळवळ, पंजाबमधील शिख दहशतवाद, आसाममध्ये बांग्लादेशी घुसखोरीला आळा घालण्यासाठी उल्फा ही संघटना उदयास आली."[२६] यावरुन असे सिध्द होते की, आसाम आणि पंजाब राज्यांत ज्या दहशतवादी संघटना निर्माण झाल्या. त्यांना पाकिस्तानव्दारे आर्थिक आणि शस्त्रास्त्र व प्रशिक्षणाची मदत केली जात आहे.

समारोप :-

मानवाच्या उत्पत्तीबरोबरच दहशतवादी प्रवृत्तीचा जन्म झाला. मानवी स्वभाव हे अनेक प्रकारचे आहेत. काहींचा अहिंसेवर विश्वास असतो. मानवतावादाला ते महत्त्व देतात तर काही हिंसेचा मार्ग हा परिवर्तनाचा अंतिम आणि महत्त्वाचा मार्ग मानतात. दहशतवाद हिंसेच्या मार्गावर विश्वास ठेवणारा एक गट आहे. मानव टोळी अवस्थेत असतानाच दहशतवादाला संघटित स्वरुप प्राप्त होण्यास सुरुवात झाली. टोळी अवस्थेत एक टोळी आपले वर्चस्व सिध्द करण्यासाठी दुसऱ्या टोळीवर हल्ला करत व पराभूत टोळीच्या सदस्यांना गुलाम बनवून अनंत यातना दिल्या जात असत. प्राचीन काळात अनेक राज्यांत अशा टोळ्या अस्तित्त्वात होत्या. मध्य रशियात असलेली सिथियन टोळी ही अत्यंत क्रूर आणि संघटित दहशतवादी टोळी होती. त्याचप्रमाणे भारतातही प्राचीन काळात जात व्यवस्थेच्या आधारे उच्चवर्ण जातींनी खालच्या जातीचे शोषण करुन त्यांना गुलामासारखी वागणूक दिली. मध्ययुग हे अंधकार युग मानले जाते. या काळात जगात सर्वच देशात हुकूमशाही व्यवस्थेला ऊत आला होता. राज्यव्यवस्थेपेक्षा धर्मसंस्था वरचढ होती. धर्मसंस्थेचा आदेश राज्यसंस्थेला बंधनकारक असल्याने या काळातही धर्माच्या नावाखाली दहशतवादाचा प्रसार झाला. भारतात या काळात मुस्लिम राज्यकर्त्यांची सत्ता होती. काही राज्यकर्त्यांनी जनतेचा अतोनात छळ केला. राज्यव्यवस्थेच्या नावाखाली राजकीय दहशतवादाला प्रोत्साहन देण्यात आले.

निष्कर्षात : असे सांगता येईल की, दहशतवाद मानवी समाजाला मध्ययुगात घेऊन जाणारा विचार आहे. शोषणमुक्त समाज निर्माण केल्यास दहशतवाद संपुष्टात येईल आणि दहशतवाद संपवल्याशिवाय शोषणमुक्त समाज निर्माण होणार नाही असे हे समीकरण आहे. दहशतवादाच्या उच्चाटनासाठी जगातील सर्व देशांनी संघटितपणे, विश्वासाने कार्य करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१) म.न. उदगावकर, अदृश्य भस्मासुर–दहशतवाद, प्रमोद प्रकाशन, सासवड,पुणे, १९९०, पृष्ठ १.

२) निश्तर खानकाही एवं गिरिराजशरण अग्रवाल, आतंकवाद : जिम्मेदार कौन ?, मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली, २००९, पृष्ठ ९३.

३) कृष्णानंद शुक्ला (संपा.), अंतर्राष्ट्रीय आतंकवाद और भारत, अंकित पब्लिकेशन, दिल्ली, [illegible], पृष्ठ १३१-१३२.

४) कृष्णानंद शुक्ला (संपा.), अंतर्राष्ट्रीय आतंकवाद और भारत, अंकित पब्लिकेशन, दिल्ली, [illegible], पृष्ठ ९.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

५) Nom Chomsky, Peretas and Imperes: International Terrorism in the Real World, Clairmant Research and Publication, Newyork, 1986, Page 1.

६) अरुण त्रिपाठी, अरुण पांडे, आनंद प्रधान इ., मुस्लिम आतंकवाद बनाम अमेरिका, अरुणोदय प्रकाशन, दिल्ली, २००२, पृष्ठ १७.

७) निश्तर खानकाही एवं गिरिराजशरण अग्रवाल, आतंकवाद : जिम्मेदार कौन ?, मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली, २००९,पृष्ठ १६.

८) निश्तर खानकाही एवं गिरिराजशरण अग्रवाल, आतंकवाद : जिम्मेदार कौन ?, मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली, २००९, पृष्ठ १९.

९) निश्तर खानकाही एवं गिरिराजशरण अग्रवाल, आतंकवाद : जिम्मेदार कौन ?, मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली, २००९, पृष्ठ १९-२०.

१०) म.न. उदगावकर, अदृश्य भस्मासुर–दहशतवाद, प्रमोद प्रकाशन, सासवड,पुणे, १९९०, पृष्ठ १.

११) म.न. उदगावकर, अदृश्य भस्मासुर–दहशतवाद, प्रमोद प्रकाशन, सासवड,पुणे, १९९०, पृष्ठ १.

१२) Kushner, Encyclopadia of Terrorism, Sage Publications, California, 2003, Page, XXIII.

१३) रॉबर्ट पेप, डाईंग टू विन, कॉन्सेप्ट मिडिया सर्व्हिसेस प्रा.लि., पुणे, २००८, पृष्ठ १२.

१४) राम पुनियानी, दहशतवाद म्हणजे? मिथके आणि वास्तव, भाष्य प्रकाशन, पुणे, २००८, पृष्ठ ४४.

१५) अरुण त्रिपाठी, अरुण पांडे, आनंद प्रधान इ., मुस्लिम आतंकवाद बनाम अमेरिका, अरुणोदय प्रकाशन, दिल्ली, २००२, पृष्ठ २५.

१६) Walter Locker, Terrorism, Redefined and Nicolsan, London, 1977, Page 4.

१७) Grant Wardala, Political Terrorism: Theory, Practice and Counter Majors, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, Page 21.

१८) मनोहरलाल बाथम एवं शिवचरण विश्वकर्मा, आतंकवाद चुनौती और संघर्ष, मेधा बुक्स, दिल्ली, २००३, पृष्ठ २४.

१९) लक्ष्मणशास्त्री जोशी (प्रमुख संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड ७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७७, पृष्ठ ६६९.

२०) स.मा.गर्गे (संपा.), भारतीय समाज विज्ञानकोश, खंड ३, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, २००७, पृष्ठ ९०-९१.

२१) लक्ष्मणशास्त्री जोशी (प्रमुख संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड ७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७७, पृष्ठ ६६९.

२२) माधवी कुंटे (संपा.), हिंसा ते दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००९, पृष्ठ १२४.

२३) अरुण त्रिपाठी, अरुण पांडे, आनंद प्रधान इ., मुस्लिम आतंकवाद बनाम अमेरिका, अरुणोदय प्रकाशन, दिल्ली, २००२, पृष्ठ ३०.

२४) लक्ष्मणशास्त्री जोशी (प्रमुख संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड ७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७७, पृष्ठ ६६९.

२५) निश्तर खानकाही एवं गिरिराजशरण अग्रवाल, आतंकवाद : जिम्मेदार कौन ?, मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली, २००९, पृष्ठ २५.

२६) माधवी कुंटे (संपा.), हिंसा ते दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००९, पृष्ठ १२५.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

MAHATMA GANDHI AND GRAM SWARAJ

Dr. Suvarna Tryambak Shinde
Associate Professor, Head, Dept. of English
Arts, Commerce, B.C.A. and Home Science
College for Women, Ajmeranagar, Deopur, Dhule

Asst. Prof. Wankhede Madhukar Ramesh
Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and
Science College, Sakri Road, Dhule, Maharashtra

ABSTRACT

Mahatma Gandhi's contribution to socio-economic, cultural, religious and political field in the 20th century is still guiding factors in the 21st century. His principles and ideologies are prospering these fields with new dimensions and perspectives. His concentration over the development of villages is his supreme contribution to India because he had dreamt an ideal state through prosperous villages through sustainable development. This paper has attempted to through light on his concept of 'Gram Swaraj'

Keywords: *Gram Swaraj, Decentralization, Equality and an Ideal State.*

Introduction:

Mahatma Gandhi is a lighthouse for socio-political and cultural upliftment in India. He has enlightened many generations through his intellectual and practical philosophy. His dynamic personality has given the space for the research in the world. His views on every issue still are so alive and they are becoming relevant in the day-to-day scenario. His concepts and practices of Truth, Non-violence, Satyagraha and non-cooperation against repressive ruling system are guiding principles for the present era and it will be for many centuries because the views and ideas never die though the proponents of the ideas die. His legacy of fighting against all slavery and injustices is guiding day by day with new dimensions and perspectives. Along with his aforementioned everlasting principles, views and ideas, his other concept of Gram Swaraj and an Ideal State are so significant. The present paper will discuss his views on Gram Swaraj, which he had dreamt to establish in every village in India.

The Concept of Gram Swaraj:

Mahatma Gandhi's Concept of Gram Swaraj is a boon for every individual and every village in India. He was very confident that every country can be developed if the villages have got proper development. He had a dream of an ideal village through gram swaraj. According to him, *"An ideal Indian village will be so constructed as to lend itself to perfect sanitation. It will have cottages with sufficient light and ventilation built of a material obtainable within a radius of five miles of it. The cottages will have courtyards enabling householders to plant vegetables for domestic use and to house their cattle. The village lanes and streets will be free of all avoidable dust. It will have wells according to its needs and accessible to all. It will have houses of worship for all, also a common meeting place, a village common for grazing its cattle, a co-operative dairy, primary and secondary schools in which industrial education will be the central fact, and it will have Panchayats for settling disputes. It will produce its own grains, vegetables and fruit, and its own Khadi. This is roughly my idea of a model village... I am convinced that the villagers can, under intelligent guidance, double the village income as distinguished from individual income. There are in our villages' inexhaustible resources not for commercial purposes in every case but certainly for local purposes in almost every case. The greatest tragedy is the hopeless unwillingness of the villagers to better their lot" (Garg and Raut).*

He was thinking that the villages are the mirror of the country and without concentration over their overall and sustainable development, any country can lag behind in every aspect. He opined that Swaraj is an individual manifestation of the self and it brings a scope for the self-realization for development. He said that the real motto of the Swaraj is to educate the people for their rights and obligations through which they can concentrate and control the misuse of power. It also creates an opportunity to go away from any discrimination in the society. He was against repressive and unjust power system. So, he favored complete Swaraj of the villages. He proposed three dimensions of Swaraj:

1. To organize villagers
2. Gram Panchayats are sovereign
3. Overall and sustainable development.

These three dimensions proposed by him are necessary for every village. The corrupt politicians, political parties and political ideology are neglecting the real fabric of the village cultures and villages are remaining undeveloped. The real Swaraj is selfless service of the villages. He said that , *"I know that the work (of shaping the ideal village) is as difficult as to make of India an ideal country... But if one can produce one ideal village, he will have provided a pattern*

DHULE

not only for the whole country but perhaps for the whole world. More than this a seeker may not aspire after" (Garg and Raut). The educated people and youth of the villages can lead villages forward because they have the vision. But it requires the affinity of the educated people and youth about their villages.

He assumed that an ideal village will have intelligent people who will guide villagers about their needs, duties and rights. *They will live in hygiene atmosphere. It means they will live happy and dignified life and it is a privilege of all villagers. The equality will be established and there will not be any gender discrimination. Both men and women will contribute to develop village as per their own capacities. He envisioned sustainable development of the villages. He explained his visionary views that* "Independence begins at the bottom... A society must be built up in which every village has to be self-sustained and capable of managing its own affairs... It will be trained and prepared to perish in the attempt to defend itself against any onslaught from without... This does not exclude dependence on and willing help from neighbours or from the world. It will be a free and voluntary play of mutual forces... In this structure composed of innumerable villages, there will be ever-widening, never-ascending circles. Growth will not be a pyramid with the apex sustained by the bottom. But it will be an oceanic circle whose center will be the individual. Therefore the outermost circumference will not wield power to crush the inner circle but will give strength to all within and derive its own strength from it"(Garg and Raut).

Equality was at the centre of the Gram Swaraj. Every individual and society can achieve progress with the help of the equal rights. Everyone can have material development and fulfillment of every need. Along with the material development, spiritual development can be possible. He thought that if there is not any coordination of material and spiritual development, the motto of establishing equality is impossible. He was also in favor of socio-economic equality. He suggested small scale industries for the self development. It was his most of significant suggestion to bring economic equality in the villages. He was against the communal thinking and always endeavored to establish religious harmony. So he used to sing a harmonious song, *'Ishwar Allah tere nam, sabko sanmati de Bhagwan'*.

'Decentralization of Powers' was Mahatma Gandhi's another dream to establish an ideal village with Gram Swaraj. He thought that some people create their monopoly over the power and they always claim their authority over the power. They consider power as their puppet and majority of the people come under them. He was against this monopoly of power system. The economic power structures should be decentralized in villages so that economic development can reach up to all sections of the society. He envisioned that every person must have the right to get money and property. It should not be confined to only limited people or sections of the society in the villages.

He considered human beings as supreme creation of God. Whatever a man does, it should have the supreme purpose of human welfare. Everyone in the society must have to think about the betterment of all people. Everyone must participate in the process of development. If this does not exist, the Gram Swaraj is impossible. He also proposed an attitude of 'Self-dependent' and 'Self-reliant'. Everyone should be motivated for his or her betterment and development. Self-motivation and self-reliance always bring the opportunities but these must be fulfilled.

Gram Swaraj also can be possible through the selfless establishment of 'Cooperation'. It must be natural trait of the society because selfless cooperation to everyone can only bring positive changes in the society. The powerful should cooperate the vulnerable and powerless and it would be the step towards equality. There should not be any monopoly in the society. Along with this, his most significant idea for the Gram Swaraj is *'Swadeshi'*. He appealed the society to use the domestic things and objects. The foreign goods or objects must be avoided and given up. Everybody adopt our own things because it can create some patriotism among the villagers.

Conclusion:

Mahatma Gandhi strongly believed the real progress and development of villages and villagers and it can lead country forward with sustainable development. His concept of Gram Swaraj is practical and can be achieved by selfless and devoted minds. He dreamt of an ideal village because he had observed and contemplated that villages were in vulnerable conditions and poverty. He had contemplated through his various discourses about his vision of village development. His views are very much relevant even in the 21st century.

Reference:

1. Bishan Swarup Garg and Abhishek Vijay Raut, Adarsh Gram: A Gandhian Dream of Gram Swaraj, http://medind.nic.in/iaj/t15/i1/iajt15i1p1.htm
2. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4317974/
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Swaraj
4. M. K. Gandhi. Hind Swaraj or Indian Home Rule. Ahmedabad, Gujarat: Navajivan Publishing House, 1938.

■■■■■

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3 March 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 3

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

44. राजर्षी शाहू व सामाजिक कार्य 140
प्रा. डॉ. रोटे एम.व्ही.

45. भारतीय प्रशासना पुढील आव्हाने व सुधारणा : चिकित्सक अध्ययन 142
प्रा. सचिन टी. धुर्वे

46. डॉं. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वतंत्र्य मजूर पक्ष आणि भारतीय कामगार चळवळ 145
प्रा. राहुल चोखाजी साळवे

47. "कलम 370(35A) उदय–अस्त' 148
श्री. साळवे सतीश शंकरराव

48. महिला सशक्तिकरण और मानवाधिका 151
डॉ.सानप शाम बबनराव

49. लिंगभाव आणि उच्च शिक्षणातील आव्हाने – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन 154
प्रा. संदीप रायबोले

50. Politics of Minority, Politices of Majority 158
डॉ.संतोष शिवकुमार खत्री, श्री.संदिप जगन्नाथ वारुळे

51. बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हान : गैर निष्पादित संपत्ती (NPA) 160
प्रा. संदीप चव्हाण

52. दहशतवाद: एक जागतिक आव्हान 164
प्रा.संजय अंकुशराव जगताप

53. जातीवाद 167
संजय सदाशिव जाधव

54. नक्सलवाद : कारण, परिणाम एवं उपाचार 170
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री

55. भारतातील सामाजिक विज्ञानातील सध्याचे प्रश्न "भारतीय राजकारणातील कलक ३७० व ३५ अ मधील सुधारणा" 174
संतोष शंकर चव्हाण, डॉ. हनुमंत भूमकर

56. भारतीय संविधान : मूलभूत कर्तव्याची प्रासंगिकता 176
डॉ.सिध्देश्वर सटाले

57. भारतीय सामाजिक चळवळीमध्ये महिलांचे योगदान 178
प्रा.डॉ.एच.टी.सातपुते

58. कॅशलेस अर्थव्यवस्था काळाची गरज 181
डॉ. सावळे एकनाथ ग्यानोबा

DHULE

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 3 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
March 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Politics of Minority, Politices of Majority

डॉ.संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र , विद्या वर्धिनी सभेचे
कला ,वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय – धुळे

श्री.संदिप जगन्नाथ वारूळे
गीतामृतम, विठ्ठल नगर,
कोटमगाव रोड, येवला (नाशिक)

प्रस्तावाा

राजकारण म्हणजे राजाची कृतीहोय(१) . यात दोा पक्ष आढळतात एक म्हणजे राजकारण करणारा वर्ग व दुसरा म्हणजे असा वर्ग की ज्यांच्याबद्दल राजकारण घडत असते. राजकारण हे अगदी छोट्या छोट्या बाबींबद्दल घडत असते. यात कुटुंब ,समाज असे घटक प्रामुख्याो येत असतात. राजकारणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करता असे जाणवते की, राजकारण हो दोा घटकांबाबत घडत असते. एक म्हणजे अल्पसंख्यांक व दुसरा बहुसंख्यांकहोय. अल्पसंख्याक घटकांचे राजकारण व बहुसंख्य घटकांचे राजकारण ह्या बाबी एकमेकांसोबत संबंधित आहे. या दृष्टीी अल्पसंख्याकांचे राजकारण व बहुसंख्याकांचे राजकारण ही बाब ेमकी कशी आहे व यात कायहोते. अशा घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुतसंशोधा विषय आहे.

विषय महžव

जागतिक पातळीवर कोणतीही बाब दोा घटकांा मिळूा चालत असते. यापैकी १.अल्पसंख्याक २.बहुसंख्याक. हे दोही वर्ग समाज्यात आपले आपले वर्चस्व टिकविण्यासाठी ेहमी कार्यरत असतात. अल्पसंख्यांक वर्ग आपण समाज्यात कमी स्वरूपात आहोत. ही भावाािकता ािर्माण करू लढत असतो. तर बहुसंख्यांक वर्ग हा आपल्या शक्तीचा उपयोग करू कार्य करीत असतो.

राजकीय पातळीवर अल्पसंख्यांक व बहुसंख्यांक या दोही घटकांचा वापर राजकारणात करीत असतात.याचे परीणाम समाज्यात साधक बाधक प्रमाणात होत असतात.या आुषंगाो प्रस्तुतसंशोधा विषय हा संशोधााच्या दृष्टीो महžवपूर्ण असल्याचे जाणवते.

उदिष्टे

१.अल्पसंख्यांकाचे राजकारण संकल्पाा समजूा घेणे.
२.बहुसंख्याकांचे राजकारण बाबत जाणूा घेणे.
३.अल्पसंख्यांक राजकारण व बहुसंख्यांकांचे राजकारण यांचा परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृžय

१.अल्पसंख्यांकांचे राजकारण विशिष्ट घटकांपुरते असते.
२.बहुसंख्यांकांचे राजकारण व्यापक असते.
३. अल्पसंख्यांकांचे राजकारण व बहुसंख्यांकांचे राजकारण यांची भूमिका परस्पर विरोधी आहे.

संशोधा पद्धती

विषयाच्या मांडणीसाठी वर्णाžमक संशोधा पद्धतीचा आधार घेतलेला आहे. तसेचसंशोधाातील माहितीचे विश्लेषण करतांा माहितीसंकल-ााच्या दुय्यम स्रोतातील संदर्भ ग्रंथ, वर्तमाापत्र व आंतरजाळ यांचा उपयोग केलेला आहे .

अल्पसंख्यांक राजकारण

अल्पसंख्यांक म्हणजे धमाी व भाषो अल्पसंख्यांकहोय (२) . याबाबत विश्लेषण पुढीलप्रमाणे

धार्मिक अल्पसंख्यांक

धार्मिक अल्पसंख्यांक घटकात कोणाचा समावेश होतो. तर मुस्लिम ,बौद्ध ,जैा ,ख्रिश्चा ,शिख व पारशी या धर्माचा समावेश होत असतो(३). हे धार्मिक घटक अल्पसंख्यांक या ाžयाो आपल्या ओक मागण्यासाठी राजकारण करतांा आढळतात. शासा स्तरावर देखील या घटकां-ाा सहाुभूती मिळवत असतांा žयात मताचे राजकारण होत असते. राजकीय ेते अल्पसंख्यांकांचा वापर वोट बँकम्हणूा करीत असतात.

धार्मिक ाावावर ओक अžयाचार होत असतात. žयात हिंसाचार व दंगलीहोऊा सामाजिक वातावरण दुषित केल्याच्या ओक घटाा घडत असतात. राजकीय ेžयांची धार्मिक अल्पसंख्यांक घटकांबद्दल असलेली आपुलकीही केवळ स्वार्थासाठी असते.

भाषिक अल्पसंख्यांक

भाषिक अल्पसंख्यांक वर्ग हा प्रžयेक भागात आढळतो. ज्या राज्य व राष्ट्रात žया ठिकाणच्या राज्याभाषेपेक्षा अन्य भाषा बोलतात žयांाा भाषिक अल्पसंख्यांक म्हटले जाते.(४) असे भाषिक अल्पसंख्यांकांा अधिकार व सरंक्षण देण्यासाठी व्यवस्था केली जात असते.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

भाषिक अल्पसंख्यांक घटकांच्या विविध मुद्यावर राज्य व राष्ट्र पातळीवर राजकारण घडत असते.भारतात प्रत्येक राज्याची राज्य भाषा वेगवेगळी आहे.त्यात राज्य सीमेवर राहणारा वर्ग हा दोही राज्याची भाषा बोलत असतो. यात भाषावाद उभा राहतो. भाषिक वादाची परिणीती पुढे मोठे स्वरूप धारण करीत असते.

धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्यांकहक्कासाठी व यायासाठी अल्पसंख्यांक आयोगाची स्थापा राज्य राज्यात करण्यात आली.

बहुसंख्यांकांचे राजकारण

अल्पसंख्यांकांच्या अगदी विरूद्ध परिस्थिती म्हणजे बहुसंख्यांकांचे होय.बहुसंख्यांक यात धर्म व लोकसंख्या यांचा समावेश येत असतो.

धर्म हा घटक जसा अल्पसंख्यांक स्वरूपात मोडतो. तसा बहुसंख्यांक स्वरूपातही मोडतो. भारत व पाक फाळणी मुळात(कॉला)च धार्मिक आधारावर झाली.ज्या देशात ज्या धर्माचे लोक बहुसंख्यी जास्त तेथे अल्पसंख्यांक धर्माच्या लोकांवर अत्याचार होत असतात. धार्मिक बाबीत अल्पसंख्यांक व बहुसंख्यांक हा झगडा सतत चालू आहे. एका काही कृती केली कीत्या पेक्षा वेगळी कृती करण्याचा दुसरा प्रयत्न करीत असतो.यातू धार्मिकतेढ र्मिाण होत असते

लोकसंख्या

३

लोकसंख्यी बहुसंख्य घटक हा राजकीय दृष्ट्या फारच परिणामकारक ठरत असतो.ज्या ठिकाणी लोकसंख्या जास्त तेथील लोकप्रतिधिही जास्तच असतात.ते आपल्याच भागाचा विचार प्रामुख्याो करत असतात. भारतातील उत्तरप्रदेश हा लोकसंख्यी मोठे राज्य असल्याोत्यांचे ८० संसद सदस्य असतात.(५) त्यामुळे उत्तर प्रदेश राज्य देशपातळीच्या राजकारणात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत असते.

ष्किर्ष

राजकारणात अल्पसंख्यांक व बहुसंख्यांक यांचे आपल्या आपल्या परी एक वेगळे स्था आहे.जो घटक अल्पसंख्यांक आहे.त्याचे भांडवल बावू राजकारण करीत असतो.बहुसंख्यांका आपल्या मागणीसाठी तयार करीत असतो. तर अल्पसंख्यांकहे राज्यकत्यांचे एक शस्त्र आहे. त्याचाते वेळोवेळी वापर करीत असतात.

तसेच बहुसंख्य वर्ग हा सैयरौज यिराया तत्वाुसार कार्य करतो.तो आपल्या सामर्थ्याचा वापर करू राजकीय खेळी खेळत असतात. बहुसंख्यांकाी गेल्या ८१० दशकापासू राजकारणात वर्चस्व राखू आहे. त्यासाठी अल्पसंख्यांकांवर अत्याचार करण्यास ही मागे पुढे पाहत ाही. देश हिताचा विचार करता अल्पसंख्यांक व बहुसंख्यांक घटकाी हातात हात घालू काम केल्यास क्कीच देशाचा विकास योग्य दिशो घडेल यात शंका ाही.

संदर्भ

१. रॉ(कॉला)//र्सीूचि.
२..रॉ(कॉला)//ुगैचं.यिॅ
३.लोकसत्ता दैीक वर्तमाापत्र, दिाांक : १९/०१/२०१४
४.रॉ(कॉला)//सगग.सचरचचिजराचि.र्यपै.ह
५. रॉ(कॉला)// लचयचचिह.र्बस (मोठा आहे चिह) ाचाि.चिगीजर

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

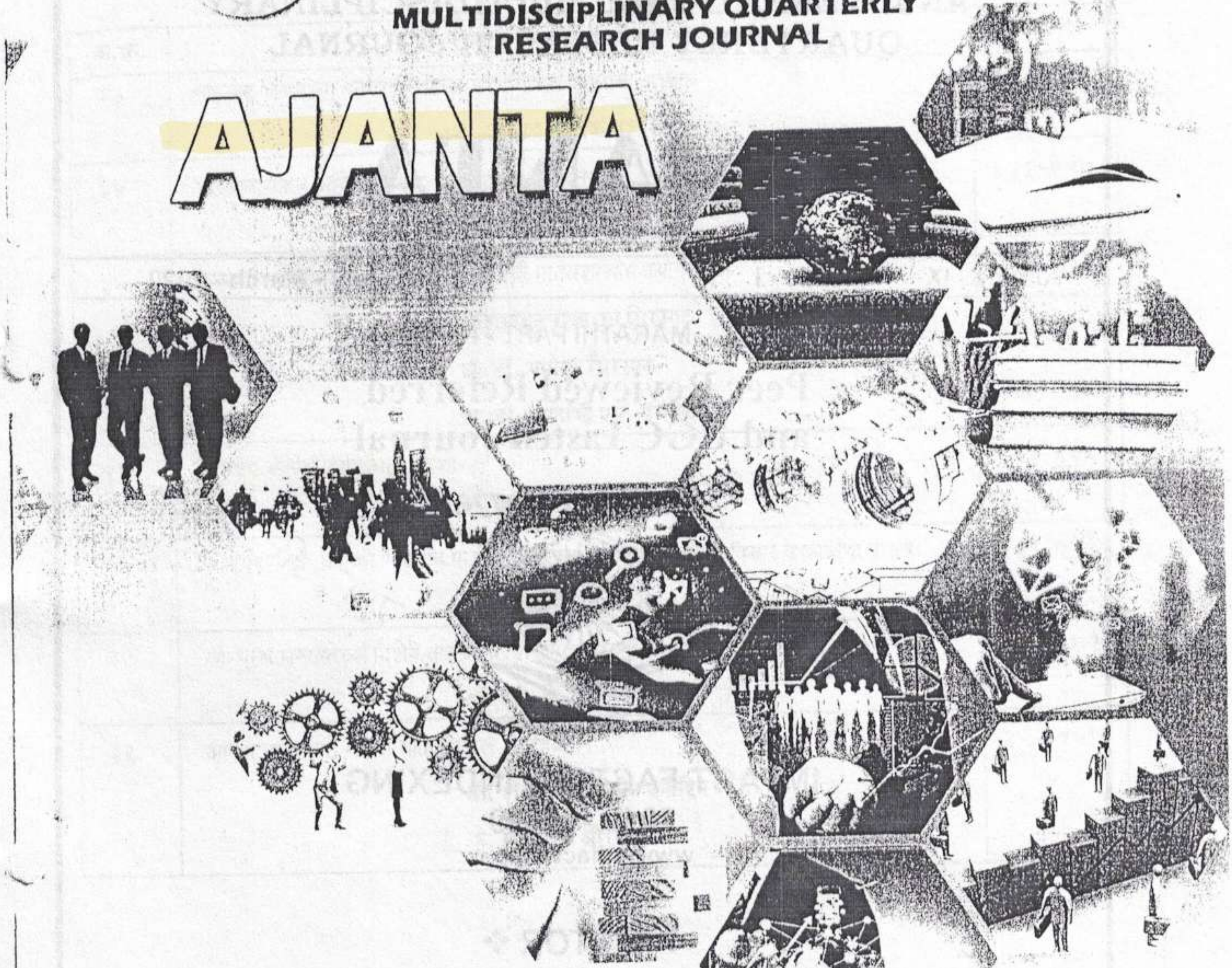

Volume - IX, Issue - I

January - March - 2020

Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदलाचा अभ्यास डॉ. सय्यद सादिक बशीर	११५-१२०
२४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक चिंतन डॉ. संजय बालाघाटे	१२१-१२७
२५	मानव कल्याणासाठी तथागत गौतम बुद्धाची मानसशास्त्रीय प्रयोगशाळा शशिमोहन राजाराम सिरसाट प्रा. डॉ. मनोहर सिरसाट प्रा. डॉ. बालाजी एम. गव्हाळे	१२८-१३२
२६	भारतीय बँकांची दशा आणि दिशा प्रा. डॉ. एस. जी. गोल्डे	१३३-१३८
२७	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यावर समाजसुधारकांच्या विचार व कार्याचा प्रभाव प्रा. विवेक मोरे	१३९-१४४
२८	स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने वाटचाल : शैक्षणिक धोरणांच्या संदर्भात डॉ. व्ही. के. खिल्लारे	१४५-१५१
२९	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार डॉ. शेख असिफोद्दीन ऐनोद्दिन कु. मायावती श्रीरंग थोरात	१५२-१५७

२६. भारतीय बँकांची दशा आणि दिशा

प्रा. डॉ. एस. जी. गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

जगभरातील विविध संस्कृतीमध्ये बचतीची संकल्पना अस्तित्वात असल्याचे दिसते. भारत देखील याला अपवाद नाही. सोन्या-चांदीची दागदागिने, मुल्यवान धातु, नाणी भांडयामध्ये ती जमीनीमध्ये लपवून ठेवण्याची पध्दत होती. उत्खननामध्ये याचे पुरावे मिळतात. मानवाचा जसजसा विकास होऊ लागला तसतसा त्यांच्याकडे पैसा येऊ लागला. यातच परकिय आक्रमने, चोरी होणे यापासुन सुरक्षितता मिळविण्यासाठी काही लोक जमिनीत पैसा लपवून ठेवत तर काही लोकांनी मंदिरातील पुजाऱ्याकडे पैसे ठेवायला सुरुवात केली. या पुजाऱ्यापासूनच बँक व्यवसायाला सुरुवात झाली असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

भारतामध्ये बँकांचा इतिहास फार जुना आहे, प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात देखील संदर्भ पाहायला मिळतो. पैसे व्याजावर देण्याघेण्याचा संदर्भ वैदिक काळात म्हणजे इ.स.पूर्व 2000 ते इ.स.पूर्व 1400 आणि इ.स.पूर्व 500 ते इ.स. पूर्व 400 च्या काळात कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये व्याजावर पैसे देणे-घेणे, व्याजाचा दर याचा संदर्भ मिळतो. असे असले तरी भारतामध्ये बँकांचे पूर्वज हे सावकार, सराफी पेढीवाले, जमीनदार हेच होते. देशातील गरीब लोक यांच्याकडून अडीअडचणीला कर्ज घेत, मात्र यांचे व्याजाचे दर अधिक असल्याने त्या कर्जदाराचा मृत्यु होईपर्यंत त्याची कर्जातुन सुटका नव्हती. पुढे त्याच्या वारसाला देखील ती कर्जफेड करावी लागत असे. नंतरच्या काळात ब्रिटिश भारतामध्ये आले व सर्वच क्षेत्राला एक वेगळे वळण मिळाले.

बँकिंग क्षेत्र हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि आर्थिक विकासाचा आधार असतो. बँक ही आर्थिक विकासाचा पाया असते. एवढेच काय देशातील बँकांना अर्थव्यवस्थेच्या रक्तवाहिन्या म्हणून ओळखले जाते. कारण बँकांकडून दिले जाणारे कर्ज व त्यातून निर्माण होणारे उद्योग व रोजगार हे देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. त्यातुन पैसा अर्थव्यवस्थेत खेळत असतो. भारतामध्ये बँकांचा जो विकास आला त्याचे तीन टप्यात वर्गीकरण करता येते.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व बँकींग व्यवस्था

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतामध्ये स्वतंत्र अशी अद्यावत बँक म्हणून व्यवसाय करणारी कोणतीही बँक नव्हती. भारतामध्ये बँकिंग प्रणालीचा उदय 1786 मध्ये बँक ऑफ कलकत्ता या बँकेच्या स्थापनेपासून झाली. 19 व्या शतकात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या तीन चार्टर अंतर्गत 1806 मध्ये बँक ऑफ कलकत्ता, 1840 मध्ये बँक ऑफ बॉम्बे आणि 1843 मध्ये बँक ऑफ मद्रास या तीन बँकांची स्थापना करण्यात आली. पुढे 1935 मध्ये या तीन प्रेसिडेन्सी बँकांचे विलीनीकरण करुन

1921 मध्ये इंपीरियल बँक ऑफ इंडिया या नावाची बँक स्थापन करण्यात आली. पुढे याच बँकेचे 1955 मध्ये भारतीय स्टेट बँक बनविण्यात आली.

भारतातील पहिली भारतीय मालकीची बँक 1865 नंतर अलाहाबादमध्ये अलहाबाद बँक या नावाची बँक स्थापन करण्यात आली. तर भारतीय रिझर्व्ह ही हेल्टन यंग कमिशनच्या शिफारशींनुसार 1935 मध्ये स्थापन करण्यात आली. या काळात अनेक खाजगी बँका स्थापन झाल्या व अनेक बंद देखील पडल्या. मात्र ही बँकींग व्यवस्था ही फक्त शहरी भागांपर्यंतच मर्यादित होती.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळातील बँकींग व्यवस्था

1947 मध्ये देश स्वतंत्र झाला. त्यावेळी जवळपास सर्वच बँका खजगी अधिपत्याखाली होत्या. त्यामुळे ग्रामीण भागातील जनतेला कर्जासाठी सावकार किंवा जमीनदार यांच्याशिवाय पर्याय नव्हता. सावकार लोक अधिक व्याज दराने कर्ज वाटप करीत. त्यानंतर पठाणी वसुल मार्ग पत्करला जायचा यावर उपाय म्हणून भारत सरकारने 1949 मध्ये रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरण केले. लागलीच 1955 मध्ये इंपीरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करुन तिला स्टेट बँक ऑफ इंडिया असे नाव दिले. पुढे व्यापक समाजहित लक्षात घेऊन ज्या बँकांची जमा रक्कम 50 कोटी पेक्षा अधिक होती अशा 14 बँकांचे भारत सरकारने राष्ट्रीयीकरण केले. त्यामध्ये 1) अलाहाबाद बँक 2) बँक ऑफ इंडिया 3) पंजाब नॅशनल बँक 4) बँक ऑफ बडोदा 5) बँक ऑफ महाराष्ट्र, 6) सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, 7) कॅनरा बँक, 8) देना बँक, 9) इंडियन ओवरसिज बँक, 10) इंडियन बँक, 11) संयुक्त बँक, 12) सिंडिकेट बँक, 13) युनियन बँक ऑफ इंडिया, 14) युको बँक इ.

या राष्ट्रीयीकरणामुळे भारतीय बँकिंग व्यवस्थेचा विकास झाला. मात्र हा विकास ग्रामीण, कृषी व गरीब जनतेपासुन दुरच होता. यावर उपाय म्हणून 1975 मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँकेची स्थापना करण्यात आली. पुढे 1980 मध्ये पुन्हा 6 खजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले की, ज्या बँकांची जमा रक्कम 200 कोटी पेक्षा अधिक आहे, यामध्ये 1) आंध्र बँक, 2) निगम बँक, 3) न्यु बँक ऑफ इंडिया, 4) ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स, 5) पंजाब ॲण्ड सिंध बँक, 6) विजया बँक इत्यादी.

क) नविन आर्थिक सुधारणानंतरची बँकिंग व्यवस्था

1991 पर्यंत भारतीय सार्वजनिक बँकांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेमध्ये घसरण सुरु झाली होती. तसेच ग्राहक सेवेचा दर्जा सुमार होता आणि नफा मिळविण्याची क्षमता खुपच कमी झाली होती. 1991 मध्ये सरकारने जेव्हा अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण केले तेव्हा अनेक बँकींग सुधारणाही हाती घेतल्या. श्री एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली वित्तीय पध्दती वरील सुधारणा समितीने 1991 मध्ये SLR आणि CRR कमी करुन बँकांचे स्त्रोत मुक्त करणे, व्याजदर निश्चितीसाठी बाजारपेठीय शक्तीवर विश्वास ठेवणे, स्पर्धा वाढविण्यासाठी खाजगी आणि परदेशी बँकांना प्रवेश सुलभ करणे व बँकांची संख्या लक्षणीय कमी करणे अशा शिफारशी केल्या होत्या. यामध्ये विशेषत: बँकांचे विलीनीकरण, तंत्रज्ञानाचा मोठया प्रमाणावर वापर अशा अनेक शिफारशी होत्या. यामुळे बँकींग क्षेत्राची कामगिरी आणि मजबुतीमध्ये चांगलीच सुधारण झाली. उदा. 1990 मध्ये जीडीपीचा वाटा म्हणून बँकिंग व्यवस्थेने केलेल्या कर्जपुरवठयाचे प्रमाण 51.5% वरुन 2000 मध्ये

Subhash's Arts, Com. & Sci. College DHULE

53.4% पर्यंत गेले. इतर देशाच्या तुलनेत हे प्रमाण कमीच आहे. 2000 साली चीनमध्ये हे प्रमाण 133% मलेशियामध्ये 143% आणि थायलंड मध्ये 122% होते.

खाजगी बँकांना बँकिंग क्षेत्रात प्रवेश द्यावा या शिफारसीनुसार खाजगी बँकांना आरबीआयने परवानगी दिली. यामध्ये आयसीआयसीआय बँक, एचडीएफसी बँक, बँक ऑफ पंजाब, इंडिसंड बँक, सेंच्युरियन बँक, आयडीबीआय बँक, टाईम्स बँक, डेव्हलपमेंट क्रेडिट बँक, कोटक महिंद्रा बँक यांचा समावेश आहे. एकुणच या सर्वांमुळे आता भारतीय बँकिंग व्यवस्थेला उद्योगाचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. देशाची बँकींग व्यवस्था सदृढ असेल तरच देशाचा विकास होतो.

भारतामध्ये बँकींग क्षेत्राला बळकटी व स्थैर्य आणण्यासाठी 1990 नंतर प्रयत्न सुरु झाले व गेल्या काही वर्षांपासून ते अधिक होत आहे. 1991 पर्यंत नरसिंहम समितीच्या शिफारसी आंमलात येईपर्यंत बँकांना कॅपिटल अॅडिक्वसी, इन्कम रेकगनिश्न, बुडीत कर्जावर नफ्यामधुन तरतुद करणे इ. संदर्भात निकष अस्तित्वातच नव्हते. बँकेने मिळविलेले व्याज व टेवीवर दिलेले व्याज याचे खरे आकडे गुप्त ठेवले जात होते. त्यामुळे बुडीत कर्जासाठी किती तरतुद केली, एकुण बुडित कर्ज किती याबाबत गुप्तता पाळली जायची. यामुळे बँकेने जाहीर केलेला नफा खरा कि खोटा व बँकेची खरी आर्थिक स्थिती कशी आहे हे कळत नव्हते. म्हणजेच यामधले पारदर्शकतेचा पूर्ण अभाव होता. बँकांना ठेवी व कर्ज यावरील व्याजदर ठरविण्याचा देखील अधिकार नव्हता. परंतु 1993-1994 नंतर यामध्ये अमुलाग्र बदल झाले आहेत. आज बँका आपल्या ग्राहकांना विविध तंत्रज्ञानाच्या आधारे वेगवेगळया सोई-सुविधा उपलब्ध करुन देत आहे. नविन तंत्रज्ञानामुळे बँकांचा चेहरामोहराच बदलला आहे. व्यवसाय वाढविण्यासाठी शाखांचे जाळे वाढले आहे, असे असले तरी सार्वजनिक बँकांमध्ये खाजगी क्षेत्रातील बँका तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत आघाडीवर आहेत.

आज ग्रामीण भागात बँक शाखचे जाळे वेगाने पसरत असले तरी नागरी विशेषत: मोठया शहरामध्ये बँकांच्या शाखा सुरु होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. एकूण लोकसंख्येच्या समुहावर आधारित बँक शाखांची संख्या वाढत आहे, याची कल्पना पुढील तक्त्यावरुन येते.

लोकसंख्या समुहावर आधारित बँक शाखांची संख्या

वर्ष	ग्रामीण	निमशहरी	शहरी	महानगरे	एकुण
1969	1833	3242	1584	1503	8262
1979	13337	7889	5037	3939	30202
1989	33014	11166	7524	5995	57699
1999	32857	14168	9898	8016	64939
2009	30943	19282	15356	14288	79689
2017	48806	38201	24574	26478	138059

*यामध्ये प्रशासकीय कार्यालयांना वगळण्यात आलेले आहे.

Sabha's Arts, Com. DHULE

वरील तक्त्यावरुन लक्षात येते की, 1969 मध्ये एकूण 8262 एवढया शाखा होत्या. त्यामध्ये वाढ होऊन 2017 मध्ये 138059 एवढी आली. ग्रामीण भागातील शाखांची संख्या देखील वाढलेली आहे. देशातील ज्या भागात बँकिंग सेवा पोहचल्या नाहीत अशा भागात सार्वजनिक क्षेत्रातल्या बँकांची महत्वाची भूमिका राहिलेली आहे.

नजिकच्या भविष्यकाळात आर्थिक गतिमानता, विकासदरात वृध्दी, नवी धोरणे व बँकांचे प्रयत्न यामुळे बँकांची स्थिती सुधारेल. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला संजीवनी देण्यासाठी बँकांचे मोठे योगदान अपेक्षित आहे. मात्र यासाठी अनेक गोष्टी कराव्या लागतील. त्यामध्ये वसुलीचे प्रयत्न वाढविणे, बुडित बँका व अर्थसंचाच्या पुनर्वसनासाठी स्वतंत्र यंत्रणा हवी. आर्थिक सेवांचे जाळे लोकसहभागाद्वारे वाढायला पाहिजे. सरकारी रोख्यांमधील गुंतवणुकीची बंधन मर्यादा कमी होऊन हा पैसा उत्पादक कार्याकडे वळावा. अर्थात हे सर्व सरकारची वित्तीय स्थिती सुधारल्याशिवाय शक्य नाही.

भारतीय बँकांपुढे आज मोठी समस्या निर्माण झाली आहे ती म्हणजे कर्जबुडीताचे वाढते प्रमाण सरकारच्या दबावामुळे बँकांना अयोग्य व्यक्तीला संस्थेला किंवा उद्योगाला कर्जवाटप करावे लागते. यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांपुढे थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतांना दिसते. कर्ज म्हणून दिलेला पैसा कसा वापरला जातो यावर लक्ष ठेवण्याची सुविध बँकांकडे नसते. त्यामुळे कर्जापोटी मिळणाऱ्या पैशाचा दुरुपयोग होतो. यामुळे कर्ज बुडते. हे बुडीत कर्ज अनुत्पादक मालमत्ता झाली आहे हे कळायला कर्ज घेतल्यापासून 3 ते 4 वर्षे लागतात. भारतामध्ये या अनुत्पादक मालमत्तेचे प्रमाण देखील खुप मोठे आहे. खालील तक्त्यांमध्ये 2001-02 ते 2016-17 या कालावधीत बँकांना अनुत्पादक मालमत्तेची स्थिती दर्शविली आहे.

तक्ता- अनुत्पादक मालमत्ता- वाढ कर्जातील वाढ

अनुत्पादक मालमत्ता	वाढ	कर्जातील वाढ
2001-02	11	23.6
2002-03	9.5	14.4
2003-04	7.4	16.2
2004-05	5.2	3.1
2005-06	3.5	31
2006-07	2.6	28.5
2007-08	2.4	23.1
2008-09	2.4	19.6
2009-10	2.5	17.1
2010-11	2.4	22.3
2011-12	2.9	19.9
2012-13	3.4	15.1
2013-14	3.8	10.9
2014-15	4.3	12.6
2015-16	7.6	10.7
2016-17	9.3	5.08

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरुन सहज लक्षात येते की, 2001-02 ते 2016-17 या कालावधीत बँकेच्या अनुत्पादक मालमत्तेमध्यें मोठ्या प्रमाणात वाढा झालेली आहे. अनुत्पादक मालमत्तेमध्ये वाढ होणे हा बँकिग व्यवस्थेसाठी धोक्याचा इशारा आहे. अशा स्थितीमुळें बँकांना नवीन कर्ज वाटपामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होतात. पर्यायाने देशाच्या विकासावर या सर्वांचा विपरित परिणाम होत असतो. १॥

सार्वजनिक क्षेत्रामधील बँकाचे वाढते थकित प्रमाण तसेच कर्जमाफीसाठी व्याजदर कमी करण्यासाठी आणि विविध उद्योग व्यवसायाला सवलतीच्या दरात कर्जवाटपासाठी सरकारचा दबाव यामुळे सार्वजनिक बँका बिमार पडल्यागत झाल्या आहे. सवलतीच्या दरामध्ये कर्जवाटप करुन देखील कर्ज वसुली होत नाही. शिवाय सक्तीने कर्ज वसुली करता येत नाही. एकुणच राजकीय दबावामुळे देशातील सार्वजनिक क्षेत्राला घरघर लागली आहे, तर दुसरीकडे खाजगी क्षेत्रातील बँकांची स्थिती उत्तम आहे. तेव्हा खाजगी क्षेत्रातील बँकांशी स्पर्धेसाठी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना वाचविण्यासाठी भारत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना भांडवली पाटबळ देण्याचे ठरविले होते.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना वाचविण्यासाठी केंद्र सरकारने केलेली आर्थिम मदत पुढील तक्त्यावरुन स्पष्ट होते. केंद्र सरकारकडून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना दिले जाणारे भांडवली पाटबळ

अ.क्र.	बँकेचे नाव	रु. कोटी
1	आयडीबीआय	10610
2	बँक ऑफ इंडिया	9232
3	पंजाब नॅशनल बँक	5473
4	सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	5158
5	इंडियन ओव्हरसीज	4864
6	ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स	3571
7	बँक ऑफ महाराष्ट्र	3173
8	कार्पोरेशन बँक	2187
9	अलाहाबाद बँक	1500
10	पंजाब ॲण्ड सिंध	758
11	स्टेट बँक	8800
12	युको बँक	6508
13	बँक ऑफ बडोदा	5375
14	कॅनरा बँक	4865
15	युनियन बँक	4524
16	देना बँक	3045
17	युनायटेड बँक	2643
18	सिंडीकेट बँक	2839
19	आंध्र बँक	1890

113

संदर्भ् - अर्थसंवाद (त्रैमासिक) एप्रिल-जून 2018 संतोष दास्ताने यांचा लेख

वरील तक्त्यावरुन लक्षात येते की, सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वच बँकांचे बुडीत कर्जांचे प्रमाण अधिक असल्याने त्यांना आपला व्यवसाय करणे शक्य नाही. यावर उपाय म्हणून सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना भांडवली पाटवळ देऊ केले आहे. यामध्ये औद्योगिक क्षेत्राला कर्जपुरवठा करणाऱ्या आयडीबीआय बँकेला सर्वाधिक रक्कम म्हणजे 10610 कोटी रु. देऊ केले आहे. तर सर्वांत कमी रक्कम पंजाब अॅण्ड सिंध बँकेला 758 कोटी रुपये देऊ केले आहे.

थोडक्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना आर्थिक मदतीचा डोस देऊन जगविण्याचा प्रयत्न सरकार करीत आहे हे निश्चित. जगात आता हे सर्वमान्य झाले आहे की, बदलत्या आणि गतिमान अर्थव्यवस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी देशातील बँकिंग यंत्रणा ही लवचिक असणे आवश्यक आहे. शिवाय या बँकावरील सरकारी नियंत्रण कमी होणे तेवढेच गरजेचे आहे.

सरकारी नियंत्रणामुळे उद्योग धंद्यांना विशेषत: मोठया उद्योगपतींना मोटया प्रमाणात राजकीय दबावापोटी कर्ज द्यावे लागते, शिवाय हे सवलतीच्या दरात कर्ज दिले जाते, तर दुसरीकडे सामान्य पगारदाराला दुचाकी-चारचाकीचे स्वप्न साकारण्यासाठी बँकांकडे वारंवार जावे लागते.

आज आपण बघतो की, मोठमोठाले उद्योगपती बँकांकडून कर्ज घेऊन प्रसार झालेले आहेत. यामुळे या बँकांना वाचविण्यासाठी सरकारकडून या बँकांमध्ये भांडवल ओतणे सुरुच आहे. ज्याचा सर्व भार आणि जाच सामान्य लोकांना चलनवाढ अर्थात महागाई दरात वाढीच्या रुपात सोसावा लागत आहे.

सारांश

बँकिंग व्यवस्था हे अर्थव्यवस्था प्रवाही ठेवणारे हृदय आहे. बँका जर सदृढ व कार्यकुशल असतील तर ही बाब खरी ठरेल. पण नेमकी उलटी स्थिती असेल तर अर्थव्यवस्थेच्या खंड पाडणारा विकाराचा धक्का बँकांकडूनच बसु शकतो. ही स्थिती ओढवली जाण्याआधी नेमके उपाय शोधले पाहिजेत. आज सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे एकत्रीकरण चालू आहे. तोटयात चालणाऱ्या बँकांचे एकत्रीकरण करुन त्यांना सदृढ करण्याचा प्रयत्न होत आहे. तसेच LIC सारख्या श्रीमंत वित्तीय संस्थेमध्ये बँकांचे विलीनीकरण करत आहे. बासेल 3 नुसार ते योग्य असले तरी सरकारी बँकांचे खाजगीकरण आणि खाजगी व्यवस्थापनाच्या हाती सोपविणे हाच सर्वोत्तम पर्याय आहे,

संदर्भ्

1. योजना मासिक
2. कुरुक्षेत्र मासिक
3. सकाळ साप्ताहिक फेब्रुवारी 2020
4. https://www.loksatta.com
5. https://maharashtratimes.indiatimes.com
6. https://www.lokmat.com

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 25 , Vol. 3 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
March 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 **Special Issue- 25 Vol. 3**

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 25 Vol 3

Title of the issue : - The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

Chief Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor	Editor	Co-Editor
Principal Dr. V.G. Sanap I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate	Dr. R.K. Kale	Dr. S.N. Akulwar Dr. B.D. Jadhavar Dr. S.E. Ghumatkar

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com , 8149668999

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION : March 2020

74. "भारतीय संविधनातील कलम-३७० मधील बदल आणि बदलाचे परिणाम " 230
(जम्मू-काश्मीर पुर्नरचना कायदा -२०१९)
सुभाष किसन पोले

75. नक्षलवादी चळवळीचा भौगोलिक दृष्टीने अध्ययन 223
प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी

76. **संयुक्त कुटुंबप्रणालीचाअंत** (end of joint family system) 236
ओव्हाळ सुमितकुमार सुदाम

77. '' भारतीय समाजातील वाढती बेरोजगारी - एक समस्या. '' 239
डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहेर

78. भारतातील युती / आघाडीचे राजकारण 243
प्रा.सुनिता शरद इंगळे

79. स्त्री-उद्धारक चळवळीच्या प्रणेत्या : रमाबाई रानडे 245
प्रा.डॉ.श्रीमती सुनिता शं. कुरुडे

80. महिला सक्षमीकरण आणि कल्याणकारी कायदे. 249
डॉ.वाटोरे सुनिता माधवराव, रोहिणी राऊत

81. नागरिक केंद्रित प्रशासन - सुशासन 251
डॉ.सुरेश बळीराम गजभारे

82. **दहशतवाद** **254**
प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सुर्यवंशी

83. कलम ३७० आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य 256
सुवर्णा ज्ञानेश्वर सोनुने

84. नक्षलवाद 259
प्रा. डॉ. तांदळे एस.के.

85. संयुक्त कुटुंब पध्दतीचा शेवट एक सामाजिक अभ्यास 261
प्रा. डॉ. तांदळे एस.एस

86. भारतीय शेतीचे बदलते स्वरूप 263
डॉ. डी.बी. तांदुळजेकर

87. भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांचा आरक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीतील सामाजिक 266
भेदभावाच्या प्रभावाचे अध्ययन
शांताराम महादेव तायडे, डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

नक्सलवाद : कारण, परिणाम एवं उपाचार

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राजनीति विज्ञान विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले

प्रस्तावना:

भारत के विभिन्न घटकराज्यों की प्रमुख समस्या नक्सलवाद है। आज यही नक्सलवाद देश की राष्ट्रीय एकता और अखंडता के सामने बड़ी चुनौती है। नक्सलवाद यह समस्या देश के आंतरिक सुरक्षा के लिए एक बडा खतरा है, यह एक सच है कि यह समस्या निरंतर एक भयावह रूप ले रही है, यही एक चिंता का विषय है। परंतू नक्सलवाद क्या है? इसके पनपे के कारण तथा उसके होने वाले परिणामों को हम तभी समझ पाऐंगे जब तक हम इस विषय का अध्ययन नहीं करते, भारतीय परिपेक्ष में कहें तो आंतरिक सुरक्षा के संबंध में नक्सलवाद नासूर सा बना हुआ है। इसे तभी जड़ से खत्म किया जा सकता है जब तक मूल कारकों का अध्ययन करेंगे, इस समस्या के पिछे के कारण एंव उपचारों का शोध लगाना प्रस्तूत शोध आलेख का हेतू है। प्रस्तूत शोध पत्र के लिए निम्न उद्देश तथा गृहितों को निर्धारीत कर शोध आलेख को दिशा दी गई है।

उद्देश:

१. नक्सलवाद की संकल्पना का अध्ययन करना।
२. नक्सलवाद के कारणों का पत्ता लगाना।
३. नक्सलवाद के परिणामों को समझना।
४. नक्सलवादी मानसिकता को जानना।

गृहितक:

१. नक्सलवाद के कारण बेरोजगारी में बढ़ोत्तरी हो रही है।
२. नक्सल पिडीत प्रदेश में अन्याय अत्याचार को बढ़ावा मिल रहा है।
३. नक्सलवाद विकास में रोड़ा है।
४. नक्सलवाद शोषण का प्रमुख कारक है।

अनसन्धान प्रक्रिया:

प्रस्तुत शोध पत्र के लिए विवरणात्मक अुसंधान प्रक्रिया उपयोग किया गया है। इस शोध आलेख में विभिन्न संदर्भग्रंथ, समाचारपत्र, नियतकालीका, अनुसंधान पत्रिकाऐं, वेबसाईट आदि की मदद से शोध पत्र की रचना की गई है।

नक्सलवाद क्या है?

१) `नक्सल शब्द की उत्पती पश्चिम बंगाल के नक्सलबाड़ी गाँव से हुई है।`(१) आज़ादी के उपरांत जमीनदारी विरोधी कानून के बावजूद पश्चिम बंगाल के उत्तरी भाग में जमीनदारों के अत्याचार की कोई सिमा नहीं थी। जिसकारण १९६७ के दशक में नक्सलबाड़ी गाँव में जमींनदारों के खिलाफ भूमीहीन किसानोंने विद्रोही आंदोलन की शूरूआत की जिसे नक्सलवाद नाम दिया जाता है।

२) नक्सलवाद `आंदोलन चीन के कम्युनिसंट नेता माओ-त्से-तुंग की नीतियों का अनुगामी था (इसीलिये इसे माओवाद भी कहा जाता है) और आंदोलनकारियों का मानना था कि भारतीय मज़दूरों और किसानों की दूर्दशा के लिए सरकारी नितियाँ जिम्मदेरा हैं।`(२)

३) नक्सलवाद कम्युनिस्ट क्रांतीकारियों के उस आंदोलन का नाम है जो भारतीय कम्युनिस्ट आंदोलन के फलस्वरूप उत्पन्न हुआ।

उक्त संकल्पनाओं तथा दृष्टीकोन से यह पता चलता है कि नक्सलवाद एक विचारधारा है जो यह मानती है की निचले तबके का ऊपरी तबका सरकार की गलत नीतियों की वजह से हमारा धमन कर रहा है। सरकार ऊपरी तबके के लोगों के साथा है उन्हें सुरक्षा प्रदान कर रही है। हम अगर न्याय मिलेगा तो सिर्फ सशस्त्र आंदोलन से।

नक्सलवाद का आरंभ:

नक्सलवाद की शुरूआत पं. बंगाल के छोटे से गांव नक्सलबाड़ी से हुई। १९६७ में भाकप के चारू मुजुमदार और कानू सान्याल ने एक सशस्त्र आंदोलन नक्सलबाड़ी से शुरू किया जिसका आज विशाल स्वरूप नक्सलवाद है। मुजुमदार और सान्याल का मानना था कि मजदूर, किसानों की दुर्दशा के लिए सरकारी नीतियां और लोकतांत्रिक व्यवस्था जिम्मेदार है। इसी कारणवश मुजुमदार तेलंगाना आंदोलन से प्रस्थापीत व्यवस्था के विरुद्ध बागी हुए और उन्हें १९६२ में जेल जाना पड़ा जहां उनकी मुलाकात सान्याल से हुई ओर एक नक्सल विचारधारा का जनम हुआ।

सशस्त्र आंदोलन का प्रारंभ:

`पश्चिम बंगाल को नाक्सलवाद की मातृभूमी के लिए पहचाना जाता है।`(३) २५ मे १९६७ पश्चिम बंगाल में नक्षलबाडी गांव में एक आदिवासी का तीर लगने के कारण सोनम वांगडी नामक पोलीस अधिकारी का मृत्यु हो गया। पलटवार में आसाम फ्रंटियर रॅफल्स की और से

Vidya ... Sabha's ... Sci. College (stamp)

एकट्ठा हुए आदिवासी समूह पर गोलीबारी की गई। जिसमें ७ महिलाऐं और ४ बच्चों की मौत हो गई। इसका परीणाम यह हुआ की माओवादी कम्युनिस्ट संगठन ने स्थानिक आदिवासीयों की मदद से पश्चिम बंगाल सरकार के खिलाफ सशस्त्र आंदोलन का प्रारंभ किया। मुजुदार चीन के साम्यवादी नेता माओत्से तुंग के विचारों से प्रभावीत थे तथा उनका मनना था कि भारतीय गरीब किसान, खेतिहर मजदूरों और आदिवासीयों की दुर्दशा के लिये सरकार और सरकार की नीतियाँ जिम्मेदार हैं फलस्वरूप उच्च वर्गों का जमीन व कृषिक्षेत्र पर वर्चस्व बन पाया है। इस दमनकारी व अन्यायपूर्ण व्यवस्था को केवल सशस्त्र आंदोलन से ही समाप्त हो पाएगा। परिणामवश सरकार के खिलाफं भूमिगत सशस्त्र आंदोलन की शुरूआत की गई। पश्चिम बंगाल के नक्सबाड़ी के एक पोलिस थाने से शुरू हुआ यह `आज १६ राज्यों के १६१ जिलों के ४६० पोलिस थानों` में फैल चूका है।(४) आंदोलनआज भारत में पं. बंगाल, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगढ, उडीसा, झारखंड, बिहार, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश आदि राज्यों में फैला हुआ है।

नक्सलवाद के उदय के कारणः

नक्सलवाद के उदय के प्रमुख कारण सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा प्रशासनिक शोषण एवं दमनकारी नीति से जुड़े हुए हैं। शुरूआती दौर में इसके उदय का कारण था जमींदारी व्यवस्था परंतु उसके उपरांत ग्रामीण बेरोजगारी, छेत्रीयता व जंगलों को उध्वस्त करना, असंतुलीत विकास, भ्रष्ट यंत्रणा, लोकतंत्र पर अविश्वास, राजनैतिक मानसिकता आदि।

जमींदार व्यवस्थाः आज़ादी के उपरान्त नक्सलवाद का प्रारंभ जमींदारी व्यवस्था को समाप्त करने के हुआ। नक्सलवादीयो का मानना है कि आदिवासी, कृषक, मजदूरों तथा भूमीहीन जनसमूह की मजबूरी का फायदा जमींदार तथा भू-स्वामी उठाकर उनका दमन एवं शोषण करते हैं। वे भ्रष्ट नेताओं और नोकरशाहों से मिलकर अपने अधिकाधिक फायदे के लिए विशाल जनसमुदाय पर अत्याचार करतें हैं। इसमें सुधार लाने के लिए तथा न्यायिक प्रणाली के लिए नक्सलवाद का जनम हुआ।

ग्रामीण बेरोजगारीः ग्रामीण बेरोजगारी यह भी नक्सलवाद के उदय का महत्त्वपूर्ण कारण है। उद्योग को बढ़ावा देने के हेतूबस उद्योग समुहों को जंगल की तथा ग्रमीण छेत्र की जमींने दीं गई। तथा उद्योगों का विस्तार हुआ मगर इसके साथ साथ स्थानिक ग्रामीण लोग बड़े पैमाने पर बेरोजगार हो गए। उनके रोजगार के चिंता सरकार तथा प्रशासन ने नहीं की। परिणामवश ग्रामीण बेरोजगार नक्सली विचारधारा की ओर आकर्षित होने लगे और उग्रवादी नक्सलवाद को बढ़ावा मिला।

छेत्रीयता व जंगलों को उध्वस्त करनाः जनजातीय छेत्रों में लोगों पर सरकारी नोकरशाह, भूस्वामी, ठेकेदार, भ्रष्ट नेता आदि के अत्याचार के कारण आरक्षित छेत्रों से उन्हें कई बार विस्थापित होना पड़ा। तथा औद्योगिक विकास के नाम पर हुई जंगल तोड तथा खनिजों को निकालने के नाम पर विशेष छेत्रों में जंगलों के उध्वस्त किया गया जिसकारण आदिवासी समुदाय को अपनी ही जमीन से विस्थापित होना पड़ा।

असंतुलीत विकासः असंतुलीत विकास भी एक कारण निक्सलवाद के उदय का है। जिन राज्यों में नक्सलवाद की समस्या दिखाई देती है, उन्ह राज्यों में हमें पाएगें कि नक्सलवाद उसी छेत्र में पनपा है, जिस छेत्र में विकास नहीं पहुँच पाया है। या युं कहें की उस छेत्र के विकास की ओर सरकार, सरकारी यंत्रणाने ध्यान नहीं दिया। जिस कारण वह छेत्र अन्य छेत्रों से पिछड़ गया, उस छेत्र की असंतुष्ट मानसिकता के कारण नक्सलवाद का उदय हुआ।

भ्रष्ट यंत्रणाः प्रशासनिक स्तर पर निच से उपर तक भ्रष्ट यंत्रणा, राजनैतिक दल और नेताओं के सामने वोट के आगे कुछ भी दिखाई न देना तथा निष्पक्ष एंव् कर्तव्यदक्ष अधिकारीयों को निर्णय न लेने में मजबूर करना। भ्रष्ट अधिकारींयों की मिलीभगत और उससे पननी अन्याय तथा दमनकारी यंत्रणा के कारण नक्सलवाद की समस्या का उदय हुआ।

लोकतंत्र पर अविश्वासः नक्सलवाद का मानना है कि लोकतंत्र भ्रष्ट अधिकारीयों, जमींदारों तथा पूँजीपतीयों के हितों का रक्षण करने वाली व्यवस्ता है। लोकतंत्र में दोषपूर्ण न्यायप्रणाली होने के कारण न्याय मिलने में देरी होती है तथा गरीब किसान, खेतिहर मजदूरों और आदिवासीयों को न्याय नहीं मिलता।

निरक्षरता एवं स्थानिक लोगों में प्रतिकार का अभावः नक्सवादी छेत्र में रहने वाले अधिकतर लोग पढ़ेलिख नहीं है उनकी निरक्षरता तथा अज्ञान का फायदा नक्सली उठते हैं और उनमें राष्ट्र विरोधी भावना को बढ़ावा देते हैं। इन छेत्रों में रहने वाले स्थानिक अपनी प्राथमिक सुविधाओं के लिए निरंतर झूजते रहतें हैं। वे अपनी ही जरूरतों को पूरा करने में व्यस्त होते हैं, बेरोजगारी, पैसे की कमी की वजह से, महंगाई, महंगी शिक्षा प्रणाली, महंगी आरोग्य प्रणाली के कारण वे घरेलू समस्याओं का भी पूरी तरह निर्वाह नहीं कर पाते। इसी कारणवश स्थानिक लोगों नक्सलीयों से दो हाथ नहीं कर पाते या यूं कहें की वे किसी भी तरीके से नक्सलीयों का प्रतिकार नहीं कर पाने के कारण भी नक्सलवाद को बढ़ावा मिलता है।

सत्तासीन स्थापित नेताओं की राजनैतिक मानसिकताः

नक्सलबाड़ी से शूरू हुए नक्सलवाद ने आज जन विद्रोही विचारधारा की जगह सशस्त्र गृहयुध्द का रूप ले लिया है। यह हमारी सामुहिक नाकामी है तथा विशेष रूप से सत्तासीन स्थापित नेताओं की राजनैतिक मानसिकता देन है, जो की किसी तरह से अपनी कुर्सी को बचाए रखना चाहतें थे और हैं। अपनी कुर्सी को बचाए रखने के लिए नक्सलीयों, माफिया सरगनाओं, स्थानिय गुडों, तस्करों, हत्यार गिरोहों तक से मदद लेना उनके लिए कोई बड़ी बात नहीं है। इसका उत्तम उदहारण झारखंड में माफियाओं का सत्ता से संबंध का है। राजनैतिक मानसिकता ही थी जिसके कारण भारतीय जवानों ने ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार, बांगलादेश के स्वतंत्रता संग्राम और कारगिल में अपना जोहर दिखाया परंतु अपने ही घर में नक्सलियों का प्रभाव कम नहीं कर पा रहे। इसके पिछे राजनैतिक मानसिकता ही है कि राजनैतिक दल और नेताओं के सामने वोट के आगे नक्सलवाद उचार करने में असमर्थ बनाता है तथा निष्पक्ष एंव् कर्तव्यदक्ष अधिकारीयों को निर्णय न लेने में मजबूर किया जाता है। जिसका पूरा लाभ निक्सली लेतें है।

नक्सलवाद के परिणाम:

१) नक्सलवाद का सबसे अधिक प्रभाव देश की आंतरिक सुरक्षा पर हुआ है। नक्सलवाद यह देश के अंदर ही पनना है जो देश की आंतरिक सुरक्षा एवं एकाता के लिए खरा बना हुआ है।

२) नक्सलवाद विशेषकर उस छेत्र में बढ़ा है जहाँ देश का नैसर्गिक खनिज भंडार है, जिसका प्रत्यक्ष प्रभाव आर्थिक क्षेत्र पर पड़ा है। नक्सलवादी छेत्र के आर्थिक विकास न हो पाना यह प्रमुख परिणाम नक्सलवाद का दिखाइ देता है।

३) देशभर में नक्सलीयों द्वारा किये गये रक्तपात एवं आत्मघाती हमलों के कारण देश की ट्रेफिक प्रणाली पर भी प्रभाव पड़ा है; खासतौर पर रेलव्यवस्था। नक्सल प्रभावीत छेत्रों में रात के समय में रोडेवेज बंद होने के कारण अनेक असुविधाओं का भी सामना करना पड़ता है।

४) वर्तमान परिपेक्ष में नक्सलवाद यह सिर्फ जंगलों तक सीमीत नहीं रहा है। आजकल नक्सलवाद से जुड़े लोग शहरों और महानगरों में भी दिखाई देते हैं। नक्सलवाद ने आधुनिक रूप ले लिया है जिसकी ओर उच्च शिक्षित लोग भी आकर्षित हो रहे हैं।

५) नक्सलीयों से निपटने के लिए संघीय तथा राज्य सरकारों की शक्ती एवं धन का बड़े पैमाने पर उपयोग किये जाने की वजह से सरकार के आर्थिक बजट भी प्रभाव पड़ता है।

६) सरकार की ओर से चलाई जा रही नक्सल विरोधी गतिविधी में दोन तरफ से निष्पाप लोग ही मारे जा रहें हैं।

७) नक्सली प्रदेश में रूके हुए विकास कार्यों तथा परियोजनाओं के कारण व अधिक पिछड़ रहे हैं। जिसकारण उस छेत्र में सरकार के खिलाफ क्रोध एवं नाराजगी बढ़ रही है।

८) नक्सलवाद से निपटने के लिए संघीय तथा राज्य सरकारें सेना का उपयोग कर रहीं हैं। जिसकारण सेना का मूल्य कार्य से ध्यान भटक रहा है।

९) नक्सली संगठन तथा नक्सलवाद प्रत्यक्षरूप में लोकतंत्र के सामने एक चुनौती है। नक्सली संगठन लोकतंत्रिक प्रणाली को हटाकर साम्यवादी प्रणाली को लाने के पक्षधर हैं।

१०) सरकारी की गलत नीतियों या यूं कहें की इस सिर्फ कानूनी व्यस्था के दृष्टीकोन से देखने के परिणामवश राजनैतिक विद्रोह के रूप में शूरू हुई नक्सल समस्या ने आज अपराधिक स्वरूप ले लिया है।

११) नक्सलवाद प्रस्थापितों से हथियार के दम पर सत्ता हथियाकर अपनी सत्ता प्रस्थापित करना चाहता है, दुसरी ओर हाथियार की नीतियों के कारण नक्सलवादी आंदोलन में आज आपराधिक लोगों का प्रवेश अधिकाधिक बढ़ रहा है।

उपाय/ उपचार:

१. नक्सल प्रभावीत क्षेत्रों में विकास को तीव्र करना होगा अपितु इस क्षेत्र में रहने वालों के हितों को ध्यान में रखकर नीती को निर्धारीत करना जरूरी नहीं अपितु इस सर्वोच्च प्राथमिकता देनी होगी।

२. नक्सल प्रभावीत क्षेत्रों का अधिक विकास ही नक्सलवाद की जड़ों को खोखला कर सकता है, इस तरफ नीतिगत तरीके से निर्णय लेने जरूरी हैं।

३. सिध्दार्थ शंकर रॉय की नीति का स्वीकार कर नक्सली संगठनों में अपने लोगों को भेजकर, उनकी मदत से एन्काउंटर्स कर नक्सली संगठनों में हड़कंप मचाना पड़ेगा।

४. आर्थिक, शिक्षा एवं आरोग्य के क्षेत्र में विशेष ध्यान देकर नक्सल प्रभावीत क्षेत्र के विकास को प्राथमिकता देनी जरूरी है। स्थानिक लोगों की सहभागिता के आधार पर इस छेत्र के लोगों का विश्वास जीतकर उनमें लोकतंत्र के प्रती आस्था को जागृत करना पड़ेगा।

५. सरकार तथा सरकार में बैठे राजनेताओं को दोहरी मानसिकता छोड़कर कठोर निर्णय लेने होंगें तथा नक्सलीयों से इमानदारी से बातचीत कर एक सामायिक कार्यक्रम तक पहुँचकर स्थानिक तथा आदिवासीयों के विकास का परिपूर्ण मॉडले तयार करना पड़ेगा।

६. सरकार तथा प्रशासनिक अधिकारीयों को आदिवासीयों के प्रती अपनी मानसिकता को बदलना होगा, आदिवासीयों के प्रती उनकी असंवेदना को दूर कर उनके अधिकारों की पूर्ती के दिशा में कार्य करने पड़ेगें।

७. जो नक्सली मुख्यधारा में नहीं आना चाहतें हैं, उनसे आंतकी समझकर निपटना होगा, नक्सलवाद भी एक प्रकार का आंतकवाद है, इस विचारधारा से ही नक्सलीओं से लढ़ा जाना चाहिए।

८. नक्सलवाद की मिटाने के लिए सेना यह उपचार नहीं है, परंतू पोलिस दल को आत्याधुनिक हथियार देकर व प्रशिक्षीत करना जरूरी है। उन्हें सदैव नक्सलवाद से निपटने के लिए तयार रखना होगा। नक्सलवाद से निपटने के लिए निरंतर कार्यरत रहने की जरूरत है।

९. नक्सलवाद से केवल हथियारों से नहीं निपटा जा सकता, यह सिर्फ कानूनी व्यवस्था का मामला नहीं है, यह एक सोच, विचारधार है इसे खत्म करने के लिए आदिवासी व स्थानिक लोगों का सामाजिक व आर्थिक पिछड़ापन दूर करने की जरूरत है, साथ ही साथ असमानता, अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषण, भ्रष्टाचार को दूर करने की जरूरत है।

१०. नक्सल पिडीत प्रदेशों में जमीन, उद्योग, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आदि प्राथमिक मौलिक सुविधाओं को पहुँचाकर विकास को तीव्र करने पर जोर देकर, सरकार उनकी भी है यह विश्वास पैदा करने की जरूरत है।

निष्कर्ष:

जमींदारो के विरोध से शुरू हुआ अहिंसक आंदोलन आज एक प्रांत तक सीमीत न रहकर हिंसक आंदोलन में परिवर्तीत हो चूका है। जिसकी विचारधार माओ के बंदूकवाद पर टिकी है। सरकारी की कमजोर नीतियों की वजह से नक्सल पिडीत प्रदेशों में बेरोजगारी बढ़ी है, नक्सलीयों के कारण विकास में बाधाऐं आ रहीं है ; तो दुसरी ओर विलंबीत न्यायालयीन प्रक्रिया के कारण बंदूक के दम पर स्थानिक व आदिवासीयों का दमन हो रहा है। जिसे रोकने में सरकार विफल रही है। सरकार की विफलता राजनेताओं के स्वार्थ में छुप्पी है, इन राजनेताओं को अपनी वोट बँक भी बचाए रखनी है और दुसरी ओर नक्सलीयों को खत्म भी करना है। राजनेताओं की इसी दोहरी मानसिकता के कारण पिछले पाच दशकों से नक्सल समस्या का समाधान नहीं निकला है। जब कोई बड़ी नक्सली हिंसात्मक वारदात होती है तो राजनेता नक्सलीओं से सख्ती से निपटने तथा बातचीत न करने का पूरजोर तरीके से ऐलान करतें हैं, परंतू उसेके उपरांत अलग-अलग अवसरों पर अपनी राजनैतिक रोटी सेकत हुए नक्सलीओं से चर्चा करने तथा उन्हें मुख्यधारा में शामिल होने को कहतें हैं तथा उनसे बातचीत की इच्छा जतातें हैं। इसी दोहरी मानसिकताने ही नक्सल समस्या का समाधान निकालने की बजाए अधिक उलझा दिया है।

संदर्भः

१. हिंदुस्तान, लखनऊ, १८ जून २०१०
२. https://blsons.blogpost.com २०१९/०९, नक्सलवाद की उत्पत्ति, कारण एवं समाधान
३. देवेंद्र विसपुते व अन्य, भारताची अंतर्गत सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जलगांव २०१४, पृ. १३४
४. http://pib.nic.in/newsite/printrelease.aspx?relid=११९९४५
५. चौधरी ए. पी., चौधरी अर्चना, भारताची अंतर्गत सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २००८
६. जाधव व्ही. बी., भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा, स्नेहवर्धक प्रकाशन, पुणे, २०११
७. मिश्र सुरेन्द्रकुमार, नक्षलवाद, के.डब्ल्यू पब्लीशर्स प्रा. लि. न्यू दिल्ली, २०१०
८. आहुजा राम, सामाजिक समस्याएें, रावत पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, १९९४
९. श्रीवास्तव मनोज, नक्षलवादः कारण, समस्या एंव समाधान, विश्वभारती पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २०११
१०. http://hindi.new१८.com, update on June १०, २०१६. ४:३४pm
११. http://hindi.webdunia.com/current-affairs/ नक्सलवाद-आंदोलन-या-संगठित-गिरोह
१२. http://www.pravakta.com/discussion-naxalite-what-do-you-think-about/
१३. http://www.cgkhabar.com/naxal-in-chhattisgarh-and-peace-talk

2019 - 2020

138

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I / HINDI

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२४	अमेरीकेतील कृष्णवर्णीयांचा मानवीहक्क लढ्याचा संघर्ष **प्रा. राजविरेंद्रसिंग रुबजी गावीत**	१२९-१३३
२५	अनुसूचित जमातीचे मानवी हक्कांविषयीचे संविधानातील तरतूदींची वास्तवता **छोटू एन. मावची**	१३४-१३७
२६	गाडगेबाबा : पुरोगामी समाज व्यवस्थेचे आणि मानवी हक्काचे प्रभावी समर्थक **डॉ. हनुमंत कुरकुटे**	१३८-१४१

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२४. अमेरीकेतील कृष्णवर्णीयांचा मानवीहक्क लढ्याचा संघर्ष

प्रा. राजविरेंद्रसिंग रुबजी गावीत
विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य, महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

वर्तमान काळात बलाढ्य राष्ट्र म्हणून अमेरिका हे राष्ट्र ओळखले जाते. राजकीय तसेच संरक्षण पातळीवर अत्यंत प्रभाव प्रभावशाली राष्ट्र आहे. नुकतेच जॉज फ्लोइड याच्या हत्यानंतर पुन्हा एकदा वर्ण वादाच्या संघर्षावर येऊन पोहचले अर्थात कृष्ण वर्णीय यांचा संघर्ष हा फार पूर्वीपासून अमेरीकेत अस्तित्वात आहे या संघर्षाला एक दीर्घ परंपरा आहे. मनुष्य हा जन्मतः स्वतंत्र असतांना त्याच्यावर अनेक सामाजिक बंधने लादण्यात आली. ती बंधने एवढी अमानुष होती की माणूस म्हणून जगण्याकरीता त्यांना दीर्घ संघर्ष करावा लागला माणूसपण त्यांच्या वाटेला जगता यावे याकरिता मानवी हक्क लढा उभा राहिला. मानवी हक्काबद्दल संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासून विशेष महत्व देण्यात आले. मानवी हक्क मानवाच्या जीवनाचे महत्त्वाचे अंग आहे प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याने मानवी हक्क नैसर्गिक रित्या प्राप्त झाले आहेत. म्हणूनच मानवी हक्काशिवाय मनुष्य आपला विकास साध्य करू शकत नाही. मानवी हक्क मिळवण्यासाठी एक प्रदीर्घ लढा उभा राहिला यामुळेच संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी अधिकारांचा जाहीरनामा घोषित करण्यात आला. तो दिवस मानवी हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो. प्रख्यात राजकीय अभ्यासक डी.डी.बसू यांच्या मतानुसार " प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही भेदभावाशिवाय आणि जन्मतः प्राप्त झालेले किमान अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय." म्हणजेच मानव जन्माला आल्यानंतर त्याच्यावर कोणीही कोणत्याही प्रकारचे बंधने आपण त्याच्यावर लादु शकत नाही एवढेच नव्हे तर कसल्याही प्रकारचे भेदभाव मानवी हक्कात अपेक्षीत नाही. तर प्रा.बोन्झाक याच्या मते "आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाचा सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होय." तर संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या धोरणानुसार मानवी हक्क म्हणजे "व्यक्तीला निसर्गाकडून प्राप्त झालेले असे अधिकार कि ज्याशिवाय माणूस म्हणून जगणे अशक्य आहे." या अधिकारांचे स्वरूप वैश्विक आहे ते प्रत्येक मानवाला मुलभूत आणि निरकुंश आहे. या जगातील प्रत्येक व्यक्तीला जात, धर्म, वंशभाषा राष्ट्र या कुत्रिम बंधनाशिवाय मिळालेले आहे. मानवाला आपल्या अस्तित्वासाठी आणि सन्मानपूर्वक जगण्यासाठी हे आवश्यक असल्याने त्याचे स्वरूप निरंकुश आहे.

अमेरीकेत भौगोलिक विविधतता आढळते, अमेरिकेच्या पूर्वेकडे प्रशांत महासागर पसरलेला आहे. पश्चिमेकडे अटलांटिक महासागर आहे. गहू, कापूस, बार्ली, मका, ऊस, तंबाखू, इत्यादी पिके घेतली जात होती. खनिज संपत्तीमध्ये सोने व चांदी देखील विपुल प्रमाणात होते. मिसिसिपी, मिसुरी, ओहिया, कोलंबिया,

Vidya Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

कोलोरोडो, रीओग्रड या मुख्य नद्या आहेत. क्रिस्तोफर कोलंबस याने पंधराव्या दशकात अमेरिकेचा शोध लावला स्पेनच्या राणीने त्याला सहाय्य केले अमेरिगो या खलाशाने अमेरिका खंडापर्यंत प्रवास केला. त्याच्यामुळे या नवीन खंडाची माहिती युरोपला मिळाली म्हणून त्याच्या नावावरून अमेरिका हे नाव पडले.

उद्दिष्टे

- अमेरीकन कृष्णवर्णीयांची सामाजिक स्थिती अभ्यासणे.
- मानवी हक्कलढ्याची ऐतिहासिक पाश्वभूमीवर प्रकाश टाकणे.
- अमेरीकन कृष्णवर्णीयांचा वर्ग संघर्षाचा व मानवी हक्क लढ्याचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

- अमेरिकेतीलच नव्हे तर संपुर्ण जगातील निग्रोवंशीय जनता माणूस म्हणून जगण्यास संघर्ष करीत होते.
- कृष्णवर्णीय जनतेला दीर्घ काळ मानवीहक्कापासून वंचीत ठेवण्यात आले.
- अमेरीकेत प्रखर वर्ण संघर्ष अस्तित्वात होता.

अमेरीकन कृष्णवर्णीयांच्या गुलामगिरीचा इतिहास सतराव्या शतकापासून सुरु होतो. अमेरिकेला गेल्या चार शतकांचा इतिहास आहे. खरे तर अमेरिकेचा इतिहासच १४९२ अमेरिकेचा शोध लागल्यापासून सुरु होतो. कोलंबस हा सर्वप्रथम अमेरीकेत पोहचला पण कोलंबसच्या या साहसपूर्ण यात्रेत एक निग्रो देखील होता. त्याचे नाव पेड्रा अलंझो विनो असे होते. अमेरिकेतल्या निग्रो गुलामगिरीची सुरुवात १६१९ साली झाली.१६१९ साली वर्जीनियातील जेम्सटाउन बंदरात वीस निग्रोंची गुलाम म्हणून विक्री करण्यात आली, त्यांना विकत घेणारे हे स्थलांतरीत इंग्रज होते. पश्चिम आफ्रिकेतून (गिनी,गाबिया,अंगोला) आफ्रीकेन लोंकांना जहाजातून अमेरिकेच्या किनाऱ्यावर आणण्यात येऊ लागले आणि लिलाव पध्दतीनुसार त्यांची विक्री होऊ लागली त्यांच्या खरेदीविक्रीला जनावरांच्या बाजाराचे स्वरूप प्राप्त झाले. कृष्णवर्णीय गुलामांचा हा व्यापार एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटपर्यंत चालूच होता. अतिशय अमानुष स्वरुपाची गुलामगिरी कृष्णवर्णीयांवर लादण्यात आली होती.

कृष्णवर्णीय गुलामांच्या श्रमावर गौरवर्णीय मळेवाले धनाढ्य बनले भव्य राजप्रासाद बांधून एकप्रकारे राजासारखे आयुष्य जगू लागले, जंगलात शिकार करणे, नृत्य व गायन यात रमणे असा त्यांचा दिनक्रम बनला, मिसिसिपी व अलाबामा राज्यात निग्रो गुलामांची संख्या जास्त होती. दक्षिणेतील सर्व राज्यात सारखी नसून जेथे कपाशीचे मोठे मळे असत त्या ठिकाणी गुलामांची संख्या जास्त असे. दक्षिण अमेरीकेतील कपाशीच्या मळ्यावर काम करणाऱ्या गुलामांचे जीवन अत्यंत कष्टप्रद होते. अहोरात्र त्यांना कामाला लावले जात होते, कामात जरा देखील कसूर झाल्यास चाबकाने बेदम मारहाण करण्यात येत असे. गुलाम हि बाजारी वस्तु झाल्याने उपयुक्तता संपलेले गुलाम विकले जात त्यामुळे गुलामांच्या कुटुंबियांची निर्दयपणे ताटातूट होत असे. गौरवर्णीय पुरुष व कृष्णवर्णीय स्त्रिया यांच्यात सहवासातून शारिरीक आकर्षणातून अनेक अपत्य जन्माला येत त्यांना 'मुलाटो' असे म्हणत. दक्षिण अमेरीकेत कृष्णवर्णीयांची संख्या जास्त होती त्यामुळे गुलाम स्वतंत्र

DHULE

झाल्यास त्यांच्या संख्याधिक्यामुळे गौरवर्णीय सुसंस्कृत समाजाचे अस्तित्व धोक्यात येईल अशी धास्ती गौरवर्णीययांना होती हा धोका टाळण्यासाठी त्यांनी कृष्णवर्णीयांना कायमचे आपल्या बंधनात ठेवले होते. सन १८५२ मध्ये ह्यारीअत स्तोवे या स्त्रीने लिहलेली 'Uncle Tom's Cabin' हि निग्रो गुलामांच्या जीवनावरील कादंबरी प्रकशित झाली. वस्तुस्थितीवर आधारीत कथानकाचे अत्यंत उत्कट, परिणामकारक वास्तवादी चित्रण लेखिकेने केल्यामुळे सर्व वाचकवर्ग विलक्षण प्रभावित झाले व कृष्णवर्णीयांचे अमानुष मानवी जीवन जगासमोर आले. अमेरिकेचे भौगोलिक दृष्ट्या दोन भाग पडले होते ते म्हणजे उत्तर व दक्षिण अमेरिका या प्रमाणे होते. दासप्रथा हि दक्षिण अमेरीकेत सुरुवातीपासून प्रचलीत होती. दक्षिण अमेरीका हा शेतीप्रधान प्रदेश होता या ठिकाणी शेती करण्यासाठी शेत मजुरांची आवश्यकता होती म्हणून त्याच ठिकाणी दासप्रथा निर्माण झाली या उलट उत्तर अमेरीका हा उद्योग प्रधान भूभाग असल्याने त्या ठिकाणी व्यापारामुळे समृद्ध प्रदेश होता वैचारिक दृष्ट्या प्रगत असल्याने त्यांना दासप्रथा मानवतेच्या भूमिकेतून अयोग्य वाटत होती. या दरम्यान अमेरीकेत दोन्ही प्रमुख पक्षात फुट पडली डेमोक्रॅटिक पक्षातून बाहेर पडलेल्या काही सभासदांनी रिपब्लिकन हा नवा पक्ष स्थापन केला या पक्षाचे मुख्य ध्येय दासप्रथा नष्ट करणे हा होता. याच नव्या पक्षातून अब्राहम लिंकन सारखे एक नवीन नेतृत्व उभे राहिले व त्यांच्या नेतृत्वाखाली दासप्रथेतून मुक्त होण्याचा मार्ग कृष्णवर्णीयाकरीता मोकळा झाला.

सन १८६० च्या अध्यक्षीय निवडणुकीत अब्राहम लिंकन हे विजयी झाले. हि घटना अमेरिकेच्या इतिहासात अत्यंत महत्वपूर्ण मानली जाते. लिंकन हे कृष्णवर्णीयांच्या सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्नशील होते त्यांना निग्रोविषयी प्रचंड आत्मीयता होती. त्यांच्यावर लादण्यात आलेली सामाजिक बंधने अमानवी आहेत म्हणून त्यांना कृष्णवर्णीयाबाबत सहानुभूती होती. अमेरीकन राज्यासंघात गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या निग्रो गुलामगिरी संपवण्यासाठी लिंकन यांनी १ जानेवारी १८६३ रोजी गुलामगिरी नष्ट करणारा जाहीरनामा घोषित केला. परंतु या निर्णयाला गौरवर्णीय जनतेने विरोध केला त्याचाच परीणाम म्हणजे गौरवर्णीय लोकांनी कृष्णवर्णीयांवर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. यामुळे दोन्ही गट प्रचंड हिंसक बनले याची परिणीती म्हणजे अब्राहम लिंकन यांची एप्रिल १८६५ रोजी गोळ्या घालून हत्या करण्यात आली. कारण गौरवर्णीय अमेरिकेतील काही गट कृष्णवर्णीय यांच्या विरोधात होता, त्यामुळे लिंकन यांना ठार करण्यात आले. कृष्णवर्णीय गुलामगिरी संपुष्टात येत असतांना त्यांच्या समस्या मात्र कमी झाल्या नाही. गुलामगिरीचा अंत जर लिंकन यांनी सांगितलेल्या मार्गावरून झाला असता तर भाविष्यात कृष्णवर्णीयांचे अनेक प्रश्न उपस्थित झाले नसते. कारण वर्णश्रेष्टत्वाच्या अहंकाराने ग्रस्त अमेरीकन गोरे नागरिक कृष्णवर्णीयांना आपल्या समान दर्जाचे अधिकार देण्यास तयार नव्हते.

गौरवर्णीयांच्या शिक्षण संस्थामध्ये निग्रोंना प्रवेश नव्हता, कृष्णवर्णीयांचे शाळा वेगळ्या होत्या त्यांचा शिक्षणाचा स्तर पूर्णपणे खालावलेला होता. कोणत्याही आवश्यक सुविधा दिल्या जात नव्हत्या सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेत त्यांना वेगळे बसवले जात होते. सन १८६५ च्या घटनेने कृष्णवर्णीयांना गौरवर्णीय यांच्या

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE NAPIA

बरोबरीने नागरिकत्वाचे हक्क मिळाले तरी प्रबळ व सधन सत्ताधारी गौरवर्णीय समुदायाने त्यांना मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यास कायमच विरोध दर्शविला होता. कृष्णवर्णीयांना संघटीत करण्यासाठी सन १९०९ मध्ये ॠइ नावाची कृष्णवर्णीयांची संघटना स्थापन झाली त्यांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी ही संघटना प्रयत्नशील होती. अमेरीकन समाजात समान वागणूक मिळावी या साठी कॉंग्रेस आफ रेशल एक्वालीटी हि निग्रो संघटना कार्यरत होती. या संघटनांनी यांच्या सामाजिक उत्थानासाठी महत्वपूर्ण योगदान दिले. लिंकन यांच्या नंतर अमेरीकन अध्यक्ष म्हणून पदावर आलेल्या आयसेनहॉवर, जॉन केनेडी, लिंडन जोन्संस यांनी मानवीहक्कारिता असलेला लढा तसाच पुढे सुरु ठेवला. आयसेनहॉवर यांनी तर आपल्या कार्यकाळात उच्च अधिकार पदावर निग्रो व्यक्तींची नियुक्ती केली.एवढेच नव्हे तर वाशिंग्टन मधील उपहारगृहे व मनोरंजनाची केंद्र निग्रो करीता खुले केली. अमेरीकन निग्रोंना त्यांचे नागरी हक्क मिळावे म्हणून या जॉन केनेडी यांनी निग्रोंना मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यास अनुकूल धोरण तयार केले. निग्रोंना प्रत्यक्ष जीवनात राजकीय अधिकारांचा वापर करता आल्याखेरीज अमेरीका खऱ्या अर्थाने मुक्त राष्ट्र होणार नाही ही त्यांची भूमिका होती पण हे धोरण अंमलात येण्या आधी २२ नोव्हेंबर १९६३ रोजी डलास शहरात मोटारीतून जात असतांना त्यांची हत्या करण्यात आली ही घटना अत्यंत धक्कादायक होती. कृष्णवर्णीयांनी मोठ्या जड अंतकरणाने त्यांना निरोप दिला. अवघ्या तीन वर्षाच्या आपल्या अध्यक्षपदाच्या कारकिर्दीत त्यांच्या यशाचे रहस्य आहे.

कृष्णवर्णीयांच्या सामाजिक व राजकीय हक्काकरिता एका व्यक्तीने दीर्घकालीन लढा दिला ते म्हणजे मार्टिन लुथर किंग मरगळलेल्या मागासलेल्या दयनीय केविलवाण्या अवस्थेत जगणाऱ्या निग्रो समाजाला प्रेरणादायी नेतृत्व दिले. समान व न्याय हक्काच्या मागणीसाठी त्यांनी अहिंसात्मक सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारला त्यांच्यावर महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. समानतापूर्वक वागणूक मिळवण्यासाठी निग्रोंना रस्त्यावर उतरवण्यात किंग यांना यश मिळाले ते कृष्णवर्णीय निग्रो समाजाचे दीपस्तंभ बनले. त्यांची अहिंसा, शांतता या मुल्यावरची असाधारण निष्ठा व त्यांचे महत्वपूर्णकार्य लक्षात घेऊन त्यांना १९६७ चे शांततेचे नोबेल पारितोषिक देण्यात आले. पण त्यांच्या या अहिसंक व शांततेचा मार्ग निग्रोतील एका गटाला मान्य नव्हता त्यामुळेच एका माथेफिरूने मार्टिन लुथर किंग यांची जाहीर सभा सुरु असतांना त्यांच्यावर गोळ्या झाडून त्यांची हत्या करण्यात आली. कृष्णवर्णीयांचे मनुष्यपण अमेरीकेत हिरावले गेले, गुलामगिरीतून मुक्तता करण्याच्या संघर्षात अब्राहम लिंकन, जॉन एफ केनडी, डॉ. मार्टिन लुथर किंग या महान नेत्यांचे या संघर्षात बळी मात्र गेले.

निष्कर्ष

मार्टिन लुथर किंग यांनी आपल्या हत्या पुर्वी सागितले होते की जगभरातील कृष्णवर्णीयांना गरीबी, अपमान, आणि उपेक्षेने लवकर बाहेर काढले नाही तर सगळे जग धोक्यात येईल. दोनशे वर्षाच्या गुलामिनंतर कृष्णवर्णीय अमेरिकींना १९६८ मध्ये कायद्याने समानतेचे अधिकार मिळाले होते.परंतु अद्यापही त्यांना सामाजिक सुरक्षा, कर्ज, शिक्षणांत आर्थिक सुविधापासून वंचित ठेवण्यात आले. गेल्या पन्नास वर्षात

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

कृष्णवर्णीयांनी प्रगती केली आहे. पण हीच परिस्थिती कायम न राहता त्यात अप्रत्यक्षपणे निग्रोमध्ये सुद्धा अनुकूल बदल होऊ लागला शिक्षणाच्या प्रसाराने त्यांच्यात निरक्षरता कमी होत गेली निग्रोंना तांत्रिक व उच्च शिक्षणाची संधी घेत विविध क्षेत्रात त्यांनी आपला प्रभाव निर्माण केला. बराक ओबामा यांना अमेरिकेच्या राष्ट्रध्यक्ष पदी निवडून आणून कृष्णवर्णीयांच्या संघर्ष यास न्याय मिळाला असे आपण म्हणू शकतो. कारण गौरवर्णीयांनी देखील वर्ण द्वेषाचा निमोड करून कृष्णवर्णीयांना आपल्यात सामावून घेण्याची महत्वाची भूमिका बजावली. पण नुकत्याच झालेल्या जोर्जे फ्लोईड याला केवळ कृष्णवर्णीय म्हणून पोलिसांनी केवळ संशयीत म्हणून त्याचा बळी घेतला या घटनेनंतर अमेरीकेत पुन्हा गौरवर्णीयकरत असलेले वंशश्रेस्टत्वाचा मुद्दा पुन्हा निर्माण होतो कि काय असा प्रश्न निर्माण होतो. नाट्य व संगीत क्षेत्रात अनेक कृष्णवर्णीय कलाकार पुढे आले. मरीअन, लिओन्तेन व प्राईस तर विज्ञानाच्या क्षेत्रात जॉर्जे कार्व्हर, ऑलम्पिक स्पर्धेत पदक मिळवून देणारा जेसी ओवेन असे खेळाडू सुद्धा पुढे येऊ लागले. पण त्यांच्याबाबत सुनियोजित भेदभाव सुरूच आहे. जोर्जे फ्लोइडचा मृत्यू हे त्याचे उदाहरण म्हणता येईल.

संदर्भ

१. आचार्य धनंजय, आधुनिक जगाचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर,२००७
२. जैन हुकूमचंद, आधुनिक जगाचा इतिहास, के सागर प्रकाशन, पुणे, २०००
३. जावडेकर शरद ,सामाजिक परीवर्तन चिकित्सा आणि भवितव्य, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००९, पान नं-२१६
४. दै.दिव्य मराठी, जळगाव आवृत्ती, दि.११जुलै २०२०
५. वक्कानी.न.आ, अमेरीकेचा इतिहास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर, १९७०
६. शांता कोठेकर, अमेरिकेच्या संघराज्याचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर

134

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877
E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	संत तुलसी साहब रचित 'घटरामायण' में सामाजिक चेतना **डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार**	१-६
२	भारतीय संतों के काव्य में सामाजिक बोध **डॉ. अश्फाक इब्राहीम सिकलगर**	७-११
३	सामाजिक सुधार में संत कबीरदास का योगदान **डॉ. गीता परमार**	१२-१६
४	संत रैदास के काव्य पर बौद्ध दर्शन का प्रभाव **प्रा. डॉ. महेंद्रकुमार रा. वाढे**	१७-२२
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नवयुवकों के लिए प्रेरणास्रोत **प्रा. डॉ. रवीन्द्र आर. खरे**	२३-२७
६	संत साहित्य का समाज परिवर्तन में योगदान **डॉ. रुपाली दिलीप चौधरी**	२८-३१
७	सिंधी संत साहित्य एक अध्ययन **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री**	३२-३५
८	संत साहित्य में विष्णु पुराण का यथार्थ दर्शन **डॉ. सविता पुंडलिक चौधरी**	३६-४२
९	युग प्रवर्तक : संत रविदास **डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण**	४३-४७
१०	संत साहित्य की प्रासंगिकता **डॉ. विद्या शशिशेखर शिंदे**	४८-५२
११	मध्यकालीन हिंदी संत काव्य की प्रासंगिकता **प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील**	५३-५६
१२	संत कवयित्री आंडाल : एक विवेचन **डॉ. ममता नानकचंद पंजाबी**	५७-५९
१३	संत साहित्यातील संत कवयित्री **प्रा. डॉ. गणेश चुधरी**	६०-६३
१५	संत साहित्य का समाज परिवर्तन में योगदान **डॉ. सौ. नयना प्रशांत पाटील**	६४-६७
१६	संत साहित्यातील संत कवयित्री: विशेष संदर्भ संत कान्होपात्रा **प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके**	६८-७२

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

११. मध्यकालीन हिंदी संत काव्य की प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग अध्यक्ष तथा शोध निर्देशक विद्यावर्धिनी सभा का कला,
वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुले.

मध्यकालीन हिंदी संत कवियों के काव्य में युग जीवन का स्पंदन ध्वनित हुवा है। संत काव्य मध्यकालीन भक्ति आंदोलन की उपज है। जो तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्था के समानांतर उठ खडा हुआ था, जिसका प्रभाव कई षताब्दियों के बाद आज भी विद्यमान हैं। हिंदी साहिंत्य के मध्यकालीन निगुर्ण भक्ति धारा में संत साहित्य का सर्वाधिक महत्व है। इस युग का साहित्य मुख्यतः जन साधारण का साहित्य है। अधिकतर संत कवि निम्न वर्ग के थे तथा सभी संत कवि मानवता के सच्चे प्रेमी थे। वे निर्भिक होकर धार्मिक एवं सामाजिक अनाचारों एवं अंधविष्वासों का कट्टर विरोध करके अपनी विद्रोही भावना को प्रकट करते थें। उनका साहित्य तत्कालीन समाज, धर्म और देषकाल का सच्चा प्रतिबिंब है। उसमें सामाजिक और धार्मिक चेतना परिलक्षित होती है। संतो को सत्यवादी, सदाचारी, विवेकषील, सारग्रही और षांत चित्तवाले निगुर्ण परब्रम्ह के उपासक के रुपमे माना जाता है। डॉ. धीरेद्र वर्मा संत षब्द के संबंध में कहते है– " संत षब्द का व्यवहार केवल उन आदर्ष महापुरुषों के लिए किया जा सकता है, जो पूर्णतः आत्मनिष्ठ होने के अतिरिक्त समाज में रहते हुए निस्वार्थ भाव से विष्व कल्याण में प्रवृत्त रहा करते है। "[1] संत साहित्य का अध्ययन करते समय हमे यह ज्ञान होता है कि, संतो ने किसी भी धर्म को प्रमुखता नहीं दी, पर उनका धर्म मानवतावाद की स्थापना करना था। भक्तिकाल के संत कवियों ने अपने काव्य के माध्यम से जो संदेष दिया है वह आज भी प्रासंगिक है। किसी साहित्य की प्रासंगिकता का मतलब आधुनिक संदर्भ में उसका प्रयोजन और उपयोग के आधार पर उस साहित्य का मूल्यांकन करना है। मध्यकालीन संतो में प्रमुख रुप से कबीर, दादू दयाल, गुरु नानक, सुदंरदास, रैदास और संत जैतराम इन सभी संतो ने अपने काव्य के माध्यम से जो जीवन संदेष दिया वह आज के युग में जहॅा पूरे विष्व में कोरोना महामारी के प्रकोप से लोग भयभीत हो रहे हैं तथा जो निराषा के कारण जीवन से संघर्ष करने का हौसला जिन्होने खो दिया है उन सभी के लिए संतो द्वारा दिया गया संदेष आज के युग में प्रासंगिक है। " जहॉ एक तरफ हिंसा, लोभ, कोध, छल प्रपंच, अत्याचार, दूराचार और निरंकुष राततंत्र की भयंकरता की तुहरी बज रही थी, वही पर पवित्रात्मा, परोपकारी एवं सदाचारी संत चित्त की षुध्दतता पर बल देते हुए मनुष्य प्रेम का षुध्दता पर बल देते हुए मनुष्य प्रेम को वैकुण्ठी बताकर जनता को मानवतावाद का संदेष दे रहे थे। वेदषास्त्र की बातों को नकारते हुए कागज की लेखी पर विष्वास न करके आखों की देखी सही बता रहे थे।... संतकाव्य की विषेषता यह है कि, इसमें षास्त्रीयता का विरोध एवं लोकचेतना की कांतिकारी भावना निहित है। जो कि अनुभूति और अभिव्यक्ति के दोनों धरातलों पर हुई। जिसका संबंध तत्कालीन जीवन षैली और जीवन तथ्यों से हुआ और इसका प्रभाव दूरगामी रहा।"[2] संत काव्य परम्परा में कबीर का स्थान विषेष उल्लेखनीय हैं। कबीर कांतिकारी संत थे, उन्होंने अनपढ और छले गये समाज को प्रकाष और मुक्ति का मार्ग दिखाया। कबीर

...'s Arts, Com. & Sci. College DHULE

द्वारा चलाई गयी निगुर्ण संत परम्परा का प्रभाव रैदास, पीपा, सेना नायक आदि पर भी रहा। आज भले ही इक्कीसवी सदी के दो दषक पूरे हो रहे हो। परंतु सामाजिक एकता के अभाव में हमने काफी नुकसान सहा है। कबीर ने इस दिषा में हमारा काम बहुत आसान कर दिया है। डॉ. बच्चनसिंह के षब्दों " सामंती समाज की जडता को तोडने का जितना काम अकेले कबीर ने किया है उतना अन्य संतो और सगुणधर्मियों ने मिलकर भी नही किया। उनकी चोटों की मार से जातिवाद के संरक्षक पंडित और मौलवी समान रुप से दुःखी है। वे सबसे अधिक आधुनिक और सबसे अधिक प्रासंगिक है। "[3] जब तक समाज में सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक एवं धार्मिक समानता स्थापित नही होगी कबीर का महत्व बना रहेगा। संतो ने समाज में सभी जाति के लोगो को समान माना है। चाहे ब्राम्हण हो चाहे षुद्र उनके लिए सब समान थे। मनुष्य मनुष्य में वे किसी प्रकार का भेद नही मानते थे। उन्हें जाति पाति का बंधन लेष मात्र भी नही था और पंडितों को किसी की जाति जानने की इच्छा नही थी परंतु उनके ज्ञान की जॉच करना वे चाहते थे। इसलिए कबीर कहते है–

जाति न पूछो साधु की, पूछ लिजिए ज्ञान
मोल करो तलवार का, पडा रहन दो म्यान।

कबीरदास का विद्रोह, विद्रोह के लिए विद्रोह नहीं है। समाज में व्याप्त अज्ञात कुरीतियॉ, कुप्रथाओं को देखकर वे प्रक्षोभित हो जाते है। भक्तिकाल में छूआछूत की प्रथा समाज में एक घृणित कोढ़ के रुप में दिखाई पडती है। संत कवियों ने ऐसी भावना को मानव तथा समाज को दूर रखने का प्रयास किया है। जिसका प्रयत्न आज भी समाज सुधारको द्वारा जारी हैं। अतः आधुनिक संदर्भ मे भी संतो के विचारो की प्रासंगिकता स्पष्ट रुप से परिलक्षित होती है। संत कवियों के साहित्य को किसी समय स्थान या परिघी की सीमा में बॉधा नही जा सकता। उनके विचार मध्यकाल के समान आज भी प्रभावोत्पादक है। भक्तिकाल के संत कवियों का आदर्ष और उनकी रचनाओं का उद्देष्य दूसरों की पीडा दूर कर समस्त मानव समाज को सुख–षांति प्रदान करना ही था। सभी संतो का मानना है कि, दूसरो की पीडा हरना ही सच्ची मानवता है। उन्होंने अपनी रचनाओं द्वारा जीवन मूल्यों का प्रचार करके साधारण जनता के बीच आदर्षो की धारा बहा दी और उन्हे निराषा की गर्त से बाहर निकाला। आज भी समाज में चारों ओर जब हम देखते है तो हमे समाज में अमीर–गरीब, उच–नीच, जाति–पाति और धर्म के बीच विसंगतियों की खाई तैयार होकर समाज मे असमानता की दरारे बढती जा रही थी। ऐसी स्थिति में समाज को एक सूत्र में बांधने का काम संत साहित्य ने किया और कर रहा है।

भक्तिकाल के संत कवियों में गुरु नानक, रैदास, दादू जैसे संत कवियों ने धार्मिक ऐक्य भाव संबंधी महत्वपूर्ण प्रयत्न किए। जिसके फल स्वरुप उस जमाने में हिन्दू मुसलमानों के बीच जो विरोध की प्रबल भावना थी, उसे कुछ हद तक हटा देने में वे सफल भी हुए। आज विष्व के अनेक देषो में आपसी संघर्ष की स्थिति बढ़ रही है। आज के वर्तमान युग में ऐसे भक्त कवि, समाज सुधारक या नेताओं की आवष्यकता है, जो धार्मिक कट्टरपन को दूर कर धार्मिक एकता और समन्वय की भावना का महान संदेष प्रदान कर सके। इस दृष्टि सें संत कवियों की धार्मिक भावना आज के संदर्भ में प्रासंगिक है। आधुनिक काल में जो जाति पाति के बंधन तोडो भारत जोडो का जो आंदोलन षुरु हुआ है, परंतु संतो ने तो सैकडो वर्ष पहले ही जाति भेत के विरुध्द आवाज उठाई थी। इसलिए जाति

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

पाति की व्यवस्था को तोडने के लिए संत कवियों ने जो कदम उठाये वह आज हमारे लिए प्रासंगिक है। सभी संत कवियों ने मानव की एकता, समानता, स्वतंत्रता एवं भाईचारे को स्थापित करने के लिए अनेक संघर्ष किए है, वैसे आधुनिक काल में भी उनके लिए वैचारिक संघर्ष किए जाते है जो बडी प्रासंगिक बात मानी जा सकती है। संतो ने मानव धर्म को सभी धर्मो से श्रेष्ठ माना था। अधिकतर संतो ने नारी की निंदा की है। परंतु सुक्ष्म रुप से देखे तो सभी संत नारी निंदक नही थे। गुरु नानक हमेषा नारी का सम्मान करके नारी उन्नती की अभिलाषा करते है। उन्होंने कहा है " स्त्री से ही मनुष्य जन्म लेता है, स्त्री से विवाह होता है और परिवार का निमार्ण होता है, उसी से सृष्टि का कम चलता है"[4] इसी कारण गुरु नानक की नारी संम्बधी वाणी अपने सार्वकालिक विचारों से भरे रहने के कारण आधुनिक संदर्भ में महत्वपूर्ण और प्रासंगिक है।

भक्तिकाल के संतो ने केवल अंधःविष्वास और जाति प्रथा के खिलाफ आवाज उठाने और ईष्वर की दृष्टि में सबकी समानता घोषित करने की बात तक अपने को सीमित नहीं रखा। इस आंदोलन के कुछ नेताओं ने तो मुगल अधिपत्य और कुषासन तथा सामंती षोषण और उत्पीडन के विरुध्द व्यापारियों कारिगरों और गरीब किसानों के संघर्ष का नेतृत्व भी किया था। इतना ही नही तो हमारी वर्ण व्यवस्था, धार्मिक भेदभाव, सामाजिक उच नीच की भावना तथा कर्मकांडो से जर्जर होनेवाले मनुष्यों के लिए आंदोलन का प्रादुर्भाव एक ऐसी मिसाल है जिसने एक नये मानव धर्म का निर्माण किया " वर्ग, वर्ण, धर्म तथा संप्रदायगत बंधनों की अवहेलना करते हुए मनुष्य मात्र को ईष्वरोपासना का समान अधिकार घोषित करने वाली षास्त्रगत व्याख्याएँ तथा व्यवस्थाएँ देखकर आचार्यो ने इस काल में एक ऐसी सेक्युलर विचारधारा की नींव रखी जो अपने समय को देखते हुए कांतिकारी कही जा सकती है। भारत के सास्कृतिक इतिहास में पहली बार षुद्रो और सताए हुए वर्ग ने अपने संत दिये और इन संतो ने पहली बार जाति, धर्म, वर्ण तथा संप्रदाय की चार दिवारियों को तोडते हुए एक मानव धर्म तथा एक मानव संस्कृति का नारा बुलंद किया।"[5] संतो की समन्वयवादी विचारधारा ने मनुष्य मनुष्य के बीच के भेद को समाप्त करने का सफल प्रयास किया है। परमेष्वर की सृष्टि में सब मनुष्य समान है। डॉ. गणपतिचंद्र गुप्त कहते है – " संतो ने प्रत्येक व्यक्ति की चाहे वह षूद हो या ब्राम्हण, हिंदू हो या मुसलमान, गृहस्त हो या साधक, मोची, धुनिया, जुलाहा हो या लखपति व्यापारी, सभी की समानता की घोषणा करके भारतीय साम्यवाद की पुर्नप्रतिष्ठा की।"[6] संतो की वाणी में मानव मूल्यों को प्रधानता देनेवाले क्षमा, दया, त्याग, समता, विष्वबंधुत्व आदि को सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप्त हुआ है और वही प्रत्येक व्यक्ति में नैतिक एवं मानविय मूल्यों के रुप में दृष्टिगत होते हैं। संतो का विष्वास था कि, इन नैतिक एवं आध्यात्मिक मूल्यों के बिना कोई भी मनुष्य अध्यात्म की ब्रम्ह् की अनुभूति नहीं कर सकता। संतो ने आध्यात्मिक साधना के लिए संयम के मार्ग को मान्यता दी है जो आज के युग में प्रासंगिक लगता है। इस संदर्भ में हरिषचंद्र मिश्र लिखते है– " संत वर्तमान के विश्रृंखलित मूल्यों को तोडकर मूल्यों से पूर्ण भावी जीवन की कल्पना करते है। संत वर्तमान से समझौता नहीं करना चाहते है। समग्र मूल्यों के साथ समाज की भावी कल्पना में डूब जाना चाहते है। इसलिए वे ष्वर्तमान की व्यवस्था को हथौडा मारकर चकनाचूर कर देना चाहते है। ... वे वर्तमान से बेपरवाह होकर भावी दजीवन की कल्पना नही करते या कि संतो कि चेतना में वायवीयता नहीं है वे मिट्टी से जुडना चाहते हैं।... अतः आधुनिक प्रगतिषीलता की पृष्ठभूमि के रुप में इन संतो के काव्य में जीवन की सच्ची अभिव्यक्ति ढूँढना

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

आवष्यक है। "[7] संतो के दवारा बताए गये मूल्यों का आज अस्तित्व नहीं दिखाई दे रहा है। आज के मनुष्य को मूल्यों का पुनरावलोकन करना इसलिए आवष्यक हो गया है। क्योकि आज का समाज मूल्यहीन हो गया है। इसलिए वर्तमान परिप्रेक्ष मे संत काव्य प्रासंगिक है।

आधुनिक युग में अहिंसा तत्व का प्रसार हो रहा है। संत दादू समाज और धर्म के पाखण्डों, अन्यायों तथा अंधविष्वासों के विरुध्द आवाज प्रकट करते है। संत दादू पषु– पक्षियों तथा कीटाणुओं को तक समानता की दृष्टि से देखते है। वे कहते है –

"दादू सभि करि देखिए, कुंजर कीट समान
छादू दुबध्या दूर करि, तजि आप अभिमान।"[8]

उनकी काव्य रचनाओं के माध्यम से यह ज्ञात होता है कि वे पूर्णता धार्मिक एकता के पक्षपाती थे। उनके विचार आज के संदर्भ में प्रासंगिक है। संत रैदास की वाणी में कबीर जैसी विद्रोही भावना नही है, पर उनकी भक्ति भावना में आत्मनिवेदन के दवारा निर्गुण भक्ति का प्रकाषन हुआ है। संत रैदास धार्मिक एकता के प्रचारक रहे। उन्हे निर्गुण राम का परम भक्त माना जा सकता है। रैदास ने ब्राम्हण और चांडाल के बीच कोई भेद नहीं माना। वे कहते है–

"ब्राम्हण और चाण्डाल में रविदास नहीं अंतर जाना
सब मोहि एक ज्योति है, सब घर एक भगवाना।"[9]

रैदास के मतानुसार सभी के घरों में एक ही भगवान है। जन्म के आधार पर कोई ऊँचा या नीचा नहीं होता है। सभी संत कवियों की रचनाओं में धार्मिक एकता का आवाहन किया गया है। अतः कहा जा सकता है कि आज भले ही हमने इक्किसवी सदी में प्रवेष कर लिया है परंतु भक्तिकालीन संतो के विचार कालातित है। जो वर्तमान के दिषा हिन मानव को सही राह दिखातें है।

संदर्भ

1. हिंदी साहित्य कोष – डॉ. धीरेंद्र वर्मा भाग–1 पृष्ठ क्र. 854
2. दक्षिण भारत, अपैल, मई, जूनः 1999, पृष्ठ 89
3. हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास– डॉ. बच्चनसिंह, पृष्ठ.89
4. युग प्रवर्तक गुरु नानक और उनकी वाणी– डॉ. गुरुचरण सिंह, पृष्ठ 170
5. भक्ति काव्य की प्रासंगिकता – डॉ. संजयकुमार षर्मा, पृष्ठ 192
6. हिंदी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास –डॉ. गणपतिचंद्र गुप्त, पृष्ठ 67
7. भक्तिकालीन संत साहित्य और मानव मूल्य– डॉ. हरिषष्चंद्र मिश्र, पृष्ठ 04
8. दादू ग्रंथावली, – आचार्य परषुराम चतुवैदी, पृष्ठ 274
9. संत कवि रविदास– योगेद्र गुप्त, पृष्ठ 67

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Mukt Shabd

UGC CARE JOURNAL

ISSN NO : 2347-3150

MUKt SHABd JOURNAL

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission
Approved Journal List

Impact Factor : 4.6

A Peer Reviewed/ Referred Journal

Edited By
MSJ : Mukt Shabd Journal
http://shabdbooks.com/

Copyrights @ 2020 MSJ: All Rights reseved.

DHULE

63) महात्मा गांधीजीचा राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद -डॉ. राजेश सुभाष चालीकवार 178
64) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी : संघर्ष आणि समन्वय एक पर्व -प्रा. रामचंद्र गायकवाड 182
65) महात्मा गांधीच्या ग्रामस्वराज्य विषयक विचारांची प्रासंगिकता - डॉ. आशिष मुठे 190
66) महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून गोरक्षण आणि संवर्धन - दत्तात्रय भानुदास जाधव 192
67) म. गांधी यांचा सत्य आणि अहिंसेचा दृष्टीकोण - डॉ. चंद्रकांत कांबळे 199
68) महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमान स्थिती - डॉ. आर. डी. मांडणीकर 204
69) गांधीवादि दृष्टीकोनातून अराज्यवाद - डॉ. पी.डी. सूर्यवंशी 208
70) महात्मा गांधीजी आणि महाराष्ट्र - डॉ. रमेश वाघमोरे 212
71) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्य लढयातील साधनः सत्याग्र - डॉ. भारत एम. राठोड 215
72) गांधीवादी विचाराच्या दृष्टीकोनाची प्रासंगिकता - डॉ. मारोती घंटेवाड 220
73) गांधीजी चे विचार आणि आजची वास्तविकता - डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे 225
74) महात्मा गांधीजींचा अर्थविचार - प्रा. अशोक बाबुराव जाधव 230
75) राष्ट्रीय आंदोलन व्यापक करणारे नेतृत्व : मा. गांधी - डॉ. श्रीकांत देशमुख 234
76) म. गांधींजीच्या स्वप्नातील भारतः चिंता आणि चिंतन - डॉ. युवराज श्रीराम मानकर 236
77) एकविसाव्या शतकात महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता - डॉ. जी. डी. घोडे 242
78) महात्मा गांधी आणि विविध सामाजिक चळवळी - डॉ.शिवाजी सोमला पवार 249
79) म. गांधी यांचे अहिंसा संबंधी विचार - प्रा.डॉ.संजय काळे, अक्षय काळे 256
80) महात्मा गांधीची ग्राम स्वराज्य संकल्पन- प्रा.डॉ.पाते शिवाजी बाबुराव 259
81) महात्मा गांधीजींच्या विचारशलाकेतील स्वराज्य - प्रा.डॉ.बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे 262
82) भारतीय वर्तमान राजकीय परिस्थिती व महात्मा गांधी - डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री व संदिप वारुळे 266
83) 21 व्या शतकात जगाला महात्मा गांधी विचारांची प्रासंगिकता - डॉ.पी.एस.मोरे लांडगे 268

■ ■ ■ ■ ■

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

भारतीय वर्तमान राजकीय परिस्थिती व महात्मा गांधी

डॉ.संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय - धुळे

संदिप जगन्नाथ वारूळे
जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा – गारखेडे
तालुका - येवला जिल्हा – नाशिक

प्रस्तावना

'राजा कालस्य कारणम्' [१] अर्थात राज्याच्या सर्व परिस्थितीला राजाच कारणीभूत असतो. भारत हा वैविध्य पूर्ण देश आहे. यातील एक भाग म्हणजे राजकीय परिस्थिती होय. भारताच्या राजकारणाला फार पूर्वी पासूनचा इतिहास लाभलेला आहे. राम, कृष्ण पासून तर स्वातंत्र काळा पर्यंत राजकारण हे विविध बाबीने घडलेले आहे. स्वातंत्र काळातील राजकारणाचा विचार करता त्यात दोन टप्पे पडतात १.लोकमान्यांचा काळ २.गांधी युग

भारताच्या स्वातंत्र काळातील राजकारणात महात्मा गांधीचा फारच प्रभाव होता. त्यांनी आपल्या कार्यात अंगीकारलेली अंहिसा, सत्याग्रह, उपोषण, आंदोलन याबाबी तत्कालीन राजकारणाला एक वेगळीच ओळख निर्माण करून देतात. परंतू भारताचे वर्तमान राजकारण व राजकीय नेते महात्मा गांधीच्या मूलतत्वांना किती जपत आहे. महात्मा गांधीच्या विचारांची भारताच्या वर्तमान राजकारणात किती व कशी आवश्यकता आहे .या बाबीचा अभ्यास होणे कामी प्रस्तुत संशोधन विषय आहे.

विषयाचे महत्व

राजकारण म्हटले की, सध्याच्या काळात हा विषय अतिशय खालच्या स्तरावरचा होत चालेला आहे. राजकारण मुळात हे अतिशय शुद्ध विचारांनी घडणारी प्रक्रिया आहे. स्वातंत्र काळात तर राजकीय कामात सहभाग घेणारे व त्यासाठी काम करणारे समाज्यात वंदनीय होते. यात महत्वपूर्ण कारण म्हणजे त्या काळातील राजकारण हे योग्य विचारसरणीला अनुसरून होत होते. राजकारणातील विचारसरणीचा अभ्यास करता त्यात लोकमान्य टिळक,महात्मा गांधी यांचा प्रभाव होता. लोकमान्य हे जहाल मतवादी विचारसरणीचे तर, महात्मा गांधी मवाळ विचारसरणीचे होते. या दोन्ही विचारसरणीने प्रेरित वर्ग त्या काळात राजकारणात सक्रीय होता. महात्मा गांधीच्या विचारसरणीने यात महत्वपूर्ण भूमिका निभावलेली दिसते. कारण भारताला स्वातंत्र देतांना कुठलाच रक्तपात घडला नाही. महात्मा गांधी व इंग्रज यांनी सामंजस्याने विचार विनिमय करून स्वातंत्र्याची प्रक्रिया पूर्ण केली .यात महात्मा गांधीच्या अंहिसा, सत्याग्रह, उपोषण या मूल्यांनी फारच महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडलेली दिसते. या मुल्यांचा विसर वर्तमान राजकारणाला पडलेला दिसतो. राष्ट्र हितापेक्षा स्व हित जपणे, समाज्यात दुफळी निर्माण करणे, अराज्यकता पसरविणे. अशा बाबींनी वर्तमान राजकारणात शिरकाव केलेला दिसतो. हे सर्वाच्या हितास घातक आहे. यासाठी भारतातील वर्तमान राजकारणात महात्मा गांधीच्या मुल्यांची विचारसरणीची किती आवश्यकता आहे. हे अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय महत्वपूर्ण आहे.

उद्दिष्टे

१. भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थिचा अभ्यास करणे.
२. महात्मा गांधीच्या राजकीय मूल्यांना जाणून घेणे.
३. भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थितीला महात्मा गांधीजीच्या विचारांची असलेली आवश्यकता समजून घेणे.

गृहीतके

१. भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थिती चिंताजनक आहे.
२. महात्मा गांधीच्या विचारांची भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थितीला आवशयकता आहे.

संशोधन पद्धती

''प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णानात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतलेला आहे. यासाठी दुय्यम साधनातील संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिक, आंतरजाल यांचा उपयोग केलेला आहे''.[२]

भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थिती भारत देशाने प्रत्येक क्षेत्रात आपली एक् ओळख निर्माण केलेली आहे. यात कला कृषी राजकारण यासारखी अनेक क्षेत्रांचा त्यात समावेश होतो. यातील राजकारण हे अनेक स्थितंतरातून गेलेले जाणवते. प्राचीन काळात श्रीकृष्ण व श्रीराम यांनी राज्याच्या हितासाठी जे केले ते राजकारणाची आदर्शवत कृती होती. त्यानंतर भारतातील

राजकारणात फार बदल होत गेला. ६० ते ७० दशकापूर्वी भारताला इंग्रजांच्या गुलामातून मुक्त करण्याकरिता जी राजकीय परिस्थिती होती . ती भारताच्या राजकारणाला प्रेरणा देणारी बाब होती. कारण यात जे काही घडले ते एका विचारसरणीने घडले. ह्या विचारसरणीवर प्रथम प्रभाव लोकमान्य टिळक यांचा नंतरच्या काळात महात्मा गांधी यांचा जाणवतो.

महात्मा गांधीच्या विचारांनी केवळ भारतातीलच नव्हे तर जगातील अनेक देश प्रभावित झालेले दिसतात.पण नंतरच्या काळात ही विचारधारा दूर सारून सत्ता प्राप्तीसाठी भारतातील राजकारणाने वाटचाल सुरु केलेली दिसते. भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थिती ही खुपच चिंताजनक बनत चालली आहे. राजकीय नेत्यांनी आपल्या सोयीनुसार राज्यकारभार चालविलेला दिसतो. भारतीय नागरिक आपल्या मागणीसाठी जे लोकप्रतिनिधी निवडून देतात. ते लोकप्रतिनिधी अर्थात रक्षणकर्तेच भक्षक बनत चालले दिसत आहे. निवडणुकीत उमेदवारी देण्यासाठी राजकीय पक्ष्याकडून होणारे अर्थकारण, त्यानंतर उमेदवार विजयी होण्यासाठी सभातून होणारी टीका, मतदारांनी मतदान करावे यासाठी होणारी आर्थिक उलाढाल, मतदानाच्या वेळी मतदान केंद्रावर होणारी दडपशाही, बोगस मतदान , निवडून आल्यावर लोकप्रतिनिधीकडून मतदारांचा होणारा अपेक्षभंग. याबाबी राजकरणात कितपत योग्य आहे. या सर्व घटनांमुळे भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थिती ही महात्मा गांधीच्या विचार धारेच्या अगदी विरोधी वाटत आहे.

महात्मा गांधीजीचे राजकीय मूल्य

स्वातंत्र काळात भारतातील राजकीय परिस्थिती ही एक वेगळ्याच भावनेने प्रेरित होती. याचे श्रेय जाते ते महात्मा गांधीनी अंगिकारलेल्या राजकीय मूल्यांना होय. महात्मा गांधीनी आपला लढा देत असतांना कधीच मुल्यांत तडजोड केलेली जाणवत नाही."महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार हे ' स्वराज्य' या संकल्पनेवर आधारलेले होते'. [3] त्यांनी जे मूल्य राजकारणात जोपासले तेतत्कालीन राजकीय परिस्थितीला उंचावर घेऊन गेले.

१. अंहिसा व सत्याग्रह

महात्मा गांधीनी हिंसेचे उत्तर अंहिसेतून दिले. हे विचार त्यांनी राजकरणात प्रत्यक्ष कृतीतून पटवून दिले. राजकारणात सत्याग्रह ह्या शस्त्राने कोणाशीही लढता येते. हा विचार रुजविला. "अंहिसा व सत्य या दोन्ही शस्त्राने राज्य काय संपूर्ण समाज उभा असावा. असे गांधीजींना वाटत असे".[४]

२.लष्कराशिवाय राज्य

कोणतेही लष्करी राजकीय व्यवस्था बदलली म्हणजे समस्या सुटत नाही. तर त्यासाठी अंहिसा विचार रुजायला हवा .अर्थात लष्कराशिवाय राज्य असावे. कारण लष्कर आले म्हणजे हिंसा आली.

३.लोकशाहीचा निराळा अर्थ

अब्राहम लिंकनने लोकशाहीची जी व्याख्या केली की, "लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांकडून चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही" [५] परंतु महात्मा गांधीनी यात बदल करत म्हटले की, "ज्यात प्रजेचा आवज ऐकला जातो , प्रजेच्या प्रेमाला प्राधान्य असते. तिथे लोकशाही असते. तिथे मते मागणे, मिळविणे, विकत घेणे व खोटे बोलून लुबाडून घेणे नसते." [६] महात्मा गांधीच्या विचारातील राज्य फारच विलोभनीय व उपयुक्त स्वरूपातील वाटते . त्यानुसार वाटचाल करणे महत्वपूर्ण ठरेल.

निष्कर्ष

भारतातील वर्तमान राजकीय परिस्थितीला सक्षम व कल्याणकरी विचारांची बनविण्यासाठी महात्मा गांधीच्या विचारांची नितांत आवश्यकता आहे. राजकारणातील सत्ताप्राप्तीसाठी चाललेली चढाओढ ही फक्त स्वार्थासाठी आहे .यात राष्ट्र हित मुळात नाही .हे सर्वाच्या नाशाचे कारण ठरेल. यासाठी महात्मा गांधीनी दिलेला अंहिसेचा मंत्र अंगीकारणे महत्वपूर्ण आहे. तसेच राजकीय नेत्यांनी नागरिकांचे प्रेम प्राप्त केले पाहिजे. अशारीतीने मिळवलेली सत्ता ही सर्वांनाच शांती व समाधान प्रदान करणारी असेल. स्व हितापेक्षा राष्ट्र हिताला प्राधान्य देणारे राजकारण असणे आवश्यक आहे. राजकीय घटकांनी हिंसात्मक प्रवृत्तीला थारा न देता. महात्मा गांधीच्या सत्याग्रह, उपोषण या मार्गाने मार्गक्रमण करणेच उचित ठरेल .

संदर्भ

१. http://www.sankrit.org., Date.15/03/2020, Time: 3.41pm
२. पाटकर विवेक .संशोधन मार्गावरील प्रवास ,दि पकेज, गिरगाव, मुंबई ऑगस्ट २००७, पृष्ठ २६ व २७
३. शहा मु.ब. गांधी विचार , यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ ,नाशिक जानेवारी, २००७, पृष्ठ ५७
४. उपरोक्त पृष्ठ ५८
५. शहा मु.ब. गांधी विचार , यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ ,नाशिक जानेवारी, २००७, पृष्ठ ६०

Sabha's Arts, Com. ... College DHULE ... APIA

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

141

Technological Utilities for Online Teaching-Learning

Mr. Madhukar R. Wankhede
Assistant Professor of English
Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)
wankhedem37@yahoo.com

Abstract:

The pandemic Coronavirus has affected and challenged every field in the world. Everything is closed and strictly prohibited by the government guidelines. Schools and colleges have been closed in India. The teaching and learning process also have been undergoing consequences of Covid-19. But technology has brought new opportunities through which teaching and learning can be possible and initiated efficiently. This paper attempts to deal with the technological utilities.

Keywords: Google Classroom, Swayam, MOOC, Webinar etc.

Introduction:

The last year of the second decade of the 21st Century is undergoing tremendous upheavals in every field across the world. The unseen entity is threatening the economical, technological and industrial super powers. This unseen entity i.e. Corona Virus is challenging modern science and technological developments and innovations. It mandatorily impelled to impose the system of lockdown in many countries including super powers. Everything is locked down except governmental services. Industries, companies, Information Technological hubs, educational institutions, entertainment productions and transportation facilities have been closed by the government orders. But, internet facilities are still working across the world and the real conditions of health are known through it.

Though everything is challenged by the novel Coronavirus i.e. Covid-19, technology is becoming easier and promising one in these difficult situations. It is bringing new and productive ways to use it for the constructive present and future in the teaching and learning process. Therefore, this paper attempts to throw light on the technological use for the educational purpose lest the learning should not be stopped due to this pandemic

Copyright © 2020Author

Arts, Com. Sci. College DHULE

Coronavirus. The schools and colleges in India have been closed but technology is becoming conducive for learning from wherever the learner is.

Information and Communication Technology is playing a significant role in higher education in India. The teachers and students are becoming well acquainted with technology in rural areas but it is still an issue for the rural students to a certain extent. The MHRD and UGC have also issued guidelines to adopt the technology in teaching learning activities to tackle the lockdown situations. The teacher can use it positively to impart knowledge to the students. There are many tools and methods available for using technology for benefitting the students along with the self-development of the teachers. The following things and methods can be beneficial to utilize time and potentialities for teaching and learning.

1. Google Classroom:

This is the most effective tool for the teachers and students. It is developed by Google in 2014 to make teaching and learning more effective and learner-centric. It is a free web service provided by Google to initiate online and paperless classroom activities. The teachers and students can access it through a link **classroom.google.com**. A teacher can create his class and classwork through it. The basic criterion is that the teachers and students must have their Gmail account. A teacher can assign work, create material in the form of text, audio-video and images. He can also prepare assignments in different forms through Google Docs, Google Forms and slides. He can grade all assignments of the students online. He can upload videos, images, links, word and pdf documents in Google classroom. This tool is very useful to engage the classrooms online. Google Drive plays a significant role for uploading study materials and assignments on classroom.

2. Open Educational Resources:

There are a number of open educational resources available on Google. A teacher can introduce these resources to the students to get more study material. Even a teacher can make available resources for his self-development. Wikipedia, Project Guttenberg, MIT Courseware, cnx.org, egyankosh, pdfdrive.com and Inflibnet are the open educational resources where ample number of study material is available. There is an opportunity to a teacher to make his own study material as the open educational resources. The website like www.oerworldmap.org can be used for open educational resources and one can create his own account to share his study material.

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

3. **MOOC Platform:**

Massive Open Online Course (MOOC) provides online education. It is like the courses (Exa. BA, B. Com. and B. Sc.) offered by the universities. It follows all the procedures from the enrollment to the examinations and distribution of certificates. A teacher can develop his own MOOCs with the help of websites like coursera, edx, udemy and edunext.co etc. These courses are important because there can be large number of participants. The students can learn with their time and it widely disseminates knowledge to them. A teacher can create his full course on his subject with credits.

MOOCs are kind of e-content that have to be developed under the guidelines of 'Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds' (SWAYAM). SWAYAM was launched in 2017 in India. The online course is created with the e-content Modules. One Module has four quadrants with 3 or 4 credits and 6 credits. First quadrant consists of e-tutorials of 25-30 minutes with introduction to the course. Second quadrant is e-content of 3500 words in the form of pdf, text, e-book or web sources and it also have the limitations of pages. Third quadrant is of Assessment of the students through problems, quizzes, MCQs, short and descriptive questions. This one Module of four quadrants is of 2-3 hours. The fourh quadrant is of discussion. A teacher has to prepare credit courses of 40 hours for 1-3 credits and 80 hours for 6 credits. The MOOCs are providing the wide knowledge to the students and teachers in India.

4. **Webinars or Online Seminars:**

The gathering of many people at one place is prohibited and banned in the lockdown situation. In this situation, Webinars or online seminars are useful for imparting the knowledge by teachers or experts. The Webinars or online seminars can be organized on windows and android operating systems. There are many softwares and android applications for webinars or online meetings. The webinars or meetings can be organized on Skype, WebEx, Zoom, GoToMeeting, Google Meet and Google Hangouts. But there are limitations of the members for online attendance or participation.

Among all these softwares and applications, Zoom is widely used because it accommodates hundred participants at one time. It is cloud-based video conferencing software available with desktop clients for the windows and android mobile. The screen is shared by the host to the participants and even participants also share the screen. The recording facility of the meeting or video conference is also available to share later on. There were some security issues but the advisory issued by the Home Ministry of India clarified all

Copyright © 2020Author

Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

doubts and suggested some security measures. The websitewww.cycord.com has all details regarding this. The softwares and android applications give an opportunity to ask questions whatever is discussed or a participant can participate in discussion.

5. Google Drive:

It is a very useful tool developed by Google in 2012. It facilitates the user to store the personal data. It requires a user's Gmail account. A user can store his personal data up to 15 GB. He can share his data on YouTube or others by creating shareable links. The data can be available to the general user when the user publishes it. Google Drive has many features and components. It has Docs, Sheets, Forms and slides through which a teacher can prepare his study material to send to the students. The data stored on Drive is only accessible by the user through his Gmail account. It is a kind of secured place for storing data.

6. Google Sites:

A teacher can develop his own website from sites.google.com. He can develop his own web page where he can prepare his study material. After preparing it, he can send a link to his students for the study. Anything prepared by the teacher can be saved on Google Drive and it can be published online for all.

7. Developing Videos:

A teacher can create his own videos and send to his students through Google classrooms or emails. He can add images, slides, videos, face recording while making study videos. There are many softwares and applications available on Google, which can be downloaded and installed on personal computers, laptops and android phones. Open Broadcaster Studio (OBS) is one of the useful software for creating videos with audio by inserting images, video and slides. There are other softwares likeOpenshot Video Editor,Lightworks, Windows Movie Maker, VSDC Video Editor,Avidemux,VideoPadetc which can be helpful for the teacher to create his videos based on the prescribed syllabus or general topics. There are also some applications available for the android phones also and they are like FilmoraGo, VideoShow, PowerDirector Video Editor, KineMaster, Quik and VivaVideo.

8. Making Live Charts and Flowcharts:

This is also a very important tool for making the topic very easy. A teacher can make his charts and flowcharts as his study material. He can use it in his video presentation also. There are many websites, which offer it freely. The websites like www.live.amcharts.com for creating live charts and www.draw.io for creating charts and flowcharts are very useful.

's Arts, Com. & Sci. College DHULE
Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

9. Mind Mapping:

This is a graphical way of presenting or noting down the ideas. It is very significant tool in which a teacher can make graphs and charts of his ideas coming in his mind. This is very concise and gives more information. A teacher can prepare mind mapping charts by adding sub-points also. There are many mind mapping softwares available that teacher can use anyone from them. The softwares like MindMup, MindManager, Lucidchart, Coggle, MindGenius, Edraw Mind Map, SmartDraw, FreeMind, Scapple, DrakonHub, Creately, Mindly are useful for making the mind mapping of ideas.

Conclusion:

The technology is one of the useful sources to enhance and impart knowledge. It is more useful in the pandemic situation. It has opened new doors and opportunities for both students and teachers. The teaching and learning has made easy and accessible in the lockdown time. All above techniques can be employed to get benefits of the technology. The use of all techniques does not only facilitate teaching and learning process but it can make students and teachers techno-savvy.

References:

1. https://medium.com/@darcriazor/25-best-mind-mapping-software-for-20207a4b72aa160b
2. https://fossbytes.com/best-android-video-editor-apps/
3. https://www.google.com/drive/
4. https://en.wikipedia.org/wiki/SWAYAM A
5. https://ciet.nic.in/upload/Brochure_swayam.pdf

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Copyright © 2020Author

ISSN 0975-119 Xis के साथ Drishtikon हिंदी भाषा में प्रकाशित एक बहु–विषयक पत्रिका है। साहित्य, वाणिज्य, कला, मानविकी, सामाजिक अध्ययन, हिंदी साहित्य और अन्य क्षेत्रों के लेख Drishtikon जर्नल में प्रकाशित होते हैं जो UGC देखभाल में सूचीबद्ध हैं। Drishtikon जर्नल DrishtikonPrakshan द्वारा प्रकाशित हुआ है।

शोध प्रकाशन के लिए, हिंदी भाषा मे, editor@hindijournals.org पर समीक्षा के लिए पत्र भेजें

EDUINDEX®

ISSN 0975-119X

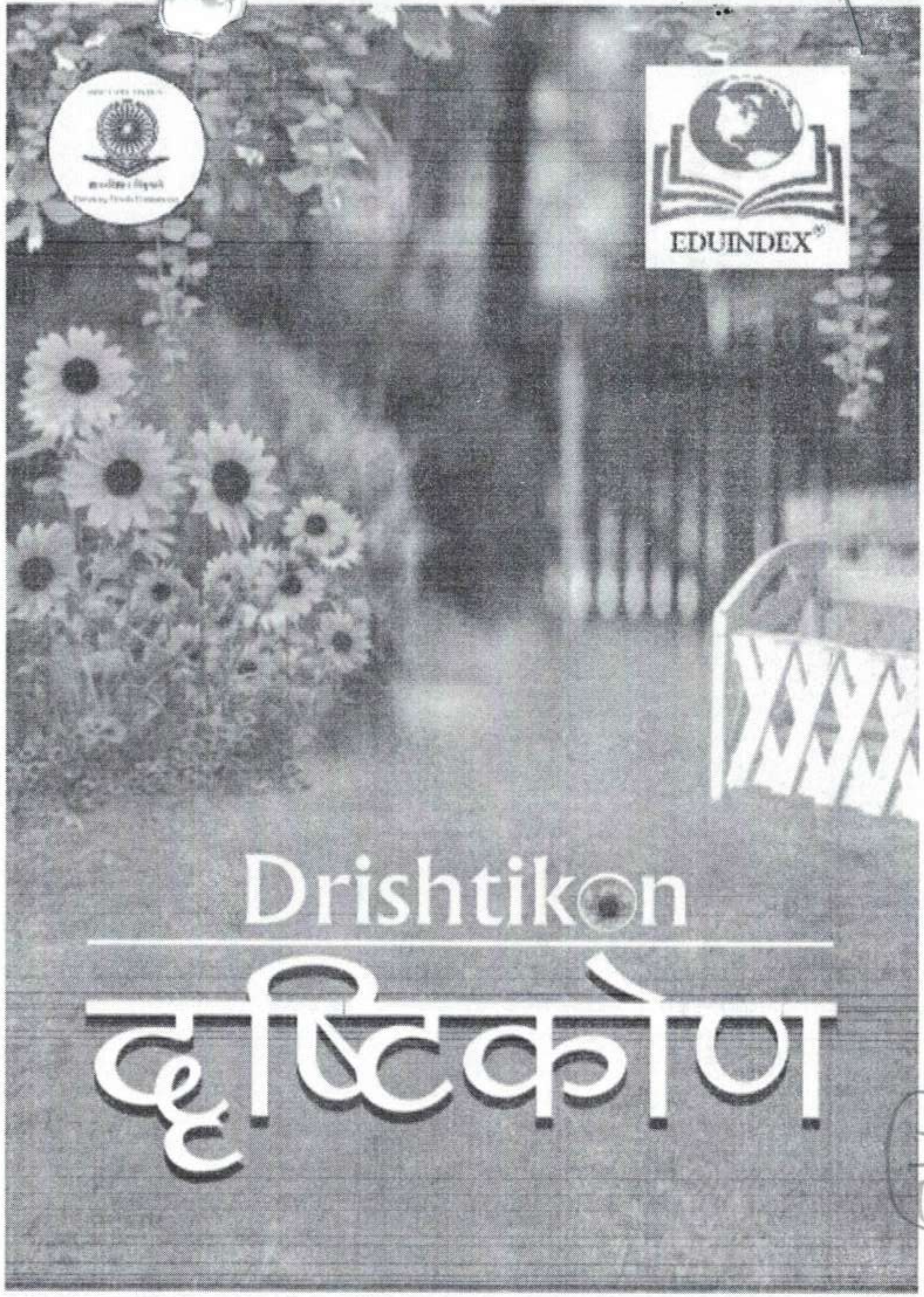

Drishtikon
(UGC Care Journal)

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7, May-2020

Role of Indian Administrator in Globalization

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र विभाग,विद्यावर्धिनी सभेचे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

संदिप जगन्नाथ वारूळे
संशोधक विद्यार्थी
क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ
जळगाव

प्रस्तावना

मानवाची त्याच्या उत्पत्ती काळापासून जगण्यासाठी धडपडत काळू आहे . प्रारंभिक काळात तो फळे, कंदमुळे खाऊन तो जीवन व्यतीत करीत होता. कालांतरानेत्याच्या गरजा वाढत गेल्या .अन्नाबरोबर वस्त्र, निवारा ह्या गरजा मुख्य बनल्या. मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर विविध क्षेत्रांत प्रगती केली. त्यानंतर मानवाने तंत्रज्ञाचा वापर करुन अशक्यप्राय गोष्टी आपल्या कक्षेत आणून ठेवल्या.
मानवाची ही प्रगतीची महत्वाकांक्षा दिवसेंदिवसवाढत गेली .मनुष्य जगात आपले प्रभूत्व निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नकरू लागला.जगात आपलीं ओळख निर्माण व्हावी. यासाठी मानवाची पर्याने राष्ट्रांची एकमेकाशी स्पर्धा सुरु झाली. यातूनच एक संकल्पना अस्तिवात आली.ती म्हणजेच Globalization होय.Globalization अर्थात राष्ट्रानेजगाशी सर्वच क्षेत्रात जोडले जाणे. या प्रक्रियेत महत्वाची भूमिका राष्ट्र प्रमुखाची असते. कारण कोणत्याही राष्ट्राचा भूतकाळ वा वर्तमानकाळ हा तेथील प्रशासकाच्या कर्तुत्वानेच ओळखला जात असतो. जागतिकरणाच्या प्रक्रिया व प्रशासकाची भूमिका समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय आहे.

विषयाचे महत्व

आजच्या विज्ञान युगात प्रत्येक राष्ट्र हे स्वयंपूर्ण बनण्याचा प्रयत्न करीत आहे. यासाठी आपल्या कडे जे विफुल आहे. ते जगातील बाजापेठेत उपलब्ध करुन देत असते. जे कमी आहे ते इतर राष्ट्रांशी संधान

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7, May-2020

साधून उपलब्ध करुन घेत असते. यातूनच जागतिककरणाची प्रक्रिया स्थिरावत आहे. ह्या जागतिक करणाच्या प्रवाहात संबधीत भागाचा, राष्ट्राचा शिलेदार महत्वपूर्ण घटक आहे.

"अत्यासन्ना विनाशाय दुरवस्था न फलप्रद: ।
सेवितव्यं मध्यभागेन राजा वहनिर्गुरू: स्रिय: ॥ " (१)

महान राजनीतिज्ञ आचार्य चाणक्य यांनी राजा अर्थात प्रशासक यांच्या कामात हस्तक्षेप करणे म्हणजे विनाश म्हटले आहे. नेतृत्व हेच समाज्याला मार्गक्रमण करण्याचे कार्य करीत असते. देश, समाज, अथवा कोणताही घटक असो, त्याचा विकासास वा अधोगतीस तेथील प्रमुख जबाबदार असतो. अर्थातच Globalization च्या प्रक्रियेत प्रशासकाची भूमिका किती वैशिष्टपूर्ण आहे. हे अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय महत्वपूर्ण आहे.

उद्दिष्टे

१. Globalization संकल्पना समजून घेणे.
२. प्रशासक संकल्पना माहीत करुन घेणे .
३. जागतिकीकरणातील प्रशासकाची भूमिका अभ्यासणे.

गृहीत कृत्य

१. जागतिककरणाची प्रक्रिया व्यापक आहे.
२. प्रशासक महत्वपूर्ण घटक आहे .
३. Globalization प्रक्रियेत प्रशासकाची भूमिका महत्वपूर्ण असते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतलेला असून माहिती संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्र वा आंतरजाळ यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

Globalization

भारत देश हा Globalization या संकल्पनेशी प्राचीन काळापासून परिचित आहे. ऋषींनी ' कृन्वतो विश्वं आर्यम् ' यातून जागतिककरणाचा पाया घातलेला होता. यानंतर भारत पर्वामध्ये अनेक सत्ता राज्य करुन गेल्या. त्यात प्रकर्षाने इंग्रजापासून भारताचा जागतिक स्तरावर राजकीय वा व्यापारी संबंध दृढ झालेला दिसतो. भारतातील कच्चा माल परदेशात नेणे व त्यातून पक्का माल बनवून तो भारतात विकणे. ह्या बाबी ग्लोब्लोयाझेशनची एक महत्वपूर्ण बाब होती. ९० वा दशकापासून Globalization ही संकल्पना मोठया प्रमाणात अस्तित्वात आली .

"वस्तू, विविध उत्पादने,भांडवल गुंतवणूक,मजूर आदी गोष्टी सहज सुलभपणे जगभर नेण्यासाठीची स्थिती म्हणजे जागतिककरण होय. भांडवलाच्या चौफेर विकासासाठी सा-या वाटा मोकळ्या करणे आणि कायद्याचे अडथळे दूर करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय"(२)

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7, May-2020

जागतिकीकरण ह्या संकल्पनेला इंग्रजी भाषेत 'Globalization' असे म्हणतात.जागतिकरण ही व्यापक संकल्पना आहे. Globalization म्हणजे केवळ आर्थिक बाबीशीच निगडीत व्यवहार करणे अभिप्रेत नाही. तर यात आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, दळणवळण या सर्वच क्षेत्रांत जागतिकस्तरावर संबंध प्रस्तापित करुन त्यातील मुक्त व्यवहार होणे.

"GAT कराराच्या आधारे शेती , धनधान्य ,औषधे यासारख्या क्षेत्रांत आयात – निर्यात करणेबाबत प्रत्येक राष्ट्राला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र प्रदान करण्यातआले".(३) या सर्व घटकांना 'Globalization' असे म्हटले जाईल.

प्रशासक

राज्यअथवा कोणत्याही संस्थाच्या नियमनासाठी चालविले जाणारी प्रक्रिया म्हणजे प्रशासन म्हटली जाईल. असे प्रशासन सांभाळणारी व्यक्ती म्हणजे प्रशासक होय. राष्ट्र प्रमुख हा उत्तम प्रशासक असणे महत्वाचे आहे. त्याच्या दूरदृष्टीचे प्रतिबिंब हे राष्ट्राच्या सर्वच बाबीवर पडत असते.

एफ.एम.मार्क्स म्हणतात, "राष्ट्राच्या प्रमुख कार्याधिका-याला राजकीय व प्रशासकीय अशी दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागत असते.त्यासाठी त्याच्या अंगी असाधारण बुद्धिमत्ता, निर्णय निर्धारणाची कुवत,प्रभावी व्यक्तिमत्व आणि कार्यकुशलता असावी लागते."(४)

राम, श्रीकृष्ण,छत्रपती शिवाजी महाराज, अब्राहम लिंकन,लाल बहादूर शास्त्री असे उत्तम प्रशासक होऊन गेले. ज्यांनी आपल्या कर्तुत्वाने राष्ट्राला नवीन ओळख प्राप्त करून दिली.

Globalization व प्रशासक

Globalization ह्यात वैश्विक होणे हा मूळ अर्थ आहे. एखादयाला राष्ट्राला वैश्विक करणे हे सर्वस्वी त्या राष्ट्राच्या ध्येय धोरणावर अवलंबून असते. ही ध्येयधोरण ठरविण्यातप्रमुख भूमिका राष्ट्र प्रमुखाची असते. ज्या देशांना धोरणी व मुत्सद्दी प्रशासक लाभले त्यांनी Globalization मध्ये वेगळा ठसा उमटविला आहे.

Globalization च्या प्रक्रियेत भारत देश एक अहम भूमिका निभावत आहे. सध्याच्या काळात कोरोनाचा प्रादुर्भावाने जगातील अनेक राष्ट्र प्रभावित झाले आहे. अशाकाळात भारताने कोरोनाच्या उपचारासाठी उपयुक्त असे हायड्रोक्सिक्लोरोक्विन अमेरिका, ब्राझील या देशाना पुरविले. यामुळेच ब्राझीलचे राष्ट्रपती बोल्सोनारो यांनी भारताचपंतप्रधान यांची तुलना बजरंगबली यांच्याशी केली आहे."(५)हे जागतिककरणाच्या प्रक्रियेतील एक उत्तम प्रशासकाचे उदाहरण म्हटले जाईल.

"भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत अभियान ची घोषणा केली"(६)यात लोकल स्तरावरील उद्योगाना ग्लोबल बनविण्याच्या उद्देशाने २० लाख कोटी पकेज ची तरतूद केली. यातून स्वदेशी वस्तुंची मागणी वाढून त्यांना जागतिक स्तरावर आणण्याचा एक महत्वाकांशी प्रयोग म्हटला जाईल.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

तसेच कोविड -१९ चा प्रादुर्भाव ज्या चीन देशातून झाला. त्या चीनने Globalization काळात आपले महत्व आबादीत राखण्यासाठी हे 'जैविक अस्त्र' वापरल्याचे अनेक राजकीय तज्ज्ञांचे मत आहे. पण यात चीन देशाला याची मोठी किंमत मोजावी लागणार आहे."चीनने निर्माण केलेले पिपीई किट हे सेफ्टीच्या दृष्टीने दर्जेदार नसल्याने भारत देशांने परत पाठविले."(७)हे चीनच्या व्यापार धोरणाला लाजिरवाणे म्हणावे लागेल. यात प्रशासकाचे अपयश आहे.

निष्कर्ष

Globalization वत्यातील प्रशासक भूमिका ह्या अतिशय परस्पर सलग्न बाबी आहे. कोणत्याही राष्ट्राचा प्रशासक हा जागतिक स्तरावर आपल्या राष्ट्राला एक वेगळे महत्व मिळवून देण्याचा प्रयत्न करीत असतो. पण ह्या महत्वकांक्षेत प्रशासकाने काही बाबी प्रकर्षाने जपणे महत्वाचे आहे.त्या म्हणजे जागतिककरण्याच्या चक्रवूहात राष्ट्राची अस्मिता ,संस्कृती, नीती मूल्य यांच्या वर परकीय आघात होऊन ते नष्ट होणार नाही. तसेच परकीय विचार, जीवनपद्धती ही राष्ट्रात शिरकाव करणार नाही. याबाबत दक्षता घ्यावी लागेल.

तसेच प्रशासकाने आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासाचा काळजीपूर्वक अभ्यास करुन निर्णय घेणे महत्वाचे आहे. केवळ आपल्या महत्वाकांक्षा जपण्यापेक्षा राष्ट्र हित जपणे उचित ठरेल.Globalization च्या प्रवाहात स्थानिक उद्योग, कौशल्य यांची जागतिक ओळख निर्माण करुन राष्ट्राला मजबूत बनविण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

तसेच राष्ट्रीय विचारधारा, संस्कृती यांना जागतिक बनवून राष्ट्राचा गौरव वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील असणे महत्वाचे आहे. अशा भूमिकेतून प्रशासकाने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला अंगीकारून तिला व्यापक करण्याचा प्रयत्न करायला हवा . असे बहुआयामी प्रशासकलाभणे ही काळाची गरज आहे .

संदर्भ

१.चाणक्य, नितीदर्पण, अध्याय १४, श्लोक – ११

२. कांबळे उत्तम (संपा), जागतिकीकरणातील मराठी कविता , परचुरे प्रकाशन मंदिर , मुंबई, ९ मे २००९, पृ. १०

३. कुलकर्णी मदन, देशियता ते जागतिकीकरण, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती -१९ फेब्रु २००८, पृ.११३

४. बी.बी.पाटील, लोकप्रशासन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, नववी आवृत्ती - २०११, पृ.१२७

५. लोकमत दैनिक वर्तमान पत्र (वेब आवृत्ती) दि.०८/०४/२०२०, वेळ – दुपारी २ .१९ वा.

६. पंतप्रधान श्री.नरेन्द्र मोदी भाषण, डी डी नशनल,दि.१२/०५/२०२०, वेळ- रात्री ८.००

७. संपादक, लाईव हिंदुस्थान टीम, नई दिल्ली, दि.१६/०४/२०२०

143

Volume (10)
Special Issue (8)
May- 2020
ISSN NO.- 2230-9578

Journal of Research and Development

COSMOS IMPACT FACTOR
5.13

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

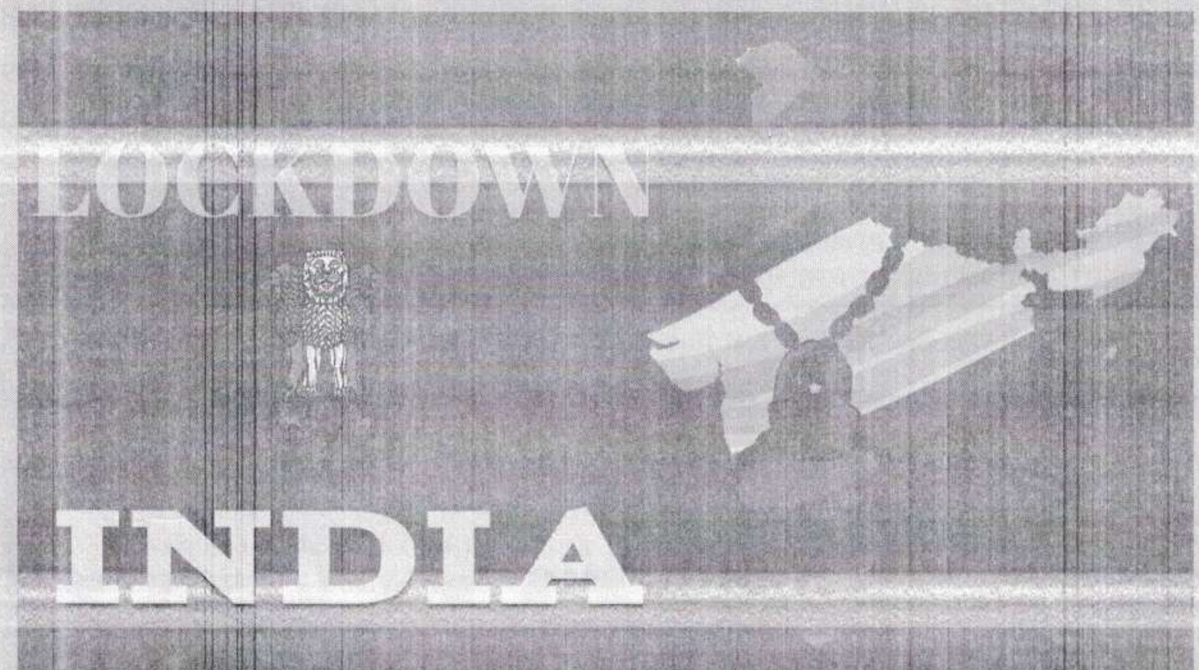

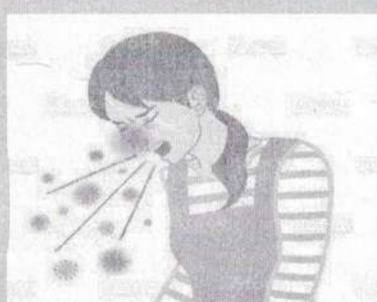

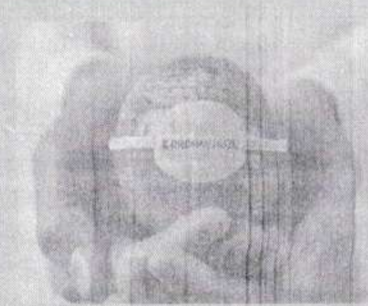

Editor- Dr. R. V. Bhole
'Ravichandran' Survey No. 101/1, Plot No.23
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.), India 425102

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

16. **Autovaccination : A Simple solution to present pandemic 66**
Dr. Prataprao Balwantrao Deshmukh

17. **Role of an Individual in Prevention of Corona Virus 68**
Dr. Surekha Milind Kulkarni

18. **Role of Police and Defence in Prevention of Covid-19 .... 71**
Dr. Yogesh Jagannath Korde

19. **Covid-19 Pandemic Prevention in Schools and Caregivers 74**
More, B. C.
Nandre, Y.M.
More, H. B.

20. **Splendid Consequences of Coronavirus on Society and Environment 77**
Dr. Ravindra D. Patil
Patil Vaishnavi K.

21. **Immediate Challenges of The Agriculture Due to Covid 19 .... 80**
Dr. Ahire Suresh Chintaman

22. **Effect of COVID-19 on Human Psychology and Role in Prevention .... 84 of Corona Virus.**
Thakor Shivani R.
Sharma Bhavesh R.

23. **Coronavirus: Impact on Political System and International Relation 90**
Dr. Santosh Shivkumar Khatri

24. **Key role in Prevention of Corona Virus Infection 93**
Ramesh Shankar Nirwan

25. **Traditional Methods to Reduce Stress and Anxiety 97**
Kadam, K. D.
Sonawane, S. T.

26. **Study on Retail Store's Attributes and Increase in Sales of Unorganized Retailer after the Covid-19 Pandemic 100**
Dr. Shrinivas Joshi
Vinod S. Khair

27. **Survey on Status and Experience of Students for "Learn from Home" during COVID-19 Lockdown in April 2020 .... 103**
M. N. Padvi, Y. Y. Patil
K. V. Khot, P. S. Patil

28. **Impact of COVID-19 on Agriculture – A Review 106**
Neelam Bhavesh Patil
Dr. Ravindra Kshirsagar

29. **A Review of an Individaul Role in Prevention of Corona Virus Infection (Covid -19) 109**
Nandini Kanekar
Ravindra Kshirsagar

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Coronavirus: Impact on Political System and International Relation

Dr. Santosh Shivkumar Khatri
Dept. of Political Science
VWS Arts, Commerce and Science College, Dhule

Introduction -

Outbreaks of the coronavirus have affected the political systems of all countries. Many countries have postponed their political elections for fear of spreading the Kovid-19 virus, which appears to have stalled legal proceedings. It is also seen that political leaders have been replaced in many countries. In some countries the people have fully supported the policies and policies of the government while in some countries the people have completely opposed the policies of the government of the country in question. Here are some tips to help you get started: Objectives and conclusions have been decided.

Objectives -

1. To study the impact of the Corona epidemic on the political system in different countries
2. To study the changing international relations in the context of the Corona epidemic.
3. Corona epidemic problem investigated from a political point of view

Hypotheses -

1. The Corona epidemic has put economic strain on governments around the world
2. The Corona epidemic has had a negative impact on international politics.
3. Due to the Corona crisis, the top question facing the political system in the country is to get rid of this disease

Never before in recent history has the world faced such a challenge, which is affecting collectively, the Corona epidemic has the potential to affect every nation, every state, every region, every institution, every business and every individual. This scale of crisis must be taken into account. And an important precondition for a collective response is political unity. Today, the United States and China are pitted against each other because of this crisis. So in many nations the people are against the government and are unhappy with the government's measures. As a result, there is opposition to the rulers in some nations. The political system of some nations has completely collapsed, all of which can be analysedas follows.

Political situation in major countries of the world -

Belgium - Sophie Williams was sworn in as Belgium's prime minister on March 17, 2020, after the incumbent government failed to control the corona virus. Seven opposition parties pledged to support Williams II's minority government to prevent a coronavirus epidemic in Belgium.

Brazil - Brazil's president has described the country's epidemic of corona as "fictional". As a result, 64% of Brazilians criticized his approach. Nine per cent of the people seem to support the impeachment action against him. During his address to the nation, millions of people protested in different ways. Some protested by throwing pots and some by throwing pans at them.

Iran - The government of the Islamic Republic of Iran has been hit hard by the Kovid-19 virus. The spread of the virus has raised questions about the existence of a future regime in Iran. Iran's President Hassan Rouhani has written a public letter to world leaders asking for help, saying US sanctions against Iran have left his country without access to international markets. The Iranian parliament was closed on March 3, 2020, after 23 of the 290 members of parliament tested positive for the virus.

South Korea - More than 1,450,000 people signed a statement in support of President Moon Jae-in's impeachment after the outbreak of the corona virus in South Korea. Because in response to the outbreak of the virus, they agreed to send masks and medical supplies to China to help. The Moon administration's continued handling of the crisis appears to have eroded other areas of Korean

Sabha's Arts Com. & Sci. College DHULE

society, as well as internationally.

Spain - On March 12, 2020, the Depot Congress voted to suspend activity for a week after multiple members tested positive for the virus. When the Congress of Deputies approved the extension of the alarm state in March, the opposition, the Popular Party And for the first time since Vokes voted in favor of the government, Catalan Republicans Separatist parties like the Left stayed away. In the case of the coronavirus, the PSOE (in alliance with UnidasPodemos) is leading a minority government, relying on the opposition's support for coronavirus measures, especially in terms of economic stimulus. So far, the cabinet has been discussing proposals to provide zero-interest loans to pay rent to tenants so that small landlords who depend on rental income can remain. PP leader Pablo Casado complained that the government did not inform him of the coronavirus developments. Opposition parties, of course, are keeping a close eye on the government's policies.

America - Due to stock market crashes, high unemployment claims, and declining economic activity due to the spread of the coronavirus epidemic across the country, the US Congress came together to enact legislation to remedy the economic consequences of the epidemic and pass the Coronavirus Aid, Aid and Financial Security Act (KRES). The outbreak prompted the United States to begin adopting common social policies in other rich countries, such as universal health care, universal child care, sick leave, and higher levels of funding for public health. Political analysts have speculated that this could have a negative effect on Donald Trump's chances of being re-elected in the 2020 presidential election.

India - India's political system is facing many problems due to the epidemic of Corona. As India is a federal system, coordination and harmony is maintained between the Central and the constituent states. But despite this, the big problem of other states workers, students, homeless citizens, etc. has been created due to the people's downfall. Since the Indian political system is democratic, the leadership here has been elected by the people. This leadership does not pose much of a problem to the Indian political system as the current situation is one and the same, but the growing economic burden poses a major challenge to the Indian political system.

International relations and coronavirus -

European Union - Outbreaks appear to be exacerbated during this period. In March, Germany and France banned the export of medicinal equipment. So many member nations closed their borders. Spanish Prime Minister Pedro Sanchez said, "If we do not now propose a united, strong and effective response to this economic crisis, the consequences will be even harsher, but the consequences will be even more pronounced and we are at risk." So Italian Prime Minister Giuseppe Conte said that "the whole European project is in danger of losing Raison d'Itre in the eyes of its own citizens."

Japan-South Korea relations - Japan-South Korea relations appear to have deteriorated as a result of the epidemic. The South Korean government described the move as "unrealistic, excessive and highly regrettable" after Japan announced it had begun investigating all passengers coming from South Korea. In addition, some local governments in Japan, whose names have not been released, have also announced their intention to purchase masks in Korea. The masquerade between Japan and South Korea has also caused a great deal of controversy. In the case of Masak, Japan accused South Korea of not helping, resulting in strained relations.

China-US relations - China and the US have been blaming each other for the Corona epidemic and a literal war of words has erupted. A new war for supremacy is raging in both nations. It was started by America. As a result, relations between the two nations are deteriorating. This is going to have a negative impact on the international system. The international spread of the corona virus has led the United States to accuse China. The United States has criticized the Chinese government over the outbreak in China's Hubei province. The Chinese Foreign Ministry has claimed that the US military is behind the virus. The Chinese ambassador threatened economic retaliation when US ally Australia suggested an international inquiry into the origin of the virus. China has sent aid to several countries through the World Health Organization and the African Union to counter the negative image in the early stages of the epidemic. According to Yangyang Cheng, a postdoctoral

Vidya Wardhini Sabha's ... Sci. College DHULE

research associate at Cornell University, 'The Chinese government is trying to project Chinese state power beyond its borders and establish China as a world leader, no different than the U.S. government doing for centuries Is part.'

Conclusion -

Overall, the epidemic of corona has created extremely challenging conditions nationally and internationally. Each nation is trying to cope with this situation on its own. These efforts are gaining public support in some nations. In some nations, however, people are opposed to political leaders and the government. In some places, political leaders have lost their positions. In countries where political leaders and political systems do not take the epidemic seriously, however, the masses have come to oppose it.

The political systems of nations have to deal with the areas of health, economic, social, defense, etc. at the same time, in which the legislatures are closed. A big problem is facing every political system.

In terms of international relations, the epidemic has caused divisions among EU member states. The United States and European nations appear to be at odds with each other in many respects. Both the United States and China are constantly at odds with each other and blame each other for the disease. These epidemics have left China alone. Relations between Japan and South Korea have soured. Overall, the epidemic has had a negative impact on international relations.

References -

1. https://www.bbc.com
2. https://m.economictimes.com
3. https://m.hindustantimes.com
4. https://www.worldpoliticsreview.com
5. https://www.politico.com
6. https://theconversation.com

DHULE ... Arts, Com. & Sci. College ... Vidya Wa...

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

144

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

May 2020

Special Issue 248

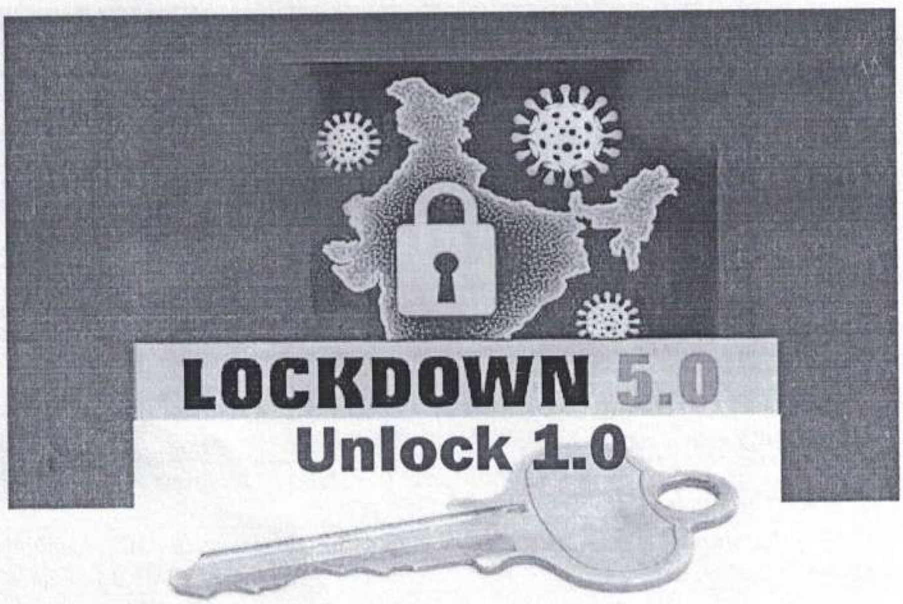

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	English Section		
1	Green Marketing: Green Channel Counter (GCC) An initiative by State Bank of India	Mr. Shailendraprasad Totare	05
2	Aesthetical Experiences of Music	Mr. Vishal Korde	10
3	Background and Significance of E-Marketing/Online Marketing	Dr. Sanjay Argade	12
4	College Admission Policy and Standardization	Raajwansh Cheema, Prof (Capt) S. K. Cheema	17
5	Preparation and Characterization of CuInSe2 Thin Films	Dr. S.V. Dhanwate	21
6	Mutual Funds : An Emerging Investment Avenue in India	Dr. Sanjay Argade	27
7	A Comparative Study on Soccer Skill among Players Participated in Different Level of Competition	Dr. Lalita Punnya & Dr. Vandana Manoj Ingle	33
8	Let's Rise from The Black Shadows	Smt. Vaishali Aher	37
9	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Narendra Bagde	40
10	A Study of Social Commerce and its Effect on Consumer buying Behavior on MBA students of Kolhapur city	Mrs. Tejaswini Hilage	44
11	Noise Pollution Navaratri Festival in Pune City (2010)	Dr. Pandurang Patil	52
12	Tormenting Experiences in Omprakash Valmiki's '*Joothan*'	Dr. Suvarna Shinde & Mr. Madhukar Wankhede	55
13	Web 4.0 : Applications and Challenges in Future to Confront	Dr. Anita Chandwani	56
14	Women Empowerment through Self Help Groups	Dr. Chandrakant Gondhali	63
15	Synthesis, Characterizaiton and Optical Properties of Electrochemically Deposited CuInSe2 Thin Film	Dr. S. V.Dhanwate	67
16	Watershed Management Programme	Dr. Sureshkumar Kamble	72
17	Where Does the Religious Merit of Words Result From? Knowledge or Usage	Dr. Thiagarajan S., Dr. Vinoth M.	75
18	Noise Pollution in Shivjayanti In Pune City (2010)	Dr. Pandurang Patil	81
	हिंदी विभाग		
19	विदेश मी नारी जीवन : संदर्भ न भेज्यो विदेश	अनिता देवी	84
20	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियों का अनुशीलन - (जातिगत भेदभाव एवं दलित चेतना के संदर्भ में)	विप्रा राऊल	90
21	स्वाधीनता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका	डॉ. जगदीश चव्हाण	94
	मराठी विभाग		
22	१९२० पर्यंतच्या नियतकालिकांतून वाङ्मयीन समीक्षेची पूर्वतयारी	डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर	100
23	मराठी कवितेतील नव्या स्त्री प्रतिमा	डॉ. विजयेंद्र पाटील	104
24	भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गातील प्रमुख अडसर 'दहशतवाद'	डॉ.पद्माकर दारोंडे	108
25	आदिविद्रोही कवी : महात्मा जोतीराव फुले	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	114

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019),
Special Issue 248
Peer Reviewed & Indexed Journal
E-ISSN : 2348-7143
May -2020

Tormenting Experiences in Omprakash Valmiki's Joothan

1. **Dr. Suvarna Tryambak Shinde**
Associate Professor, Head, Dept. of English
Arts, Commerce, B.C.A. and Home Science
College for Women, Ajmeranagar, Deopur, Dhule

2. **Asst. Prof. Wankhede Madhukar Ramesh**
Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and
Science College, Sakri Road, Dhule, Maharashtra
Mob No- 9503842419
Email id- wankhedem37@yahoo.com

Introduction:

Ompraksah Valmiki has interpreted the tormenting and discriminative experiences in his autobiography 'Joothan'. 'Joothan' is originally written in Hindi language and translated into English by Arun Prabha Mukherjee in 2003. Valmiki has contributed to Dalit literature by interpreting the neglected and unrepresented dalit life. He has thrown a light on the exploitative life that is more pathetic than the animals. So this paper attempts to deal with the life experiences faced by Valmiki. His experiences speak about the casteism, feudalism, patriarchal mentality and monopoly of upper caste people over everything that brings an opportunity to live dignified life.

Tormented and Humiliating Experiences:

Valmiki depicts the residential area of the dalits where animals and human beings live together. There is not any hope of status and dignity. The area where he lives is an example of the deprived life of the slum dwellers. The condition around his shabby house is very unbelievable. He writes that "On the edges of the pond were the homes of the Chuhras. All the women of the village, young girls, older women, even the newly married brides, would sit in the open space behind these homes at the edges of the pond to take a shit. Not just under the cover of darkness but even in daylight" (Valmiki, 1). He belongs to Chuhra community and all community members have to live in this situation. Along with this, he speaks about the atmosphere and surrounding of the area that "There was muck strewn everywhere. The stench was so overpowering that one would choke within a minute. The pigs wandering in narrow lanes, naked children, dogs, daily fights, this was the environment of my childhood" (1).

Dalits have to live in an acute poverty due to their socio-economic deprivations. They have to work in the upper caste houses and farms on the scanty wages and they have to face it meekly. The system is made in the lives of dalits that they do not dare to speak against their injustices and exploitations. Valmiki writes that everyone works in his family but they have to live on the joothan (leftover) given by the upper caste people. He reminds that "the pieces of pooris that were collected from the pattals were dried in the sun. A cloth would be spread on a charpai to dry them. Often I would be placed on guard duty because drying pooris attracted crows, hens and dogs" (9). Again he says that "These dried up pooris were very useful during the hard days of the rainy season. They would be soaked in water and then boiled " (9). This indicates the tormenting life experiences faced by the dalits in spite of having devotions of all potentialities and strength towards work.

The untouchability is a demon in the lives of the dalits. It is inseparable part of their lives. They have to live life with the notorious notion of 'social distancing' that upper caste man keeps

DHULE Vidya Wardhini ... Com. & Sci. College

E-ISSN : 2348-7143
May -2020

safe distance from the dalits. He narrates his experiences about untouchability that "Untouchability was so rampant that while it was considered all right to touch dogs and cats or crows and buffaloes, if one happened to touch a Chuhra, one got contaminated or polluted. The Chuhras were not seen as human. They were simply things for use" (2).

Valmiki narrates other exploitative experiences in the school also. The school atmosphere is not cozy and comfortable for dalit students. They have to face every torture and humiliating experiences by the upper caste teachers and students. The teachers and Headmaster consider that dalit students are not destined to study and they are born to serve the upper caste people only. The Headmaster punishes Valmiki by ordering him to clean the school ground. He cleans the ground but his study is neglected. He thinks that what kind of crime he may have committed that a school-going students has to experience this inhuman treatment.

The dalit students have to face the lack of material things in their lives. They do not get even basic things required for the study. Valimiki writes that "During exam days we encountered all sorts of problems. There was no electricity; one studied in the light of a lantern or an oil lamp. Sitting on a charpai, we studied by the light of a lantern hung at a height. There would be so much noise in the neighbourhood that concentrating on the books was hard, if not impossible. Fights and arguments were frequent. People would scream and provoke each other" (58).

He also gets the exploitative and torturing experiences from his Mathematics and English teachers. He expects good behavior from the teachers as they treat with other non-dalit students. But, he becomes disappointed over the caste politics of the teachers. He reminds that "Omdatta Tyagi was our English teacher. His method of speaking was satirical....When I spoke to him about any problem, academic or personal, he would, first of all, make me aware of my being a 'Bhangi'. At such occasion, I felt that it wasn't a teacher I was facing but an illiterate feudal lord, drunk on his arrogance" (63). The teachers have to treat equally to all students and they must forget the caste identity in the school. Valmiki gets these tormenting experiences in the school from teachers.

The upper caste people nurture the feudalistic mentality in their lives and they treat dalits as their underdogs. Dalits have to face it meekly as they get fear that they will not get any work if they disobey the orders of upper caste people. The dalits have to follow the inhuman traditions set up by the upper caste people. Valmiki speaks about the inhuman tradition that the newly married dalit couple has to go door to door to get blessings of the villagers and this tradition was only for the dalits. Other caste newly married couples had not any tradition to go door to door. This humiliates him and he rejects to do so and it creates quarrel between him and his father.

The upper caste and renowned publishers reject the manuscripts of the dalit authors. They do not accept their writings to get published into their journals, magazines or by their publications. They consider that the dalit writers cannot write worth to get published. They also have the fear that the status and reputation of their publishing houses will be at risk if they publish writings of dalit writers. Valmiki has also experienced this that he has sent his manuscript to the reputed publications but it kept unanswered up to many years. He becomes so furious and says that many talents from dalit communities have been perished due to the rejections by the publishers.

Similarly, he gets very tormenting and humiliating experiences in college over the scholarship and reservation issues. He reminds that there used to be very hot debates and arguments over these issues. Other non-dalit students and teachers consider and strongly believe

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख और लेखक का नाम	पृष्ठ क्र.
१	संत तुलसी साहब रचित 'घटरामायण' में सामाजिक चेतना **डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार**	१-६
२	भारतीय संतों के काव्य में सामाजिक बोध **डॉ. अश्फाक इब्राहीम सिकलगर**	७-११
३	सामाजिक सुधार में संत कबीरदास का योगदान **डॉ. गीता परमार**	१२-१६
४	संत रैदास के काव्य पर बौद्ध दर्शन का प्रभाव **प्रा. डॉ. महेंद्रकुमार रा. वाढे**	१७-२२
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नवयुवकों के लिए प्रेरणास्रोत **प्रा. डॉ. रवीन्द्र आर. खरे**	२३-२७
६	संत साहित्य का समाज परिवर्तन में योगदान **डॉ. रुपाली दिलीप चौधरी**	२८-३१
७	सिंधी संत साहित्य एक अध्ययन **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री**	३२-३५
८	संत साहित्य में विष्णु पुराण का यथार्थ दर्शन **डॉ. सविता पुंडलिक चौधरी**	३६-४२
९	युग प्रवर्तक : संत रविदास **डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण**	४३-४७
१०	संत साहित्य की प्रासंगिकता **डॉ. विद्या शशिशेखर शिंदे**	४८-५२
११	मध्यकालीन हिंदी संत काव्य की प्रासंगिकता **प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील**	५३-५६
१२	संत कवयित्री आंडाल : एक विवेचन **डॉ. ममता नानकचंद पंजाबी**	५७-५९
१३	संत साहित्यातील संत कवयित्री **प्रा. डॉ. गणेश चुधरी**	६०-६३

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

७. सिंधी संत साहित्य एक अध्ययन

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राजनीति विज्ञान विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया.

प्रस्तावना

भारतवर्ष में प्रत्येक भाषा का अपना महत्व है। प्रत्येक भाषा का अपना साहित्य है, साहित्य ने अपनी भाषा को समृद्ध बनाया है तथा भाषा में साहित्य को दिशा और दर्शन लिया है। दोनों ही परस्पर पूरक हैं। प्रत्येक भाषा के साहित्य विभिन्न कालखंड दिखाई देते हैं, जिसमें आदिम काल, मध्यकाल तथा आधुनिक काल का विवरण किया जा सकता है। और वर्गीकरण करें तो साहित्य में भक्ति काल, अंधकार काल वह भी शामिल किया जा सकता है। साथ ही साथ हम इन प्रकारों में संत साहित्य, विद्रोही साहित्य भी जोड़ सकते हैं। इसी कड़ी में प्रस्तुत शोध पत्र में संशोधकने सिंधी साहित्य में संत साहित्य का विश्लेषण करने का प्रयास किया है। सामान्यतः सिंधी साहित्य अरेबिक लिपि में होने की वजह से स्थानिक साहित्य से उतना नहीं जुड़ पाया है। जिससे स्थानीय साहित्यकारों को हिंदी साहित्य की या सिंधी साहित्यकारों की जानकारी प्राप्त हो या वे हिंदी साहित्य को संज्ञान में ले सकें। इसी समस्या को लेकर प्रस्तुत शोध पत्र के संशोधक सिंधी संत साहित्य का अध्ययन करने हेतु निम्न उद्देश्यों को सामने रखा है।

उद्देश

१. सिंधी संत साहित्य काल को जानना
२. सिंधी संत साहित्यकारों का अध्ययन
३. सिंधी साहित्य का स्वर्ण युग तलाशना

18वीं शताब्दी का पूर्वार्ध सिंधी साहित्य का स्वर्ण युग कहलाता है। इस समय शाह इनायत, शाह लतीफ, मखदूम मुहम्मद जमान मखदूरा अब्दुल हसन, पीर मुहम्मद बका आदि बड़े-बड़े कवि हुए हैं। साथी साथ इस युग में सिंधी साहित्य के दिन मूर्तियों ने जन्म लिया यह थे शाह सचल सामी, ये सब के सब सूफी थे। इन साहित्यकारों ने हिंदी साहित्य तथा काव्य में में नए छंदों, नई विधाओं और गंभीर दार्शनिक विचारों का प्रवर्तन किया। सिंधी साहित्य शार्क छा गए छा गए का भारतीयकरण यहीं से आरंभ होता है।

शाह अब्दुल लतीफ़ भटाई (1689-1752 ई.)

शाह लतीफ सिंधी के सबसे बड़े और लोकप्रिय कवि माने गए हैं। इन्होंने नए विचार, नए विषय, नई कल्पनाएँ और नई शैलियाँ देकर सिंधी भाषा और साहित्य को विकसित किया। शाह का "रसालो" सिंधी साहित्य की मूल्यवान धरोहर है, जिसे 'शाह जो रसालो' नाम से जाना जाता है। शाह ऐसे सिंधी

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

हैं जिन्होंने सिंध के सूफी काव्य को विश्व के मंच पर स्थापित किया। वे सिंध के सूफी संत कवि थे; जिनके काव्य में वृतात्मक और वर्णनात्मक छंद, भावपूर्ण गीत तथा प्रेम की कोमल कांत अभिव्यक्ति भी दिखाई देती है दिखाई देती है और युद्ध का यथातथ्य चित्रण भी; हिंदू वेदांत भी है, इस्लामी तसव्वुक भी झलकता है। शाह लतिफ प्रभु शक्ति के साथ भूमि भक्त भी थे। शाह लतिफ को प्रकृति के सुंदर-असुंदर सभी पक्षों से प्यार है; साथ ही वे मानव से गहरी सहानुभूति रखते हैं। वे प्रमुखतः रहस्यवादी तथा आध्यात्मिक कवि हैं।

शहद जो रसालों में शाह ने सात नायिकाओं मारुई, मूमल, सस्सी, नूरी, सोहनी, हीर तथा लीला का बखान किया है जिन्हें सात रानियाँ भी कहा जाता है। ये सातों रानियाँ पवित्रता, वफादारी और सतीत्व के प्रतीक रूप में शाश्वत रूप से प्रसिद्ध हैं। इन सब की जीत प्रेम और वीरता की मिसाल है। शाह ने अपनी काव्य में प्रेम को ईश्वर से जुड़ा और ईश्वर ही सत्य है यह अपनी नायिकाओं के माध्यम से समझाने की कोशिश की। इस दुनिया में प्रेम से बढ़कर कुछ नहीं है इसलिए उन्होंने प्रेम के रस अपने र सालों में विभिन्न तरीकों से समझाने का प्रयास किया वह हिंदू और मुस्लिम एकता के प्रतीक थे। जब उनसे कोई पूछता था कि आप का मज़हब क्या है, तो कहते थे कोई नहीं। फिर क्षण भर बाद कहते थे कि सभी मजहब मेरे मज़हब हैं।

सच्चल सरमस्त: (1739-1826)

अपने युग के सबसे प्रसिद्ध कवि सच्चल उपनाम "सरमस्त" था। सचल का मूल नाम अब्दुल वहाब। वह शाह, सामी और सच्चल की सूफी तिकड़ी के प्रसिद्ध कवि थे। जिन्हें सूफी संतों में बड़े आदर के साथ स्मरण किया जाता है। वे कबीर के समान सिंध के मौलवियों पर अपनी काव्य के माध्यम से तंज कसते थे। उनकी वाणी कबीर के समान थी जो कर्मकांड के विरोध में सदैव होती थी। उनका मानना था कि ऊपर वाले से मिलने के लिए या उनकी इबादत करने के लिए किसी मध्यस्थ की आवश्यकता नहीं है। उनके जैसी मधुर गीतियाँ और रसीली काफियाँ बहुत कम कवियों ने लिखी हैं। वे प्रेमी भक्त के लिए ब्राह्माचार और लोकाचार ही को नहीं, ज्ञान और कर्मकांड को भी व्यर्थ समझते हैं। 'सच्चल सरमस्त', यह नाम उनके सच कहने, धर्म के ठेकेदारों से न डरने के कारण पड़ा। सच्चल जब सिर्फ 13 वर्ष की आयु के थे तब वे महान सूफी कवि शाह अब्दुल लतीफ़ के संपर्क में आए तब उनको देखकर शाहने कहा, "हमने जो देगची चढ़ाई है, उसका ढक्कन यह बालक उतारेगा" अर्थात जो बातें हमने ढके छुपे ढंग से कहीं हैं, उन्हें ये ऊंची आवाज़ में कहेगा, निडर होकर कहेगा। सच्चल, सत्य और प्रेम के पुजारी थे मगर वे तो क्रांतिकारी कवि हैं, गलत परम्पराओं, धर्म के ढकोसलों के खिलाफ सख्त आवाज़ उठाने वाले थे। उनका कहना था, 'मजहबों ने मनुष्य को उलझाया है, अक्ल की बात करने वाला इश्क के नजदीक न पहुँच पाया है' सच्चल की काफ़ियों में अध्यात्म, श्रृंगार और प्रेम का संगम है. सच्चल सात भाषाओं सिन्धी, अरबी, सिराइकी, पंजाबी, उर्दू, पर्शियन और बलोची में कलाम कहते थे।

Arts, Com. & Sci. College DHULE

सामी (1743-1850)

सिंध के त्रिमूर्ति साहित्यकारों में से तीसरी मूर्ति जिसे कहा जाता है वह हैं। उनका मूल नाम था भाई चैनमल राय। सामी एक वेदांत कवि थे। स्वामी भक्ति काल के अंतिम कवि थे। उन्होंने अपने गुरु मेघराज से वेदों का गहन ज्ञान प्राप्त किया था। स्वामी के श्लोकों पर वेद, पुराण, गीता तथा गुरु ग्रंथ साहब का प्रभाव दिखाई देता है। स्वामी ने अपने श्लोकों की रचना शिकारपुर (सिंध) तथा अमृतसर में की। स्वामी के श्लोकों पर गुरुवाणी का सबसे अधिक प्रभाव दिखाई देता है। सामी के श्लोक गुरुग्रंथ साहब में भी मिलते हैं। स्वामी अपने श्लोक एक कागज पर लिखकर मटके में डाल दिया करते। उनकी मृत्यु के उपरांत 35 साल बाद उनके पुत्र गणेश श्याम ने उन सभी श्लोकों को इकट्ठा कर दुनिया के सामने लाया। हिंदी साहित्य में गद्य के जन्मदाता माने जाने वाले कौडोमल खिलनानी ने सबसे पहले सामी जी के 2100 श्लोकों को एकत्रित कर प्रकाशित किया। लेखन का कार्य दयाराम गिदूमलने किया, यह 2100 श्लोक तीन खंडों में गुरुमुखी में लिखे गए। उनके श्लोक सत्य और प्रेम को उजागर करने वाले होते थे, वे मानते थे कि मनुष्य अज्ञान तथा अनेक भ्रांतियों में जी रहा है जो सत्य नहीं है। सत्य को प्राप्त करने के लिए अर्थात ईश्वर को प्राप्त करने के लिए प्रेम यही एक मार्ग है, इस मार्ग से ही हम सत्य अर्थात ईश्वर को प्राप्त कर सकते हैं जो सत्य के मार्ग पर चलता है, वह सदैव आठ ही पहर ईश्वर के साथ रहता है। महाकवि स्वामी का मानना था कि मनुष्य काम, क्रोध, मोह, माया और अहंकार के बंधनों में बंधा हुआ है, जिस वजह से वह सत्य को जान नहीं पा रहा। अगर इन विकारों से मनुष्य मुक्ति पा दे तो वह ईश्वर को प्राप्त हो जाता है। परंतु इसके लिए मनुष्य को सदैव सजग और जागरूक रहने की जरूरत। सामी अपने श्लोकों से मनुष्य ने किस प्रकार खुद को जागृत करना चाहिए तथा वह किस प्रकार आत्मदर्शन, आत्मानुभूति, आत्मानंद, आत्मसुख प्राप्त होगा इसका मार्गदर्शन अपने श्लोकों द्वारा करते दिखाई देते हैं। उनका मानना था कि आत्मारूपी ज्ञान से ही हम ईश्वर के दर्शन कर पाते हैं। वे कहते हैं ईश्वर कहीं दूसरी जगह पर नहीं वह हमारी आत्मा में ही है, जब तक हम आत्मारूपी ईश्वर को नहीं जान पाते या हम अपने आप में आत्मरुप नहीं हो पाते तब तक ईश्वर की प्राप्ति नहीं होगी अर्थात सत्य को हम नहीं जान पाएंगे।

सारांश

भक्ति काल में सिंधी संत साहित्य की उन्नति में 'शाह सच्चल सामी' इन त्रिमूर्तियों का बहुत बड़ा योगदान रहा है। न केवल भक्ति काल में परंतु समस्त सिंधी साहित्य इन तीनों साहित्यकारों के बगैर बगैर अधूरा है। इन तीनों साहित्यकारों ने अपनी अपनी शैली में संत साहित्य का बखान किया है। विशेष तौर पर यह तीनों ईश्वर को मानने वाले थे परंतु इनकी ईश्वर के प्रति जो धारणा थी, वह पाखंड लोभ, मोह, माया, क्रोध, अहंकार से परे थी। तीनों का मानना था कि ईश्वर की प्राप्ति करने के लिए हमें खुद के के अंदर ही झांकना जरूरी है। ईश्वर प्राप्ति के लिए किसी मध्यस्थ की जरूरत नहीं है। जो मध्यस्थी कर

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

रहे हैं, वह पाखंड, अज्ञान और अंधविश्वास को बढ़ावा दे रहे हैं। जिस कारण मनुष्य सत्य तक नहीं पहुंच पा रहा तथा मनुष्य मनुष्य के मध्य जो प्रेम की भावना है, वह कम होते जा रही है। प्रेम और सत्य के लिए आत्मानुभूति की आवश्यकता है आत्मानुभूति से ही हम ईश्वर तक पहुंच सकते हैं।

संदर्भ

1. आडवाणी कल्याण बी., 'शाह जो रसालो' हिंदुस्तान किताब घर, मुंबई, 1966
2. हर्दवाणी लछमन पी., 'सामी के श्लोक', रामाणी फाउण्डेशन, मुंबई, 2015
3. धामेजा दयाल के, 'सिन्धी संत', मोरंदमल डासवाणी, सूरत, 200सूर
4. https://vishwakosh.marathi.gov.in
5. https://www.thelallantop.com
6. https://www.britannica.com › topic

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I / HINDI

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

146

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानवी अधिकाराचा वापर करुन बनविलेल्या डिजिटल जाहीराती प्रा. इंद्रजित नितीनराव बंगाळे	१-५
२	कोरोना महामारी आणि मानवी हक्क : प्रवासी मजुरांच्या विशेष संदर्भात डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव	६-११
३	भावनांद्वारे मानवी हक्कांचा जाहिरातीमध्ये सकारात्मक वापर प्रा. कृष्णा गणपत सावंत	१२-१६
४	भारतीय राज्यघटना व मानव हक्क प्रा. सुर्यवंशी मच्छिंद्र मारूती	१७-२१
५	मानवाधिकार व भारतातील सद्यस्थिती प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री राकेश भिमराव बोरसे	२२-२७
६	मानव अधिकार व त्याबद्दल जनजागृतीसाठी केलेले चित्रांकने रामचंद्र नारायण चौरे प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर	२८-३२
७	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार	३३-३७
८	मानव अधिकार रमेश टी. पावरा	३८-४२
९	मानवी हक्क आणि अर्थकारण प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्हे	४३-४६
१०	मानवी हक्काची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी डॉ. शरद जे. मेश्राम	४७-५२
११	मानवाधिकारांचे भौगोलिक दृष्टीने अध्ययन प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी	५३-५७
१२	एकविसाव्या शतकात मानवाधिकार जाणीव जागृतीत शिक्षणाची भूमिका प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी	५८-६५

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

५. मानवाधिकार व भारतातील सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.
राकेश भिमराव बोरसे
संशोधक विद्यार्थी, क. ब. चौ. उमवि, जळगावं.

प्रस्तावना

मानवाला जीवन जगण्यासाठी व त्याच्या नैसर्गिक गरजा भागवून भावनिक गरजांची परूपूर्ती होण्यासाठी विविध अधिकारांची आवश्यकता असते. मानवाधिकार ही एक व्यापक संकल्पना आहे. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक मानवाला त्याच्या सर्वोत्कृष्ट स्थितीला पोहचण्यासाठी ज्या गोष्टींची व सामाजिक परिस्थितीची गरज असते त्याला मानवाधिकार म्हटले जाते. मानवाधिकारांचा संबंध मानवाच्या सर्वांगीण विकासाशी आहे. हे अधिकार मानवाला जन्मतः प्राप्त झालेले असतात. या अधिकारांना मानव समाजात राहूनच प्राप्त करीत असतो किंवा त्याला हे अधिकार समाजाकडून प्राप्त होत असतात. मात्र त्याचा या अधिकारांना कोणी ही हिसकावू घेऊ शकत नाही. मानवाधिकार हे वैयक्तीक, सामुहिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय किंवा निरपेक्ष स्वरूपाचे नसून ते वैचारिक अधिष्ठानावर आधारित असतात. हे वैचारिक अधिष्ठान म्हणजे मानवाधिकार प्रत्येक व्यक्तीच्या जन्मजात सोबत आलेले असतात. मात्र स्वतःच्या विकासासाठी त्याला हवी असलेली परिस्थिती निर्माण करवून देण्याचे कार्य शासन व सामाजिक संघटनांचे असते. त्यासाठीच शासना व राज्यव्यवस्थांची निर्मिती झाली. कालांतराने शासन व राज्यव्यवस्थेतील शासनकर्तांनी ही अधिकार हळूहळू संकुचित केली, साम्राज्यवादी व निरंकुश शासनानी मानवाच्या या अधिकारांवर गदा आणली, परिणामी भूतकाळात या अधिकारांसाठी संघर्ष ही झालेले दिसून येतात. उदा. फ्रंच राज्यक्रांती, अमेरीकन स्वातंत्र्य लढा, रशियन राज्यक्रांती, इंग्लंडची रक्तहिन क्रांती, भारताचे स्वातंत्र्य चळवळ. तसेच पहिल्या महायुध्दानंतर राष्ट्रसंघ आणि दुस-या महायुध्दानंतर संयुक्त राष्ट्र संघटना या मानवाधिकारांच्या रक्षणासाठी निर्माण झाल्या. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवाधिकारांचा जाहिरानामाच १० डिसेंबर १९४८ रोजी जाहिर केला. आधुनिक काळा साधारणतः १९५० नंतर मानवाधिकारांसाठी विशेष जागृती व प्रचार-प्रसार होऊन मानवाधिकारांच्या बाब अनेक देशांनी कायदे ही केलेले दिसून येतात. मात्र या ही कायदे आपातकालीन परिस्थितीत किती उपयोगाची आहेत? देशातील संकटावेळी या अधिकार विषयी किती सजगता आहे? मानवाधिकारांची सद्यपरिस्थितील काय आहे? इत्यादींचा शोध घेण्यासाठी प्रस्तुत शोध निबंधाची पुढील उद्दिष्टे व गृहितक ठरविण्यात आली आहेत.

उद्देश

1. मानवाधिकार या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.
2. भारतीय संविधानातील बालक, असंघटित कामगार, आणि महिलांसाठीच्या अधिकारांसंबंधी तरतूदींचा अभ्यास करणे.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

3. आजच्या आपात्कालीन परिस्थितीत कामगार, वृध्द, बालक आणि महिलांच्या मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी सरकारी धोरणांचा आढावा घेणे.

मानवाधिकाराची संकल्पना

मानवाधिकारचा आधारभूत अर्थ म्हणजे मानवाचे मूलभूत किंवा मौलिक अधिकार होय. समाजातील प्रत्येक मनुष्याला मनुष्य म्हणून स्वाभाविकपणे प्राप्त होणारी अधिकार म्हणजे मावाधिकार होत. हे अधिकार मनुष्य म्हणून जन्माला आल्या बरोबरच निसर्गतः त्याला प्राप्त होत असतात. ते मानवी व्यक्तीत्त्वाचे अविभाज्य अंग आहे, ते जीवनापासून वेगळे केले जाऊ शकत नाहीत. ते नाकारण्याचा अधिकार कोणत्या ही व्यक्ती, व्यक्ती समुह, समाज, संघटना किंवा शासनव्यवस्थेला नाही. मानवाधिकाराचा अर्थ समजून घेण्यासाठी पुढील काही व्याख्यांचा अध्ययन करता येईल.

प्रो. लास्की मानवाधिकाराची व्याख्या करतांना म्हणतात मानवाधिकार म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला स्वतःची जास्तीत जास्त प्रगती घडवून आणता येते. तर ब्रिटिश विचारंवत टी. एच ग्रीन म्हणतो, `मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थीती म्हणजे मानवी हक्क होय.` तर बोझांकेच्या मते, `मानवी हक्क म्हणजे ज्या समाजाचे आपण घटक असतो. त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने.` तर संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने १० डिसें. १९४८ रोजी मानवधिकाराच्या जाहिरनाम्यात मानवाधिकारांना पाच भागात वर्गीकृत केले आहे. १) नागरी अधिकार : यात नागरिकांचे मूलभूत अधिकार होय २) राजकीय अधिकार : मतदान करणे, निरपेक्ष, स्वतंत्र आणि निपक्षपातीपणे निवडणूका घेणे, प्रत्यक्ष किंवा प्रतिनिधी द्वारे राज्यकारभारात सहभाग घेणे इत्यादी. ३) आर्थिक अधिकार : रोजगाराची संधी, योग्य वेतन मिळणे, आरोग्यदाय व पोषक वातावरणात काम करण्याचा, कामगार संघटना निर्माण करण्याचा, राहणीमानाचा अधिकार इत्यादी. ४) सामाजिक अधिकार : स्त्री-पुरूष समानता, व्यक्ती स्वातंत्र्य, शारिरीक व मानसिक आरोग्याचा अधिकार इत्यादी. ५) शैक्षणिक व सांस्कृती अधिकारः स्वतःच्या भाषेत व इतर भाषांमध्ये शिक्षण घेण्याचा, प्रत्येकाला स्वतःच्या सांस्कृतीक जीवनात मुक्तपणे सहभागी होण्याचा अधिकार आहे.

एकंदरीत मानवधिकार हे मानवाशी निगडीत असून या अधिकारांद्वारे मानवाला स्वतःचा सर्वांगीण विकास घडविता येतो. हे अधिकार व्यापक स्वरूपाची असून या अधिकारांद्वारे व्यक्ती स्वतःचा शारीरक, मानसिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकास घडवितो. या अधिकारांशिवाय व्यक्ती जगू शकत नाही, किंवा व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी जी परिस्थिती हवी आहे, ती या अधिकारांमुळे त्याला प्राप्त होते.

मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान

भारतीय संविधान आणि संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवाधिकार जाहिरनाम्यातील मानवाधिकाराच्या ब-याच तरतुदींमध्ये समानता आढळते. भारतीय संविधानात मूलभूत हक्क कलम १२ ते ३५, मार्गदर्शक तत्व कलम ३६ ते ५१ या अंतर्गत मानवाधिकारांना व्यापक जागा देण्यात आलेली दिसते. भारतीय संविधानाचे अध्ययन केल्यास १२७ तरतुदी मानवाधिकाराच्या संदर्भात आढळून येतात. त्यामुळे जागतिक मानवाधिकार जाहिरनाम्यापेक्षा भारतीय संविधान सर्वश्रेष्ठ दिसते. त्याच प्रमाण १९९३ च्या मानवी हक्क संरक्षण

DHULE

अधिनियमाला १९९३ साली मान्यता मिळाल्याने मानवाधिकारांना संरक्षण व अमंलबजावणी करणारी यंत्रणा ही उभारली गेली. या कायद्यान्वये राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर मानवाधिकार आयोग, अल्पसंख्यांक आयोग, महिला आयोग, अनुसूचित जाती व जमाती आयोग इत्यादींची निर्मिती होऊन देशात मानवाधिकारांना विशेष संरक्षण देण्याचे कार्य झाले. याचा पुढचा टप्पा म्हणजे ७.१२.२०१० रोजी संघटीत व असंघटीत दोन्ही क्षेत्रांतील नोकरदार महिलांचे कामाचा ठिकाणी होणा-या लैंगिक शोषणापासून संरक्षण हे विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. एकंदरीत भारतीय संविधानाद्वारे भारताने भारतातील व्यक्तींना मानवाधिकारांच्या संरक्षणाची हमी दिलेली दिसते.

मानवाधिकार आणि सद्यपरिस्थिती

१९९३ च्या मानवी हक्क संरक्षण अधिनियमांतर्गत १९९३ मध्ये भारतात राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. तसेच बहुतेक सर्व घटकराज्यांमध्ये मानवाधिकार आयोग स्थापन करण्यात आले आहे. या आयोगांचे प्रमुख कार्य संबंधीत घटकराज्यातील मानवाधिकारांसंदर्भातील प्रकरणांना निकाली काढून दोषींवर कार्यवाही करणे, तसेच मानवाधिकारांचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेणे. असे असतांना ही पोलीस व न्यायालयीन कोठडीत मृत्यू, बेकायदेशीर अटक, बलात्कार, महिलांसोबत अत्याचार, दहशतवादी घटना, मागासावर्गीयांवरील अन्याय अशा घटनांसारख्या तक्रारारी मानवी हक्क आयोगाकडे आहेत, मात्र त्या तक्रारीं जैसे थे परिस्थीती असल्याचे दिसून येतात. सरकारी आकडेवारीनुसार १९९६ ते २००५ या दहा वर्षांमध्ये मागासवर्गीयांवर झालेल्या अत्याचारासंदर्भात सरासरी ३२५६५ तक्रारी आयोगाकडे करण्यात आल्या. त्यापैकी सर्वाधिक ४०.३८ टक्के या घटना उत्तर भारतातील असून दिल्लीत ७.३१ टक्के, तर महाराष्ट्र, कर्नाटक येथिल प्रमाण १.३९ टक्के आहे. तर उर्वरित देशातील घटनांची नोंद सरकारकडे दिसून येत नाही.

वर्तमान काळात मागील मार्च महिन्यापासून भारतासह संपूर्ण जगाला कोरोना नावाच्या महामारीने भयभीत केले असून, बहुतेक राष्ट्रांनी स्वतःच्या राष्ट्रामध्ये लॉकडाऊन घोषित केले आहे. ही अशी परिस्थिती आहे कि यात मानवाच्या अधिकारांना सुरक्षित करण्यापेक्षा त्याचा जीवनाला सुरक्षित करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्याच्या मुलभूत व मानवी अधिकारांना संकुचित केले दिसते. येथे मानवी जीवनाच्या विकासापेक्षा मानवी जीवन वाचविणे महत्त्वाचे असून त्यामुळे त्याच्या संचार, अभिव्यक्ती व इतर स्वांतत्र्यावर प्रशासनाने अंकुश लावले आहे. या लॉकडाऊनमुळे अनेक घटकांवर मोठ्या प्रमाणात नकारात्मक परीणाम झालेला दिसतो. ज्याचा विचार पुढील प्रमाण करता येईल.

उद्योग क्षेत्र

लॉकडाऊनाला चार महिने होत असल्याने त्याचा विपरीत परिणाम उद्योगधंद्यावर पडलेला दिसतो. दिर्घ काळापर्यंत ही उद्योगधंदे बंद पडल्याने मंदीसदृश्य वातावरण निर्माण झाले आहे. उत्पादन बंद झाले आहे, मश्निरीं दिर्घ काळ बंद असल्याने उत्पादनावर विपरीत परीणाम झालेला दिसतो.

कामगार वर्ग - उद्योगधंदे बंद पडल्याने व एकंदरीत लॉकडाऊन झाल्याने असंघटीत कामगारांसमोर मोठ्या समस्या निर्माण झाल्या आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्यांच्या समोर रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यातच जे निवासी कामगार नाहीत ते पूर्णतः बेरोजगारच तर झाले मात्र त्यांचा समोर निवास व प्रवासाचे ही प्रश्न निर्माण झालेले दिसतात.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

सेवा क्षेत्र - भारतात सेवा क्षेत्राने जागतिकीरणाच्या व्यवस्थेत रोजगाराची मोठी साधने उपलब्ध करून दिलेली होती. लॉकडाऊनमुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार नष्ट झाले, अनेकांवर उपासमारीची वेळ आलेली दिसते.

महिला वर्गः दिर्घ काळ लॉकडाऊनमुळे पुरूषवर्ग किंवा कमवता वर्ग घरी असल्याने महिलांवर कामाचा प्रचंड ताण वाढलेला आहे. तर काही ठिकाणी कौटुंबिक हिंसाचार व मानसिक आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झालेला दिसतो.

नोकरदारः लॉकडाऊनच्या काळात उद्योगधंदे बंद पडले, बाजारातील फिरते चलन बंद पडले, ज्याचा सरळ प्रभाव अर्थ व्यवस्थेवर पडला. परिणामी शासकीय नोकरदारांच्या पगारात २५ ते ५० टक्के पगार कपाती सारख्या उपाययोजना कराव्या लागल्या.

आरोग्य व पोलिस यंत्रणाः कोरोना महामारीमुळे आरोग्य व पोलिस यंत्रणेवर मोठे ताण आले. त्यांना कोरोनाच्या रोखथांबीसाठी तातडीच्या सेवा उपलब्ध करून द्यावा लागल्या. आणि त्या दोन्ही ही यंत्रणांनी अशा सेवा देण्यात कचुराई केलेली दिसत नाही. मात्र यातून कामाचा अतिरिक्त ताण या यंत्रणेतील सेवकांवर पडला. परिणामी त्यांच्या मुलभूत मानावाधिकारांचा प्रश्न उपस्थित झालेला दिसून येतो. यात त्यांच्या मानसिक व आरोग्यचा प्रश्न निर्माण झालेला दिसतो.

वरील सर्व परिस्थितीचा अध्ययन केल्यास मानवाधिकारांच्या संदर्भात असे म्हणता येईल की सद्यस्थितीत मानसिक आरोगय विषयी शासनाचे दुर्लक्ष झाले आहे. कोरोना महामारीसाठी करण्यात आलेल्या उपययोजनामुळे सामान्य व्यक्ती, नागरीक, आरोग्य यंत्रणेतील, पोलिस यंत्रणेतील कार्मचारी, सफाई कर्मचारी या सर्वांच्या आरोग्य पेक्षा ही मानसिक आरोग्याचा विचार प्रशासन व शासनाने केलेला दिसून येते नाही. कारण कोणते ही मानवी हक्क किंवा अधिकार तेव्हांच उपयोगी असतात, जेव्हां मानव मानसिक दृष्ट्या सक्षम असेल. सद्यपरिस्थितीत कोरोनाने शारीरीक हल्ल्या पेक्षा मानसिक हल्ला सर्वसामान्यांवर केला आहे. तो म्हणजे मला कोरोना झाला तर काय? या प्रश्नाने संपूर्ण मानव जातीला ग्रस्त केलेले दिसते. या संदर्भातील उपययोजना प्रशासनाने केलेल्या दिसून येत नाही. कोरोनाला रोखण्यासाठी ज्या उपाययोजना शासन व प्रशासनाने केलेल्या आहेत, त्या चांगल्या असल्या तरी त्यात अंमलबजावणीत अनेक दोष दिसून येतात. ज्यामुळे मानवाधिकारांचे उल्लंघन होतांना दिसते. उदा. कामगारांना त्यांच्या घरापर्यंत पोहचविण्यात अपयश किंवा त्यासाठी व्यवस्था न केल्यामुळे त्यांच्या जीवीताला धोका निर्माण झाला. आरोग्य यंत्रणेकडे पूर्ण यंत्र साम्रगी नसल्याने त्यांच्या जीवनाला धोका निर्माण झाला. पोलिस यंत्रणेला या महामारीशी कसा सामना करावा, याचे पूर्ण प्रशिक्षण नसल्याने त्यांच्या मानसिक व शारीरीक आरोग्याला धोका निर्माण झाला. काम करणारा वर्ग घरी बसल्याने त्याचा मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम झाला. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे दारिद्र्य रेषे खालील, गरीब, निम्न मध्यम वर्ग व मध्यम वर्गातील व्यक्तींच्या शारीरीक, मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिमाण होऊन त्याच्या मानवाधिकाराचे हनन झाले दिसते. शासनाने हे त्याच्याच जीवनाला सुरक्षित करण्यासाठी केले असले तरी अप्रत्यक्ष रित्या त्याचा मानसिक मौलिक अधिकारांचा विचार करून कोणत्याही उपाययोजना केलेल्या दिसून येत नाही.

निष्कर्ष

1. मानवाधिकार हे मानवाच्या सर्वांगीण विकासशी संबंधीत अधिकार आहेत
2. मानवाधिकार मानवाला जन्मतःच प्राप्त होतात. ते कोणीही त्याच्या कडून हिसकावून घेऊ शकत नाही.
3. भारतीय संविधानात या अधिकारांची सविस्तर तरतूद करण्यात आलेली आहे.

Arts, Com. & Sci. College DHULE

4. भारतीय संविधानात दुर्बल घटकांना न्याय देण्यासाठी त्यांच्यासाठी विशेष तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.
5. भारतीय संविधानात योग्य व पुरेशी मानवाधिकारांच्या तरतूदी जरी असतील तरी आपातकाळात त्यांच्या मानवाधिकारांना संकुचीत झालेले दिसतात. किंवा त्यांच्या मानवाधिकारांकडे शासनाचे दुर्लक्ष होते.
6. मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी यंत्रणा असली तरी ती तुटपुंजी असल्याने अंमलबजावणीस अनेक अडचणी आहेत.
7. महामारीच्या कालखंडात मानसिक स्वास्थ्याच्या अधिकाराची सरासर अहवेलना होतांना दिसून येते.
8. महामारीच्या कालखंडात संपूर्ण शासकीय व्यवस्थेचा डोळा महामारी नष्ट करण्याकडे असतो. परिणामी व्यक्ती व नागरीकांच्या मौलिक मानवाधिकारांचा सरासर उल्लंघन होत आहे.
9. महामारीमुळे लॉकडाऊन केल्याने सर्वाधिक त्रास व मानवाधिकारांचा उल्लंघन असंघटीत व स्थलांतरी, अनिवासी कामगारांचा व मजूरांचा झाला.
10. महामारीच्या काळात घरकाम करणा-या महिलांच्या मानवाधिकारांचा प्रश्न निर्माण झाला. त्यांच्या मानसिक आरोग्याचा एक नविन प्रश्न निर्माण झाला.

उपाययोजना

1. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था त्यात ही मानसिक आरोग्याला मूलभूत अधिकारांमुळे समाविष्ट करून त्यासंबंधी योग्य अमलबजावणी साठी विशेष आयोगाची निर्मित करण्यात यावी.
2. लॉकडाऊनमुळे उद्योग-धंदे बंद पडले आणि आर्थिक समस्या निर्माण झाली, त्यामुळे अनेक प्रकारच्या मानवाधिकारांचे प्रश्न निर्माण समोर आले, अशी व्यवस्था किंवा परिस्थिती पुन्हा उदभवू नये. यासाठी सामाजिक स्तरावर निरंतर लोकशिक्षण व जनजागृतीसाठी लोकांना प्रशिक्षीत करण्यासाठी विशेष योजना राबविण्यात याव्यात.
3. कामगारांच्या स्थलांतराचा प्रश्न निर्माण होऊ नये. त्यासाठी शासनाने उद्योग व कारख्यान्याच्या संबंधी असलेल्या कायद्यांमध्ये अशा कामगारांच्या निवासाची व्यवस्था असावी अशी अट टाकण्यात यावी.
4. शासनाने मोठ्या उद्योगांना परवानगी देतांना आणि विशेष सवलती मिळालेल्या उद्योगांसाठी मजूरांच्या स्थिरतेची, सुरक्षिततेची व किमान मूलभूत गरजा पुरवण्याची अट टाकणे आवश्यक आहे.
5. महामारी किंवा संकटकालीन परिस्थिती मानवाधिकारांचे उल्लंघन होणार नाही, या साठी मानवाधिकार आयोगाला स्वतंत्र व स्वायत्त दर्जा देऊन त्याला पक्षविरहित केले पाहिजे. हा आयोग न्यायालयीन मंडळांतर्गत केले पाहिजे.

समारोप

भारताच्या संविधानात मुलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्व आणि सरनाम्यातील तत्त्व हे संपूर्ण जगासाठी मानवाधिकाराचे आदर्श आहेत. मानवाधिकाराच्या जाहिरनाम्यातील सर्व अधिकारांचा समावेश भारतीय संविधानात झालेला आढळतो. भारतात मानवाधिकारांच्या अमंलबजावणीसाठी वेगवेगळी आयोग ही निर्माण करण्यात आलेली आहेत. असे असले तरी महामारी परिस्थिती ह्या मानवाधिकारांचा सरासर उल्लंघन होतांना दिसून येतो. विशषेशकरून मागासलेल्या घटकराज्यांमध्ये व उपे

DHULE Vidya ... College Sci.

147

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Study of Methodologies and Effectiveness in Writing a Book **Asst. Prof. Pratik B. Shah**	69-78
14	Impact of Covid-19 on Indian Economy **Dr. Rasika Arvek Kulkarni**	79-83
15	General Landuse in Taloda Tehsil, A Tribal Region of Nandurbar District **Dr. S. B. Patil**	84-88
16	Yoga in the Ultra-Modern World **Sanjay K. Kale**	89-92
17	Impact of Globalization on Indian Culture **Dr. Shailaja Bhanudas Sonawane**	93-97
18	Implementation of Online Learning in India Due to Covid 19: A Comprehensive Study **Dr. Shwetali K. Churi**	98-104
19	Covid-19 Pandemic: Impact on Education Sector in India **CA Sukriti Khatri**	105-109
20	Caste in Narendra Jadhav's 'Outcaste: A Memoir' **Dr. Suvarna Tryambak Shinde** **Mr. Madhukar Ramesh Wankhede**	110-113
21	A Comprehensive Study of Understanding the Impact and Challenges to Education Sector in India Due to Covid-19 Pandemic **Dr. Trupti Vikas Patil**	114-119
22	Conjoining Ideology and Culture: A study of Louis Althusser and Raymond Williams as Neo Marxists **Vishakha Sen**	120-133
23	Tamas- Unerasable Memories of Partition **Dr. Vaishali Pradhan**	134-138

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

20. Caste in Narendra Jadhav's 'Outcaste: A Memoir'

Dr. Suvarna Tryambak Shinde
Associate Professor, Head, Dept. of English Arts, Commerce, B.C.A. and Home Science College for Women, Ajmeranagar, Deopur, Dhule.
Mr. Madhukar Ramesh Wankhede
Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Sakri Road, Dhule, Maharashtra.

Abstract

Dalit literature is an outlet of the suffocated and exploited minds of the dalits. It represents a life as it is actually lived in the lucid and honest linguistic expressions. It gives voice to the voiceless communities who are neglected and misrepresented in the so-called mainstream literature. It speaks on caste and brutality of casteism. So, this paper attempts to explore the caste and casteist mentality in Dr. Narendra Jadhav's autobiography.

Keywords: Caste, menial work, dalit, exploitation..

Dr. Narendra Jadhav's autobiography is a marvelous and inspiring story of metamorphosis of the dalit family that undergoes every kind of struggles being born into untouchable community. Jadhav's family has tremendous humiliating experiences in villages and cities also. The discriminative treatments at every walk of life carved an audacity of protest and rebellious mentality in his family. He speaks about his father, Damu and his struggles. He interprets caste as bedrock for the discriminations and deprivations. This paper attempts to explore the caste system, casteism and negative mentality about the lower caste people.

Caste and casteism are at the center of everything in the society. It has its influence on every field. The casteism is not only confined to upper caste and lower caste but it is more widespread among lower castes also. Every casteist treatment creates a sense of guilt in the mind of dalits that they feel why they took birth in dalit community because their life is meaningless and it is considered as inferior to animals. Jadhav explores every caste experience that humiliated his family. He notes down that casteism not only propagated by the illiterate people but it is strongly followed by the so-called literate people also. Caste played a very speculative and decisive role in his life.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE Vidya

Dr. Narendra Jadhav's autobiography 'Outcaste: A Memoir' (2003) is an English version of his Marathi text *'Amcha Baap ani Aamhi'*. This autobiography speaks about a father's struggle to bring up his family by facing socio-economic deprivations along with psychological and mental disturbances. The fighting spirit of Damu gives inspiration to the readers but his struggles belonging to untouchable dalit community disturb the readers and stir them mentally. This autobiography has the interpretations of a series of the incidents that took place in the life of Damu and his whole family in the course of time. It also candidly discloses how the caste brought humiliations to them.

The dalits in villages are considered that they are born to do menial works. Even in the 21st century, the government servants working in the Fourth class are dalits in majority. In the villages, they are meant to do other menial works which other upper caste people consider derogatory and unsophisticated. Damu works in his village and he is assigned the menial work i.e. *Yeskar* duty. This is the kind of duty that is assigned to the people of the Mahar community and Damu completes it by keeping self-respect always with him. There are menial works to dalits in the autobiography such as carrying dead animals from the village, messengers to other villages and doing other home works in the upper and landlord villagers. He experiences that the villagers never permit dalits to stand around them but they are assigned to carry their dead pet animals out of the village. He mocks at the upper caste owners of the cows, buffalos and oxen that they get every benefit from the animals but when the animals become useless or died, the dalits are called to dispose of them.

Damu, as the *Yeskar* duty, is assigned to look at the lady who has died in the mangroves and he has to stay around the dead body until the *Fauzdar*, government officer, comes. He fulfills his duty honestly but gets the humiliating and insulting treatment from the government officers. They exhibit their casteist mentality though they are highly educated officers. They treat Damu as their underdog. They abuse Damu though he works in starvation. Jadhav reminds that at every incidence the officers call Damu by his caste that "Eh Damu Mahar, I have been looking all around for you. Where have you been wandering around, you son of a bitch?" (Jadhav, 3). Damu feels insulted and this is very insulting to everyone who has a sense of his self-respect.

The mentality of the upper caste officers about dalit poor people is that they consider dalits as their slaves and dalits have to work meekly without any hesitation. If anyone tries to reject or deny following orders of upper caste people, he has to face brutality in the form of

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

abuses or physical and mental tortures. The dalits face it because they consider that it is destined to suffer and tolerate meekly. Damu faces all physical and mental tortures from the officers who use very derogatory language. Jadhav reminds that the officer says to his father "Do you see my baton? ... I'll stick it up your ass and you will see it come out of your throat. I'll beat you up so badly that you'll forget the name of your father" (1). This is a kind of mentality that does not consider dalits as their fellows or companions.

Caste brings poverty to the dalits as they are denied all the resources of earning and they are confined to be depended on the upper caste landlords or masters. They work hard and they do any kind of work with honesty and perseverance but the system is made that they should be kept poor forever. They have to work on the scanty wages or sometimes on two time meals and it is in the form of leftovers. If they do not have any work, they have to depend on the dead animals thrown out of the villages. Jadhav says that "Whenever an animal in the village died, the news would spread like wildfire in the maharwada. Everyone would run to the wasteland, even the children, women and the old ones, for every hand was useful in getting some meat for the family" (53).

Caste does not only become an embarrassing and humiliating object for Damu and his family but it pursues everywhere as the legacy. As Damu faced caste discrimination, Jadhav himself has tolerated everything due to his caste. Jadhav achieves success through his perseverance and honest study still his identity as the dalit does not fade away. His being dalit always reminds him that he belongs to lower caste. He points out the hypocrisy of educated people that:

Now you have reached a high position, do you ever face unpleasant experiences because of your caste. It is an unfortunate truth of our society that whatever heights a man might scale, his caste is never cast off; it remains an inseparable part of his identity. His caste always remains a cause for scorn or contempt. Only the type of humiliation changes (207-208).

The caste experiences of his daughter also indicate how deep caste identities have been rooted. She faces the casteist treatment from the teacher though she studies in the ultra-metropolitan city. The teacher knows her father as the dalit only though he is one of the renowned intellectuals and economists. He is not known as such but his identity is only dalit. This indicates the concrete nature of caste sensibilities which always pursue dalits in their socio-economic, political and academic journey.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Conclusion

Jadhav and his father have these kinds of tormenting experiences over the caste matter. Their experiences denote that the society never tries to forget casteism. Caste identity tortures dalits that brings them doomed and melancholic reality. Jadhav and Damu's experiences indicate that dalits have to tolerate psychological and mental tortures and it follows them directly and indirectly.

References

1. Jadhav, Narendra. *Outcaste: A Memoir.* New Delhi, India: Viking, 2003. Print.
2. Dangle, A. *Poisoned Bread.* Hyderabad: Orient Longman, 1992.
3. Jha, Ashok Kumar. *Dalitisation of Dalits.* New Delhi, India: Adhyayan, 2004

DHULE

148

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I / HINDI

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मानवाअधिकार बाबत भित्तीपत्रक (पोस्टर) माध्यमातून जनजागृती **विपिन सोनावणे** **प्रा. डॉ. शिरीष अंबेकर**	६६-७१
१४	मानवी हक्क आणि आदिवासींची स्थिती **सहा. प्रा. विरेंद्र चव्हाण**	७२-७६
१५	मानवी हक्कांचे ऐतिहासिक महत्त्व **डॉ. भारत एम. राठोड**	७७-८२
१६	चीनच्या मानवी हक्क उल्लंघनाकडे जगाचे दुर्लक्ष होत नाही काय ? **प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते**	८३-८७
१७	मानवाधिकारातील राजकारणाची भूमिका **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री** **संदिप जगन्नाथ वारूळे**	८८-९१
१८	कोवीड १९ आणि मानवी अधिकार **डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी**	९२-९५
१९	भारतातील आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन - एक अध्ययन **प्रा. डॉ. जयेश विक्रम पाडवी**	९६-१०४
२०	करोना महामारीच्या काळातील मानवाधिकारांची सद्यस्थिती **Prof. Dr. Abhishek Gaikwad**	१०५-१११
२१	नंदुरबार जिल्ह्यातील स्थलांतरित आदिवासींच्या मानवाधिकाराचा प्रश्न : एक अध्ययन **डॉ. अशोक रामसिंग वसावे**	११२-११८
२२	महामारी, मानसिक आरोग्य व मानवाधिकार **प्रा. डॉ. विजय महादेवराव भुजाडे**	११९-१२३
२३	मानवाधीकार आणि राजकिय स्थिती **एकनाथ सुखदेवराव गेडाम**	१२४-१२८

...abha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१७. मानवाधिकारातील राजकारणाची भूमिका

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.
संदिप जगन्नाथ वारूळे
संशोधक विद्यार्थी, क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

Abstract : (गोषवारा)

१० डिसेंबर हा दिवस आंरराष्ट्रीय मानवाधिकार दिन म्हणून साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आम सभेने १० डिसेंबर १९४८ साली मानवाधिकार जाहीरनाम्यास मान्यता दिली. भारतीय संविधानातही नागरिकास मूलभूत हक्क प्रदान केलेले आहे. हे संविधान निर्माण करण्यामागे व त्यात मानवास अधिकार बहाल करणे यात राजकारणाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

ज्या राजकारणाने मानवास हक्क प्रदान केलेले आहे. त्या हक्कात अनेकदा राजकारण होत असते. अर्थात राजकारणातील नेते त्या हक्कावर गदा आणतांना दिसतात. राजकारणाने मानवी हक्काचे संरक्षण करण्याऐवजी त्याचे हनन करणे संयुक्तिक नाही. तसेच राजकारण मानवी हक्काचा गैरवापर करतांना दिसते. यामुळे मानवाधिकार व राजकारण यांचा फारच जवळचा संबध मानला जात असतो.

मूळ शब्द - राजकारण, मानवी हक्क, स्व जाणीव

प्रस्तावना

मानवास निसर्गाची उत्कृष्ट कलाकृती म्हटले जाते. निसर्ग मुळातच स्वातंत्र, समता प्रस्थापित करणारा आहे. निसर्गाने प्रत्येकाचे स्वातंत्र अबाधित राखण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. प्रत्येकास स्वतःचे जीवन स्वातंत्रपूर्ण जगण्याचा जसा हक्क आहे. तसेच दुसऱ्यासही त्याचे जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. यातूनच मानवी हक्काची संकल्पना अस्तित्वात आली. मानवास निसर्गाने बहाल केलेले हक्क जपणे हे महत्वाचे असते.

मानवास त्याचे जीवन आनंदीपूर्ण जगण्यासाठी विश्वासपूर्ण वातावरणाची आवश्यकता असते. हा विश्वास हक्क उपभोगण्याच्या मोकळीकतेतून निर्माण होत असतो. याच भूमिकेतून मानवाच्या मूलभूत हक्काच्या जाणीवेची व संरक्षणाची विचारधारा जगात मूळ धरू लागली. ज्याची परिणीती म्हणजे संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १० डिसेंबर १९४८ साली प्रसिद्ध केलेला मानवी अधिकाराचा जाहीरनामा होय.

DHULE

मानवास त्याचे मूलभूत हक्क प्रदान करण्यामागे राजकारणाची भूमिका महत्वाची म्हटली जाईल. मानवास मूलभूत हक्क मिळावे. हा राजकीय विचारधारेचा भाग आहे. ते प्रदान करण्यात राजकीय नेत्यांची भूमिका अग्रगण्य आहे. परंतु याचीच दुसरी बाजू म्हणजे मानवाच्या मुलभूत हक्कावर अनेकदा हल्ला होतांना दिसत आहे. त्यावर गदा येत आणली जात असते. अर्थातच मानवी हक्काबाबत राजकारण होत असल्याचे जाणवते .या सर्व बाबी अभ्यासपूर्ण स्वरूपाच्या आहे. म्हणून मानवास अधिकार प्रदान करण्यामागे असलेले राजकारण व त्या हक्काच्या उल्लंघनात होत असलेले राजकारण. याचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन विषय आहे.

विषयाचे महत्व

मानवाच्या तीन मूलभूत गरजा आहे. १.अन्न, २.वस्त्र, ३. निवारा. मानवाला आपल्या गरजा पूर्ण करण्याचा संपूर्ण अधिकार आहे. हा अधिकार त्याला निसर्गानेच प्रदान केलेला आहे. मानवाला त्याचे मूलभूत हक्क मिळावे म्हणून जागितक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात चळवळी झाल्या. भारताने सुद्धा संविधान निर्माण करून मोठे पाउल उचलेले दिसते.

मानवी हक्काचा प्रवास हा राजकीय माध्यमातून झालेला दिसतो. मानवाधिकार वास्तविक राजकारणामुळे प्राप्त झालेले आहे. पण राजकारणातील काही बाबींचा मानवाधिकारावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. त्यातून मानवाधिकाराचे पतन झालेले दिसते. या अर्थाने मानवाधिकारातील राजकारणाच्या भूमिकेचा अभ्यास होणे महत्वाचे आहे.

उद्दिष्टे

१. मानवी हक्काचे महत्व समजून घेणे.

२. मानवाधिकारातील राजकारणाची भूमिका अभ्यासणे.

गृहीतके

१. मानवास मूलभूत अधिकार गरजेचे आहे.

२. मानवधिकारात राजकारण महत्वपूर्ण ठरत असते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतलेला आहे. माहिती संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्र व आंतरजाळाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

मानवी हक्क

प्रत्येक सजीवास जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. असा अधिकार मानवास पण प्राप्त आहे. मानवाला आपले जीवन स्वच्छंदतेने व परिपूर्णतेने जगण्याचा हक्क आहे. यालाच मानवी हक्क असे म्हणता येईल.

मानवी हक्क याबाबत डवार्कीन म्हणतात की, ‘मानवाधिकार हा असा अधिकार आहे की, ज्याचे उल्लघंन राज्याव्दारे होऊ शकत नाही. ते राष्ट्रीय कायद्याशिवायही उपभोगता येऊ शकतात.'[१]

मानवी हक्काच्या बाबतीत बघितले तर, ते २० व्या शतकात व्यापक स्वरुपात समोर आलेले दिसतात. पण त्याचा पाया १२१५ साली मग्नाकार्टे ने घातलेला आढळतो. त्यानंतर १७७६ साली फ्रेंच राज्यक्रांती झाली. त्यातून स्वातंत्र्य,समता व बंधुता ही तत्व जगाला मिळाली. १९३९ साली दुसरे महायुध्द झाले. त्यात मोठ्या प्रमाणात नरसंहार झाला. यातून जागतिक शांतता प्रस्थापित होणेबाबत विचार प्रकर्षाने सुरु झाला. याची परिणती म्हणून १९४५ साली संयुक्त राष्ट्र संघटना अस्तित्वात आली. याच संघटनेच्या आम सभेने १० डिसेंबर १९४८ मानवी हक्काचा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला.[२]

मानवास आपले जीवन जगण्यास आवश्यक असे स्वांतत्रपूर्ण वातावरण,समता युक्त वागणूक व बंधुतासहित व्यवहार करण्याचा अधिकार आहे. असे हक्क मानवास प्रदान करणे हे प्रत्येक राज्याचे आद्य कर्तव्य असते.

राजकारणाची भूमिका

राजकीय शिष्टाचारातूनच मानवास मुलभूत अधिकार प्रदान केले गेले आहे. प्रत्येक राज्यांनी मानवाच्या अधिकाराचे संरक्षण करणे बंधनकारक असते. जे राष्ट्र असे करते ते आपले नैतिक कर्तव्य पार पाडीत असते.

भारत देशातील राज्यकर्त्यांनी राज्यघटनेत १२ ते ३५ कलमा अंतर्गत मूलभूत अधिकार प्रदान केलेले आहे.[३] एवढेच नव्हे तर त्या अधिकाराच्या रक्षणाची जबाबदारी न्यायालयाकडे सोपविलेली दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेतील ३२ व्या कलमास संविधानाचा आत्मा म्हटले आहे.[४]

मानवाच्या मूलभूत अधिकाराबाबत राजकारणाने फारच महत्वपूर्ण भूमिका निभावलेली दिसते. एकीकडे राजकीय व्यक्तींकडून मानवाच्या अधिकाराबाबत होत असलेला व्यापक प्रयत्न जाणवतो. तर दुसरीकडे त्यांच्याच कृतीतून मानवी हक्काचे उल्लघंन होत असल्याच्या घटना समोर येत असतात. राजकीय व्यक्ती स्वार्थासाठी मानवाच्या अधिकाराचा गैरवापर करतांना दिसतात. उदा. १.अमेरिकेने आखती देशांवर सूड बुद्धीतून पण स्थानिक नागरीकांच्या मानवी हक्काच्या नावाखाली केलेले हल्ले.

मानवी हक्काबाबत राजकारण नेहमी हस्तक्षेप करतांना जाणवत असते. यात केवळ राजकीय हित साधणे हाच हेतू असतो. एकीकडे दंगली घडवून जातीय तेढ निर्माण करायची व त्यानंतर त्यांच्याच हक्काची बाजू घेऊन आंदोलनाची भूमिका घ्यायची. हे किती संयुक्तिक म्हटले जाईल.

सदयपरिस्थितीत कोरोना महामारीत मानवाच्या हिताच्या नावाखाली सरकार जे लॉकडाऊनबाबत निर्णय घेत आहे. ते प्रत्यक्षदर्शी योग्य असले तरी दुसऱ्या बाजूने मानवाच्या हक्कावर केलेले अतिक्रमणच म्हटले जाईल. यात मानवाच्या मूलभूत अधिकारावर गदा आणली जात आहे. यामुळे मानव असुरक्षितता अनुभवत आहे. त्याबाबत अनेक समस्या निर्माण होत आहे. उदा. स्थलांतर प्रश्न, व्यवसाय प्रश्न.

निष्कर्ष

मानवाला मुलतः निसर्गाने दिलेले हक्क वैशिष्टपूर्ण आहे. सद्यकाळात बहुतांशी व्यक्तींना स्वतःच्या हक्काची जाणीव दिसत नाही व पर्यायाने दुसऱ्याच्या अधिकारांबद्दल विसर पडलेला दिसतो. त्यामुळे अनेकदा व्यक्ती हक्कावर गदा आल्याचे जाणवते. यात जो हक्कावर गदा आणतो, तो जितका दोषी तितकाच जो आपल्या हक्काबद्दल जागृत नाही. तो तर जास्तच दोषी असतो. समाज्यात अनेकदा मानवाधिकाराची पायमल्ली होतांना जाणवते. यात जास्त प्रमाण महिला, बालक, मागास जमाती व आर्थिक दुर्बलांचे दिसते.

राजकारणाने मानवी हक्काबाबत नैतिकतेने व्यवहार करणे महत्वाचे आहे. जे शासनकर्ते मानवी हक्काबाबत सतर्क नाही. त्यांना जनतेने पायउतार केल्याच्या अनेक घटना इतिहासात घडलेल्या आहेत. यासाठी राज्यकर्त्यांनी जनतेचे पाईक या भूमिकेतून मानवी हक्काबाबत दक्षतेने व्यवहार करणे महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ

१. देवळाणकर शैलेश, समकालीन जागतिक राजकारण, प्रमुख प्रश्न, विद्याबुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पृ.७७
२. लोकसत्ता दैनिक वर्तमानपत्र (वेब आवृत्ती), दि. २५ मे २०१४
३. भारताचे संविधान, विधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, २०१४, पृ.६० ते ८०
४. www.rajasthangyan.com/constitution, Date.13/06/2020, Time - 7.31 pm

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Comm. & Sci. College DHULE

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
English Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Sabha's Arts, Com. &
HULE

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Challenges for the Implementation of Human Rights in Pandemic Situation **Dr. Shriniwas Bhong**	63-68
14	Human Rights and Libraries **Rupali S. Sonawane**	69-74
15	Female Quest for Rights in the Welfare State - Indian Perspective **Dr. Noel Dan**	75-78
16	Human Rights: Indian Constitution & Safeguards **Dr. R. K. Kale**	79-85
17	Significance of Human Rights in Present Situation **Asst. Prof. Shashikant Bhalchandra Patil**	86-91
18	Human Rights of the Migrant Workers in India: From the Perspective of Recent Outbreak of the Pandemic **Sunita Mitra Sarkar**	92-100
19	Rural Development in India **Prof. Dr. Pandurang P. Pawar**	101-106
20	Scenario of Human Rights in Covid-19 Pandemic **Dr. Hemant Sudhakar Dalal**	107-110
21	Durring Covid-19 Pandemic: "Ignoring Future Maternal and Child Mortality is a Violation of Women and Child Rights" **Ajay Hatesing Solanke**	111-117
22	Human Rights and Disrespect of Corpses in the COVID-19 Pandemic Situation in India **Biswanath Sarkar**	118-123
23	A Study of Migration and Human Challenges Due to Covid-19 in Maharashtra **Dr. D. B. Dhaneshwar**	124-128
24	Human Rights of Inter-State Migrant Labourers in India: Special Reference to the Lockdown Situation at COVID-19 ERA **Krishna Saha**	129-135

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

19. Rural Development in India

Prof. Dr. Pandurang P. Pawar
Dept. of Economics, VWS College, Dhule.

Introduction

Rural development generally related to the population, the quality of life and economic well-being of those living in rural and remotes areas. Traditionally, rural development has focused on forestry and the use of natural resources in the subsoil. But today, increasing urbanization and globolization have changed the face of rural areas. Even today, rural development is the core of the country's overall development. It depends on agriculture for the livelihood of more than two-thirds of the country's population and one third of rural India is still below the poverty line. Therefore, it is important for the government to be productive and provide adequate facilities to improve their living standards. Rural development is a holistic term. Which focuses on the work done for the development of rural areas, and strives for the economic development of rural areas? What policies are put up at the government level for this? Under this, a study has been done on the major schemes which have been prepared till date. Accordingly this study, the following objectives were decided.

Objecties

1. Uderstanding the meaning of rural development.
2. Understanding the objectives of rural development.
3. Reviewing rural development in India.

Rural Development: Meaning and aspect

The sustainabe development of urban all over the world, but compare to urban and rural development, rural areas are still underdeveloped. Rural development is an important stage of development of the country. There is an environmentally friendly sustainable devlopment process of water resources, forest resources, land reseources, animal-bioversity-resources, energy resources and human resources with every segment of the society. If sustainable rural development is to be achieved, the mindset of the people in rural areas must change. Therefore, the government should go to the rural areas and give space to new technologies by going to the

rural areas. If the scheme does not reach the rural people, then the big social otganizatons should go to the rural areas and tell them in a language they can understand.

The proportion of rural population living in rural areas is a little over 70% in India, So naturally, rural development is exxential for national development through economic planning and therefore, the nature of rural problems needs to be understood and diligent efforts have to be made to solve them. In any nation, rural society plays a significat role. Food grains and other raw materials are produced in rural areas and the needs of urbans in this regard are met through rural productions or raw materials. In addition, the rural areas are responsible for providing labour to the industries in the cities. The natural resources of the nations are mostly available in the rural areas and the majority of the people live there.

Developing nations like India are in dire need of rural development. The government has to make efforts to bring the traditional rural masses on the path of economic development as soon as possible by conviving them of the modern scientific approach. The prevalence of social norms and practices that hinder economic development in rural life shold is reduced, so that rural development can move forward only after providing ample education and transportation facilities to the rural mases. If we look at the history of rural development in Inida, it is clear that India is a country of villages.

Rural development means both economic reforms and major social change of the people. Increased participation of people in rural development programs, decentralization of schemes, better implementation of land reforms and aiming to improve peoples's lives by making easy achievement of loans. Initially, the main thrust for development was given to agriculture, industry, communication, education, health and related sectors. Later on, the thinking changed when realizing that rapid development was possible only when there was a substantial grassroots people's direct and indirect involvement with governmental efforts.

Objective of Rural development

Rural devlopment is being felt as an essential condition for national progress and social welfare. The problem is not only for the development of rural areas, but also the development of rural communities, which camprise our nation. Every rural household should get a fair share in overall national production and current per capital income. In this way, the objectives of the overall development program is follow-

DHULE

1. Increase and maximum utilization of income, employment and production so that people can be raised above the poverty line.
2. Completion of minimum requirement programs, employment, education, standard of living, health, drinking water, transport, electricityetc.
3. Tor removes unemployment from food grains program and establishes industries for work.
4. To ensure greater benefits to weaker sections of the population than proprotional benefits of development.
5. Establishement of appropriate organization especially to protect the rural poor.
6. Recognizing rural development centers as marketing centers and thus providing all technical development employment related faciltities in them
7. To give a new twist to the existing institutions and organizations for the betterment of the poor.
8. Construction of social and economic infrastructure.

Major Programs for rural development in India

1. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MNREGA)

The MNREGA is an employment Guararantee Scheme implemented in India, enacted by legislation on 7th Septemeber 2005. The scheme provides 100 days of employment every financial year to those adult memebers of any rural household who are ready to do public work related unskilled wages at a statutory minimum wages of Rs. 220 per day.

The Act directs the State Governments to implement MNREGA Scheme. Under the MNREGA, the central goverment bears the cost of wages, 3/4 of the cost of goods and some percentage of admistrative costs. State Governments bear unemployment to allowance, 1/4 of the cost of goods and administrative cost of the State Council. As state governments make unemployment allowance, they are given huge incentives to provide employment to the workers. However, it is up to the state government to fix the amount of unemployment allowance, which is subject to the condition that it should not be less than 1/4 of the minimum wage for the first 30 days and then less then 1/2 of the minimum wage. No 100 days of employment or unemployment allowance per family should be provided to competent and willing workers every financial year.

2. National Rural Livelihoods Mission (NRLM)

National Rural Livelihoods Mission was implemented from the financial year 2010-11 onwards. SGSY or economic activities aimed at providing permanent income to rural BPL families through income generating assets so as to bring them out of poverty. Ministry of Rural Development, Government of India was constituted committee under the chairmanship of Prof. Radhakrishna to look into various aspects ot the implementation of the project, the committee made the following recommendations regarding a 'livelihood approach' to eradicate rural poverty-

1. Mobilize all poor families in functionally effective self-help groups and their federations.
2. Increasing their use for bank loans and other financial, technical and marketing services.
3. Build their capablities and skills for the development of beneficial and sustainable livelihoods.
4. Convergence of various schemes for efficient delivery of social and economi support services to the poor with optimum results.

The government accepted the committee's recommendations and restructured the SGSY into the National Rural Livelihoods Mission (NRLM) to achieve greater focus and momentum to reduce poverty and achieve the millennium Development Goals by 2015. The framework for implementation for NRLM was approved on 9 December 2010 and the mission was formally lanched on 3 June 2011.

3. Indira Awas Yojana (IAY) / Pradhan Mantri Awass Yojana (PMAY)

Public housing program started in the country with the resettlement of refugees soon after independence and has been the main foucys area of the government since then as a means of poverty alleviation. The Rural Housing Program named Indira Awaas Yojana (IAY) was lanched as an independent program in January 1996. Although IAY cater to hosing needs in rural areas, the concurrent assessemnt in 2014 and the Comptroller and Auditor General of India, during the performance audit of the Examiner (CAG) certain deficiencies were detected. These deficiencies, such as inability to determine housing shortage, lack of transparency in the selection of beneficiaries, poor quality of house and lack of technical changes, lack of coordination, lack of

DHULE

credit to beneficiaries and weak system of monitoring, impact and consequences of this program was adversely affected.

To address these shortcomings in the rural housing program and in keeping with the government's commitment to provide 'houses to all' by 2022, the Indira Awass Yojana was reorganized into Pradhan Mantri Awass Yojana from 2016. The Objectives of PMAY is to provide pucca houses with basic facilities to all homeless families and families living in ravaged and dilapidated houses by 2022. Their current objective is to have the ravages broken in 3 years form 2016-17 to 2018-19. One corer families living in houses have to be benefited. The minimum size of the house has been increased to 25 square meters with a clean kitchen. Unit assistance has been increased from Rs. 70000/- to Rs. 120000/- in the plain areas and from Rs. 75000/- to Rs. 130000/- in the hilly states and inaccessible areas and IAP districts.

4. Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY)

Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana was lanched by the Government of India on 25 December 2000. The main objective of the scheme is to connect perennial roads with villages with 500 or more population in rural areas and villages with a population of 250 people in hilly and desert areas. Since the time of the PM Atal Bihari Vajpayee government, its name is Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana. The biggest benefit of this scheme will be the villages, where small farmeres will be able to directly connect with the cities and sell their crops. Keeping the roads correct in the Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana means that if any problem is causing the road to be damaged then it will also be taken care of and it is also progressing in our country. December 2017, all weather road connectivity to unconnected villages were 82% already connected and 100% connectivity will e achieved in March 2019 the average speed of road construction under this scheme was 130 K.M. per day from 2016-17.

5. Sansad Adarsh Gram Yojana (SAGY)

The Sansad Adarsh Gram Yojana was started for the development of villages. The Scheme was launched by PM Narendra Modi on 11 October 2014. Under this scheme, all MPs of the country have to adopt a village for one year and do developments work there. In this, along with the basic facilities in the village, emphasis is laid on farming, animal husbandry, cottage industries, employment etc. In this scheme three things are emphasized. It should be based on demand, motivated by society and public participation in it. The objective of this scheme is to improve the standard of living of the people living in selected Gram Panchayats under the

DHULE

supervision of concerened MP. As November 2017, 19732 new projects were completed in the Sansad Adarsh Gram Yojana and 7204 project were in progress. There are a total of 800 MPs in the country, out of which 703 MPs have selected the Gram Panchayat. In these Panchayats, the entire development has been focused on the co-participation of the community. Under the scheme, the target is to develop 2400 villages of the country as Adarsh Grams. The Ministry of Rural Development is the nodal ministry of the Government of India.

Conclusion

Overall, rural development is crucial for the development of the entire country. If any nation wants to have sustainable and holistic development, it is imperative that every component in the rural areas be developed. The development of a nation is determind by the development of rural areas. With the sustainable development of rural areas, the nation is moving towards modernization. In the post-independence period, India has consistently focused on rural development. Form the very beginging of in the post-independece period, collective development schemes as well as verious schemes have been implemented by Indian government within the stipulated period. The study of verious schemes for rural development like MNREGA, NRLM, Pradhan Mantri Awass Yojan, Pradhan Mantri Gramin Sadak Yojana, Sansad Adarsh Gram Yojana etc., shows that special efforts are being made for the rural development in India.

References

1. https://rural.nic.in
2. https://www.mapsofindia.com
3. https://www.india.gov.in
4. https://yourarticlelibarary.com
5. Vasant Desai, Fundamental of Rural Development, Himalaya Publishing House, Bombay, 1991
6. J. Kumar, Integrated Rural Develoopment, Perspectives and Prospects, Mital Publication, Delhi, 1987
7. Jain S. C, Community Development and Panchayat Raj in India, Allied Publisher, Delhi 1951
8. Upadhyaya Rakesh, Integrated Rural Development in India, Himalaya Publishing House, Bombay, 1989

Sabha's Arts, Com. & Sc. College DHULE

150

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I / HINDI

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College ✲ DHULE

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानव अधिकार और कोविड-१९ डॉ. विद्या शशीशेखर शिंदे	१-४
२	Challenges and Significance of Human Right **Dr. Binay Kumar Singh**	५-९
३	महामारी की स्थिती में मानव अधिकार विशेष संदर्भ भारत प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	१०-१५
४	कोविड-१९ वैश्विक महामारी और मानवाधिकार **Prof. V. K. Gupta**	१६-२२
५	मानवाधिकार : एक विशलेषण प्रकाश चन्द्र दास	२३-२७
६	मानव अधिकार एवं राजनीतिक स्थिति मनीष महन्त	२८-२९
७	बदलते परिवेश में भारत के सामने मानवाधिकार चुनौतियां व समाधान आशा राजपुरोहित	३०-३२
८	मानवाधिकार तथा उसका अवधारणात्मक विकासक्रम डॉ. गौरव कुमार मिश्र	३३-३५
९	वर्तमान परिवेश में मानवाधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. शिखा जैन	३६-३९

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३. महामारी की स्थिती में मानव अधिकार विशेष संदर्भ भारत

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राजनीति शास्त्र विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले ।

1.1 प्रस्तावना

मनाव अधिकार एक गहन और व्यापक विषय है। सामान्य परिस्थितीयों में इस लेकर निरंतर जनमानस और शासन व्यवस्थाओं में संघर्ष दिखाई देता है। पूर्व काल से ही मानव अधिकार की सुरक्षा को लेकर भी अनेक संघर्ष दिखाई देतें हैं। मानव अधिकार व्यक्ति के निजी जीवन से जुड़ा हुआ विषय होने के कारण प्रत्येक मानव इसके लिए सजग एवं जागृत होता है। महामारी के प्रत्येक दौर में जीवन को सुरक्षित करने को लेकर मानव अधिकारों की विशेष चर्चा नहीं होती। महामारी के दौर में महामारी से बचने के लिए जो उपाय तथा समाधान ढुंढे जाते है, उस कारण मानवाधिकार की अनदेखी के मामले सामने आतें हैं। प्रस्तून शोध पत्र में इसी की चर्चा करने का प्रयास किया गया है। तथा उसके लिए निम्न उद्देश निर्धारीत किये गये हैं।

1.2 उद्देश

1. मानव अधिकारों की संकल्पना को समझना
2. मानव अधिकार की ऐतिहासिक पृष्ठभूमी का अध्ययन करना
3. महामारी के दौर में मानव अधिकारों की स्थिती को जाँचना

1.3 मानवाधिकार की संकल्पना

मानवाधिकारों का संबंध व्यक्ति के संपूर्ण व्यक्तित्व तथा विकास से जुड़ा हुआ है। मनुष्य के संपूर्ण व्यक्तित्व के विकास के लिए मानवाधिकारों की आवश्यकता होती है, या यूँ कहा जाए की प्रत्येक मनुष्य मौलिक जरूरतों को पूरा करने के लिए जो आवश्यक अधिकार हैं, उन्हें मानवाधिकार कहा जाता है। जिसका उपयोग करके प्रत्येक मनुष्य अपने विकास को निर्धारीत करता है। मानवाधिकार सामाजिक, शैक्षणिक एवं बौध्दिक जीवन की अनिवार्य दशाएँ हैं। मानवाधिकर के संबंध में डवार्किन कहतें हैं, `मनावाधिकार व्यक्ति के ऐसे अधिकार हैं, जिनका सार्वजनिक हितों के लिए सरकारें भी हनन नहीं कर सकतीं तथा बगैर राष्ट्रीय कानून के भी उसका उपयोग किया जा सकता है।` प्रा. हेरॉल्ड लॉस्की मानतें हैं कि, `मानवाधिकार सामाजिक जीवन की वह स्थिती है कि जिसके बैगरे मनुष्य को खुद का संपूर्ण विकास करना असंभव है।` वहीं ब्रिटिश विचारक टि. एच. ग्रीन कहतें हैं, `मनुष्य के आंतरिक विकास के लिए जो बाह्य परिस्थितीयाँ जरूरू होतीं हैं, उसे मानवाधिकार कहतें हैं।` इनके अलावा सामाजिक करार सिध्दांतवादी हॉब्ज, लॉक, रूसो इनका मानना है कि, `मनुष्य के रूप में पैदा होने के कारण प्रकृति ने जो अधिकार मानव को प्रदान किये हैं, उसे कोई भी नहीं छीन सकता।`

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

उपरोक्त संकल्पनाओं का अध्ययन करने से पता चलता है कि, मानवाधिकार किसी भी जाति, धर्म, लिंग, वंश तथा अन्य किसी भी भेदभाव के आधार पर नाकारे नहीं जा सकते। मानवाधिकारों का समाज में रहकर प्रत्येक मनुष्य उपभोग कर सकता है। राष्ट्र या समाज के प्रत्येक व्यक्ति को समुचित शिक्षा, रहन-सहन, मान-सम्मान, जीवन-यापन तथा प्रतिष्ठा के साथ जीवन प्रदान करना या जीवन यापन के समान अवसर प्रदान करना ही मानवाधिकार हैं।

1.4 मानव अधिकार की ऐतिहासिक पृष्ठभूमी

प्राचीन काल में प्लेटो, अरसतू तथा सिसेरो इन ग्रीक विचारकों ने प्राकृतिक अधिकारों के स्वरूप में मानवाधिकारों के विचार व्यक्त किये थे। मानवाधिकारों के इस प्राकृतिक स्वरूप की भावना का धीरे धीरे विकास हुआ। बाद में सामाजिक करार सिध्दांतवादीयों ने मानव को प्रदान हुए प्राकृतिक अधिकारों को सरकार भी नहीं छीन सकती इस दृष्टीकोण को बढ़ावा दिया। जिस कारण इंग्लंड में प्राकृतिक अधिकारों को लेकर संघर्ष हुआ और जिस कारण 1215 में ब्रिटेन मॅग्ना चार्ट (Magna Carta) घोषणा पत्र प्रकाशित हुआ। तो 1628 में पहली बार ब्रिटिश संसद ने इन सभी अधिकारों को पिटिशन ऑफ राइट के अंतर्गत कानूनी रूप दिया। मानवाधिकारों को लेकर सिर्फ ब्रिटेन में या इंग्लंड में ही संघर्ष देखा गया ऐसा नहीं है अपितु फ्रान्स में भी यह संघर्ष हुआ। फ्रान्सीसी क्रांति मानवाधिकार के आंदोलन के लिए मील का पत्थर साबित हुई, इस क्रांतिने दुनिया को स्वतंत्रता, समानता और भ्रातृत्व का नारा दिया। इसे नारे ने मानवाधिकारों को विश्वव्यापी बनाया।

4 जुलाई 1776 को अमेरिकी स्वतंत्रता की घोषणा भी मानवाधिकारों के विकास को दर्शाती है। अमेरिकी स्वतंत्रता की घोषणा से यह सिध्द हुआ कि अपने भी स्वतंत्रता एवं विकास में बाधक नहीं हो सकते, प्रत्येक व्यक्ति को प्राकृतिक रूप से कुछ ऐसें अधिकार प्राप्त हैं, जिन्हें कोई भी छीन नहीं सकता, इन अधिकारों में जीवन, स्वतंत्रता तथा अपनी समृध्दी के लिए निरंतर प्रयत्नशील रहने का अधिकार है, इन्हीं अधिकारों को संरक्षण हेतू 10 दिसम्बर 1948 को संयुक्त राष्ट्रसंघ की महासभा में मानवाधिकार के घोषणापत्र को सर्वसम्मति से पारित कर दिया। इस घोषण पत्र में यह स्वीकार किया गया कि, प्रत्येक मनुष्य को ऐसे सामाजिक, राष्ट्रीय तथा अंतर्राष्ट्रीय व्यवस्था का अधिकार है जिस व्यवस्था में विश्व शांति, सुरक्षा तथा व्यक्ति को खुद के व्यक्तित्व के पूर्ण विकसीत करने के अवसर प्राप्त हो। इस घोषणापत्र में तीस धाराएँ हैं, जिसमें मनुष्य को नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्राप्त हैं।

1.5 महामारी की स्थिती में मानवाधिकार

कोरना की महामारीने पुरे विश्व में चिंताजनक स्थिती को निर्माण कर दिया है। पिछले 100 वर्षों में महामारी की ऐसी स्थिती का अनुभव मनुष्य जाती को नहीं हुआ जैसी जैसी स्थिती वर्तमान महामारी की है, जिसने मनुष्य संस्कृति के सामने ही नहीं बल्की मनुष्य के अस्तित्व के सामने ही बड़ा प्रश्न उपस्थित कर रखा है। इस महामारी में प्रत्येक राष्ट्र मनुष्य के जीवन को सुरक्षित करने के प्रयास में लगा दिखाई देता है। जान है तो जहाँ है इस कहावत के तहत सबसे पहले जान बचाने के उपाय किए जा रहे हैं। मनुष्य के मौलिक तथा मानवी अधिकारों की तो बात बहुत दूर है। इसी कारणवश जागतिक स्वास्थ्य संघठन ने स्वास्थ्य आपातकाल की घोषण भी की और सभी राष्ट्र जागतिक स्वास्थ्य संघठन के निर्देशों तथा मार्गदर्शन में लॉकडाऊन जैसी

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

व्यवस्थों को अपने अपने देश में लागू किया, और करना भी अत्यावश्यक था क्यों कि जीवन को बचना सबसे ऊपर था। मगर इसके दुषपरिणाम भी जलद ही सामने आते दिखाई दिए और संयुक्त **राष्ट्र महासचिव अंटोनियो गुटेरेश** को कहना पड़ा, 'कोरोना वायरस महामारी तेजी से मानवाधिकार संकट में बदल रही है। कोविड-19 से लड़ने के लिए जिन जनसुविधाओं को लोगों तक पहुँचाने में भेदभाव किया जा रहा है और कुछ ढांचागत असमानताएं हैं। अंटोनियो गुटेरेश के इस संदर्भ को भारत की स्थिती में लागू किया जाए तो उनका कहना गलत नहीं होगा, खास कर विकासनशील तथा अविकसीत राष्ट्रों में ऐसी परिस्थितीयाँ उत्पन्न हुई हैं, जिसके कारण मानवाधिकार के नई समस्याओं ने जन्म लिया है, जिसका विश्लेषण निम्न प्रकार से किया जा सकता है।

1.5.1 कमजोर समूहों के मानवाधिकार का हनन

भारत के कुछ प्राँतों में विशेष तौर पर उत्तर, उत्तर पूर्वी प्राँतों में कुछ समुदायों पर इस महामारी कुछ अधिक ही अस दिखाई देता है, हेट स्पीट का उदय, कमजोर समूहों को निशाना बनाया जाना, इस प्रकार के मानवाधिकार हनन के मामले दिखाई देतें हैं। असंघटीत मजदूर, असंघटीत क्षेत्र में अनिवासा कर्मचारीयों के मानवाधिकार की एक बड़ी समस्या हाल ही के दिनों में दिखाई दी और ऐसे भी आरोप सुनाई दिए की स्थलांतरीत मजदूरोंने महामारी को फैलाने का कार्य किया है। ऐसी बातों का या मतभेदों का फैलाव सिर्फ सामाजिक स्तर पर नहीं हो रहा है, अपितु प्रसार माध्यमों में विविध प्राँतों के संदर्भ में राजनैतिक पार्टीयों के नेताओं में भी वादविवाद खुलेआम होता दिखाई पड़ा, अर्थात मानवाधिकार के नाम पर ही मानवाधिकारों का हनन करने का प्रयास जाने अनजाने में होता दिखाई दे रहा है। मानवाधिकार का मतलब सिर्फ सुविधाएं प्रदान करना नहीं है, बल्की उन्हें ऐसा माहौल प्रदान करना, जिसमें वे मानसिक तथा शारीरीक दृष्टी से खुद को तंदुरूस्त रख सकें। इसी समस्या के कारण पिछले दिनों भारत में असंघटीत मजदूरों के पलायन की समस्या पैदा हुई थी। क्यों कि शारीरीक दृष्टी से उन्हें पर्याप्त सुविधाएं तो दी जा रहीं थी, मगर मानसिक आरोग्य के दृष्टी से उनके मानवाधिकार का हनन हो रहा था। एक ओर सभी यातायात के साधनों का बंद होने से वे अपने परिवारों से दूर थे दुसरी ओर जिनके पास खुद के यातायात के साधन थे, वे सहज तरिके से एक जगह से दुसरी जगह जा पा रहे थे। साधनों के बँटवारे में असमानताओं से मानवाधिकार की समस्या भी भारत में निर्माण हुई।

1.5.2 आरोग्य सुविधाओं को लेकर मानवाधिकर का हनन

आरोग्य सुविधाओं के संबंध में मानवाधिकार का दो तरीकों से हनन भारत में दिखाई देता है।

1. आरोग्य सुविधा प्रदान करने वाली व्यवस्था में कार्यरत कर्मचारीयों के मानवाधिकार का हनन और
2. आरोग्य सुविधान प्राप्त करने वाले कोरोनाग्रस्त मरीज़ों के मानवाधिकार का हनन।

1. आरोग्य सुविधा प्रदान करने वाली व्यवस्था में कार्यकरत कर्मचारीयों के जीवन सुरक्षित रखने के संबंध में जो कदम सरकार को उठाने चाहिए वे पर्याप्त नहीं हैं, या यूं कहा जाए कि ऐसी व्यवस्था पहले से ही तयार नहीं की गई। जिसकरण आरोग्य कर्मचारीयों के जीवन विषयक मानवाधिकार का हनन होता दिखाई देता है। इस प्रकार के मानवाधिकर हनन में सिधे सिधे सरकार को दोषी नहीं माना जा सकता क्योंकि ऐसी स्थिती किसी भी सरकार के

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

लिए नई होती है, और उससे निपटने के लिए पर्याप्त निर्णय लेने में समय लगता है। मगर फिर भी स्वास्थ्य आपातकाल लागू कर कुछ कठोर निर्णय लिए जाते तो अनेक आरोग्य कर्मचारीयों को कोरोना महामारी से बचाया जाता।

2. कोरोनाग्रस्त मरींजों के मानवाधिकारों के संबंध में यह देखा गया है कि उनके लिए बनाए गए शिबीर या केंद्र में मूलभूत सुविधाओं की कमी थी, जिसकारण इन केंद्रों में लाए गए मरीजों तथा कोरनटाईन किये गए लोगों ने कई बार पलायन किया तथा जो आर्थिक रूप से सक्षम थे उन्होंने सरकारी केंद्रों पर इसलिए रहना पसंद नहीं किया क्योंकि वे केंद्र उनके आरोग्य को ठिक करने की बजाए और बिघाड़ सकते थे। महामारी की परिस्थिती में जो कोरोनाग्रस्त मरीज हैं या उनके परिवार हैं उन्हें कोरोना से अधिक इस बात का भय रहता है कि अगर वे इस बीमारी से ग्रस्त हुए तो सरकारने बनाए केंद्रों में या अस्पताल में उनका सही तरीके से इलाज होगा या नहीं, और अगर हम निजी अस्पताओं में गए तो इतना खर्चा आएगा कि हम उसका भुगतान नहीं कर पाऐंगें। इसीकारण सरकारी एवं निजी अस्पताओं के संबंध में समाज में ऐसा कहा जा रहा है कि एक तरफ खाई तो एक तरफ कुआँ। अर्थात दोन तरफ लोगों को परेशानीयाँ ही हैं।

1.5.3 मानसिक रोगीयों के मानवाधिकार

सामान्य परिस्थिती में मानसिक रोगीयों के मानवाधिकार दुर्लक्षीत होते हैं। मानसिक रोगींयों की प्राथमिक जरूरतें पूरी करना मतलब उनके मानवाधिकार को सुरक्षित करना होता है। परंतु मानवाधिकार की संकल्पना व्यापक है, इसमें मानसिक रोगीयों को मानसिक स्वास्थ्य देना और उसके जीवन को विकसीत करना होता है। मगर इस संबंध में कोई ठोस व्यवस्था सरकार या प्रशासन ने नहीं बनाई है, और ना ही इस संबंध में कदम उठाया गया है। महामारी के काल में ऐसे रोगी तो पूरी तरह से दुर्लक्षीत हैं।

1.5.4 महामारी के कारण मानसिकता की अनदेखी

महामारी का सबसे अधिक असर मानव की मानसिकता पर पड़ा है। हर व्यक्ती भयभीत है, परंतु महामारी आने से पहले ही सोशल मिडिया तथा अन्य माध्यमों से इस महामारी का इतना प्रचार हुआ की लोग के मन में इस महामारी का भय बैठने से वे महामारी से तो बीमार नहीं हुए परंतु महामारी हो न जाए इस भय से अनेकों की मानसिकता जरूर बघड़ी। ऐसी ही एक घटना का उल्लेख प्रसार माध्यमों में मई 2020 मे चली, जिसमें बताया गया कि लॉकडाऊन के कारण एक पिताने अनेक दिनों से घर पर था और उसकी निंद नवजात शूशू के कारण बिघडती था, जिसकारण उसने अपने बच्चे की हत्या की। तथा घर में बेकार बैठने के कारण भी अनेक व्यक्ती मानसिक रूप से विकृत या बीमारी की कगार पर थे। सरकार व स्वयंसेवी संस्थाओंने मानव के रोग प्रतिकार क्षमता को बढ़ाने के लिए अनेक उपाय बताए तथा उनका प्रचार भी किया मगर मानसिकता को ठिक रखने के लिए कौनसे कदम उठाये जाने चाहिए इस संबंध में कोई नीति नहीं बनाई गई तथा इस संबंध में किसी भी प्रकार की जनजागृती नहीं की गई।

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

1.5.5 दुसरे प्रांतों में फँसे लोग, समुद्र में फँसे नाविको के मानवाधिकार

विश्वव्यापी महामारी कोविड-19 के फैलाव से बचाव के लिये ऐहतियाती उपयों के नद्देनज़र यात्रा सम्बधी पाबन्दियाँ लगू की गई है जिनसे दुसरे प्रांतों में फँसे लाखों लोग, समुद्र में फँसे लाखों नाविक, अन्य देशों में फँसे भारतीय प्रभावित हुए हैं, घर परिवार से दूर फँसे इन लोगों के लिये गहरी और लम्बी अनिश्चितता जल्द खत्म होती नज़र नही आती और मौजूदा हालात से उनका मानसिक स्वास्थ्य भी प्रभावित हो रहा है।

1.5.6 पत्रकारों के मानवाधिकार

वैश्विक महामारी की आड़ में मीडीया की स्वतंत्रता पर अंकुश लगाने की कोशिश की जाना भी मानवाधिकारों का हनन है। लॉक डाउन के नियम तोड़ने को लेकर नई दिल्ली और हैद्राबाद में पत्रकारों के साथ पुलिस द्वारा की गई बदसलूकी की घटनाएं चर्चा में रही हैं। हाल ही के दिनों में देश में पत्रकारों पर भारतीय दंड संहिता की धारा के अनेक प्रकरण सामने आए हैं।महामारी के शुरूवाती काल में अमेरिका में हुए मानवाधिकार के उल्लंघन के समयशान्तिपूर्ण विरोध प्रदर्शनों में हिस्सा ले रहे लोगों और उनकी कवरेज कर रहे पत्रकारों के खिलाफ जरूरत से ज्यादा बल प्रयोग किया गया। भारत तथा अन्य विकसनशील देशों में कोविड-19 की कवरजे कर रहे पत्रकारों के मानसिक तथा शारीरीक आरोग्य के संबंध में मानवाधिकार की गंभीर समस्या दिखाई देती है। तमिलनाडू प्रान्त में सिम्पलिसिटी न्यूज़ पोर्टल के संस्थापक और सीईओ पांडियन को एपिडेमिक डिसीज़ अकट के उल्लंघन में हिरासत में लिया गया। पांडियन ने शासन द्वारा किय जा रहे खाद्य वितरण में भ्रष्टाचार से संबंधी रपट को प्रकाशित किया था। इन पत्रकारों के सुरक्षा के संबंध में सरकार या संबंधीत एजन्सीयाँ सिर्फ गाईडलाईन जारी कर देतीं हैं।

1.6 निष्कर्ष

उपरोक्त विश्लेषण एवं संशोधक के निरिक्षण तथा तथ्यों से निष्कर्षतः हम यह कह सकते हैं कि 21वीं सदी के इस वर्तमान दौर में भारत के साथ साथ विश्व के समाने सबसे बड़ी चुनौती महामारी से निपटने के साथ साथ मानवाधिकारों के सुरक्षा की भी है तथा मानसिक तथा आरोग्य विषक मानवाधिकारों के प्रति जनमानस को जागृत करने का बड़ा लक्ष को प्राप्त करने की है। महामारी की आड़ में स्वास्थ्य क्षेत्र में, कानूनी रक्षा करने वालों के द्वारा चाहे- अनचाहे तरीके से जो मानवाधिकारों का हनन हो रहा है, प्रसार माध्यम तथा सोशल मिडीया द्वारा जो जानकारीयों का सैलाब आ रहा है, उसकारण मानवाधिकारों की सुरक्षा की नई चुनौतीयों सामने आ रहीं हैं। पहेल से ही आ. टी. कानून कितना सफल है, इसमें शंकाएं हैं और दुसरी और महामारी के दौर में यह कितना कारगर होगा, यह भी बड़ा सवाल है। इस लिए वर्तमान दौर में या स्थिति में भारत सरकार तथा प्राँतिय सरकारों को मानवाधिकार के संबंध में सजग होकर कार्य एवं कारवाई करनी पड़ेगी। राष्ट्रीय मानवाधिकर आयोग तथा उनकी एजन्सीयों को भी सजग होकर कार्य करना पड़गा, तथा सेमिनार, संगोष्ठी, चर्चासत्र, कार्यशाला इत्यादी माध्यमों इस मानवाधिकार के संबंध में विस्तार से प्रचार करने के जरूरत है। आयोग ने स्वयंसेवी संस्थाओं के द्वार मानवाधिकर कार्यकर्ता या वाहकों को निर्माण करना होगा और उन्हें प्रशिक्षण देकर मानवाधिकार संबंधी जनजागृती का फैलाव करने की अत्यावश्यकता है।

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

संदर्भ

1. Syed Meharta Bejum, Human Rights in India, Delhi, 2013
2. बक्शी उपेन्द्र, द राइट टु बी ह्यूमन, दिल्ली, लान्सर-२०१८
3. जोशी आर. पी. (संपा), मानव अधिकार एवं कर्तव्य, अभिनव प्रकाशन, अजमेर, 2009
4. जोशी लक्ष्मण, मराठी विश्वकोश खंड-13, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, पुणे, 1987
5. जाधव विजय एम., इंदासे, वाल्मिक डी., समाजशास्त्र (मानवी हक्क व सामाजिक न्याय), सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे, 2014
6. कुलकर्णी पी. के., मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन, 2013
7. http://new.un.org
8. www.dw.com
9. www.hindi.newclick.in
10. https://www.jagaran.com
11. http://www.magzter.com
12. http://firstindianews.com

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मानवाअधिकार बाबत भित्तीपत्रक (पोस्टर) माध्यमातून जनजागृती **विपिन सोनावणे** **प्रा. डॉ. शिरीष अंबेकर**	६६-७१
१४	मानवी हक्क आणि आदिवासींची स्थिती **सहा. प्रा. विरेंद्र चव्हाण**	७२-७६
१५	मानवी हक्कांचे ऐतिहासिक महत्त्व **डॉ. भारत एम. राठोड**	७७-८२
१६	चीनच्या मानवी हक्क उल्लंघनाकडे जगाचे दुर्लक्ष होत नाही काय ? **प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते**	८३-८७
१७	मानवाधिकारातील राजकारणाची भूमिका **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री** **संदिप जगन्नाथ वारूळे**	८८-९१
१८	कोवीड १९ आणि मानवी अधिकार **डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी**	९२-९५
१९	भारतातील आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन - एक अध्ययन **प्रा. डॉ. जयेश विक्रम पाडवी**	९६-१०४
२०	करोना महामारीच्या काळातील मानवाधिकारांची सद्यस्थिती **Prof. Dr. Abhishek Gaikwad**	१०५-१११
२१	नंदुरबार जिल्ह्यातील स्थलांतरित आदिवासींच्या मानवाधिकाराचा प्रश्न : एक अध्ययन **डॉ. अशोक रामसिंग वसावे**	११२-११८
२२	महामारी, मानसिक आरोग्य व मानवाधिकार **प्रा. डॉ. विजय महादेवराव भुजाडे**	११९-१२३
२३	मानवाधीकार आणि राजकिय स्थिती **एकनाथ सुखदेवराव गेडाम**	१२४-१२८

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१६. चीनच्या मानवी हक्क उल्लंघनाकडे जगाचे दुर्लक्ष होत नाही काय ?

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

उद्देश

१. चीनमध्ये सरकारकडून होणाऱ्या अल्पसंख्यांकाविरुध्द मानवी हक्कभंगांचा अभ्यास करणे.

२. जनतेवर अत्याचार करुन चीनी साम्यवादी पक्षाचे हुकुमशाही सरकारची सत्ता अबाधित करण्याच्या प्रयत्नांवर प्रकाशझोत टाकणे.

गृहितकृत्य

१. चीनमध्ये दलांकडून उइगर , तिबेटी व इतर अल्पसंख्यांकांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे.

२. चीनमधील मानवी हक्कभंगाविरुध्द संयुक्त राष्ट्र संघटना व इतर देशांचे दुर्लक्ष होत आहे.

प्रस्तावना

चीन गेल्या सात दशकांपासून सातत्याने व मोठ्या प्रमाणावर मानवी हक्कांचे उल्लंघन करीत आहे. जगात कोठेही राजसत्तेकडून मानवी हक्कभंगाच्या घटना घडत असतील, तर आंतरराष्ट्रीय संघटना, आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क संघटना, तथाकथित लोकशाहीवादी विचारवंतर व अनेक प्रसंगांमध्ये वांशिक व धार्मिक विषयावरुन अनेक देशही एखाद्या देशात होणाऱ्या मानवी हक्कांच्या पायमल्ली विरुध्द रान माजवितात. परंतु प्रचंड शक्ती, आंतरराष्ट्रीय कायदे, संकेत व परंपरांना न जुमानणाऱ्या चीनमध्ये अनेक वर्षांपासून मोठ्या प्रमाणात मानवी हक्कांचे हनन होत आहे. आणि ही सर्व मंडळी त्यावर गप्प आहे. कारण अमानवीय व हडेलहप्पी करणारा चीन यापैकी कोणालाही भिक घालत नाही.

चीनमध्ये लोकशाही, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अभाव आहे. कारण तेथे चीनच्या साम्यवादी पक्षाची (Communist Party of China) सर्वच क्षेत्रांवर जबरदस्त पकड आहे. चीनच्या धोरणांविरुध्द येणाऱ्या कोणत्याही चीनी नागरिकाला चीन सोडत नाही. येथे लोकशाहीवादी, मानवी हक्कांवर विश्वास ठेवणाऱ्या व्यक्ती व संस्था, धार्मिक व वांशिक अल्पसंख्य आणि सीपीसीच्या धोरणांच्या आड येणारे अशा सर्वांची रवानगी एकतर कॉन्सट्रेशन कॅम्प मध्ये केली जाते, त्यांना तुरुंगात डांबले जाते, ते एकतर बेपत्ता होतात किंवा न्यायालय त्यांना देशद्रोहाच्या नावाखाली मृत्यूदंडांची शिक्षा देते. चीनच्या बंदिस्त प्रणालीमुळे याबाबत जगाला फार माहिती मिळत नाही. कारण तेथे अशा क्षेत्रात कोणालाही जाऊ दिले जात नाही. त्यामुळे चीनमधील अन्याय - अत्याचाराच्या बातम्या अभावानेच जगासमोर येतात.

संयुक्त राष्ट्र गप्प का?

संयुक्त राष्ट्रातील अमेरिकेच्या माजी राजदूत निक्की हेली यांनी "चीनमध्ये उइगर मुस्लिमांवर होणाऱ्या

BHULE

अत्याचाराविरोधात संयुक्त राष्ट्र गप्प का आहे? असा प्रश्न उपस्थित केला आहे. सध्या चीनमध्ये उईघर मुस्लिमांवर सुरु असणारा अन्याय इतर कोणत्या देशामध्ये होत असता तर जगभरातून त्याविरोधात आवाज उठवला गेला असता, शस्त्रे हाती घेतली गेली असती, असही श्रीमती हेली यांनी म्हटलं आहे. इस्त्राएल - पॅलेस्टाइन यांच्यातील संघर्षामध्ये अनेकदा इस्राएलवर टिका केली जाते असा संदर्भ देत जेव्हा चीनचा विषय येतो तेव्हा संयुक्त राष्ट्र शांत का असते?"[१] असा प्रश्न हेली यांनी उपस्थित केला आहे.

"आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदेतज्ज्ञ अर्सेन ओट्रोवेस्काय यांनी एक व्हिडिओ ट्विट केला असून यामध्ये शेकडो उईघर मुस्लिमांना डोळ्यावर पट्ट्या बांधून एका रेल्वे स्थानकावर बसवल्याचे दिसून येत आहे. त्यांचे हात बांधण्यात आले असून त्यांना रेल्वेने अज्ञात स्थळी असणा शिबिरांमध्ये नेले जाताना दिसत आहे."[२]

कम्युनिस्ट दडपशाहीविरुध्द १९८९ चे आंदोलन

४ जून १९८९ यादिवशी राजधानी बिजिंगच्या प्रख्यात तिआनानमेन चौकात विद्यार्थी आणि कामगारांनी साम्यवादी सरकारविरुध्द बंड केले व हजारो लोकांना त्यासाठी आपले प्राण गमवावे लागले होते. चीनी साम्यवादी पक्षाच्या दडपशाहीविरुध्द लोकशाहीवादी विद्यार्थी व कामगार यांनी आंदोलनाची एक मालिकाच सुरु केली होती. साम्यवादी पक्षाचे माजी महासचिव हु याओबांग यांच्या संशयास्पद मृत्यूने या असंतोषाची ठिणगी पेटली. अंत्यविधीच्या निमित्ताने तिआनानमेन चौकात एक लाखाहून अधिक लोक जमले. आर्थिक सुधारणा व उदारीकरणासाठी त्यांनी २५ एप्रिल १९८९ पासून आंदोलन सुरु केले. त्याचे रुपांतर राजकीय मागण्या व सुधारणांच्या मागण्यांमध्ये झाले व ते चीनच्या शांघाई व इतर काही शहरातही फैलले. चीनच्या राक्षसी शक्तीमुळे ते दडपला गेले. लोकांना राजकीय दडपशाहीचा उबग आला होता. १९८६ मध्ये प्रा. फँग लिझी अमेरिकेतून परतले. त्यांनी स्वातंत्र्य, मानवी हक्क आणि शक्तीच्या विकेंद्रीकरणावर चीनमधील विद्यापीठात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसमोर भाषणे दिली - ती विद्यार्थ्यांमध्ये लोकप्रिय झाली. प्रा. लिझी यांना सरकारने धमकावले. दरम्यान हु याओबांग यांनी सुधारणावादी विचार मांडले, ते पक्षाच्या नेतृत्त्वाला मान्य न झाल्याने त्यांना राजीनामा द्यावा लागला होता.

लोकशाहीवादी मागण्या

बिजिंग व त्झिंघुआ विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी आंदोलनात पुढाकार घेतला. त्यांनी सरकारसमोर ७ मागण्या सादर केल्या. लोकशाही व स्वातंत्र्य द्या, सरकारी सुधारणेची मोहिम थांबवा, वरीष्ठ नेते व त्यांच्या कुटुंबियांचे उत्पन्न जाहीर करा, खाजगी वृत्तपत्रांवरील निबंध दूर करा व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य द्या, शिक्षणावरील खर्च वाढवावा, आंदोलनांवरील बंदी हटवा, लोकशाही मार्गाने निवडणूक घ्या अशा साध्या मागण्या या आंदोलकांनी केल्या होत्या. साम्यवादी पक्षाचे मुखपत्र पिपल्स डेलीने २६ एप्रिल १९८९ ला या आंदोलनावर कडाडून टिका करुन ते कठोरपणे चिरडण्याचे संकेत दिले. त्यामुळे लोक आणखीनच भडकले. अनेक महाविद्यालयांमधून हिंसाचाराचे लोण पसरण्यास सुरुवात झाली. सरकारने अनेकांना अटक केली. तेंव्हा आंदोलकांनी उपोषणाचा मार्ग अनुसरला. आंदोलनाला जनतेची वाढती सहानूभुती मिळाली. सरकारला ही धोक्याची घंटा वाटली.[३]

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

लष्करी बळावर आंदोलन चिरडले

सरकारने मात्र कठोर भूमिका घेतली. बिजिंगच्या आसपास असलेल्या सैन्याच्या तुकड्यांमध्येही या आंदोलकांबद्दल सहानुभुती होती. त्यामुळे लांबवरच्या प्रांतातून जनमुक्ती सेनेच्या २७ व ३८ व्या आर्मीच्या तुकड्यांना शहरात पाठविण्यात आले. त्यांनी शहराचा ताबा घेतला व तिआनानमेन चौकाला वेढा घातला. सैन्याने कठोर कारवाई सुरु केली. आंदोलकांवर मोठ्या प्रमाणात गोळीबार करण्यात आला. काहींवर तर निर्दयपणे रणगाडे चालविण्यात आले.

सरकारी सूत्रांनुसार त्यात सैनिकांसह २४१ लोक मारले गेले तर ७,००० जखमी झाले. निशस्त्र नागरिकांवर सैनिकांनी निष्ठूरपणे कारवाई केली. रेडक्रॉसने २,६०० लोक ठार झाल्याचे म्हटले. सोव्हिएत पॉलिट ब्युरोनुसार १०,००० निदर्शक ठार झ ाले. नाटोच्या सूत्रांनी हा आकडा ७,००० असल्याचे नमूद केले. ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनलने हजारापेक्षा जास्त लोक मारले गेल्याचे सांगितले. न्यूयॉर्क टाइम्स या अमेरिकन वृत्तपत्राने ८०० लोकांचा बळी गेल्याचे म्हटले. या घटनेनंतर सरकारने मोठ्या प्रमाणात अटकसत्र चालविले. आजही यातील अनेक लोक बेपत्ता आहेत.

चीनमध्ये केवळ साम्यवादी पक्षाची हुकूमशाही नसून मेनलँड चायनाचे रहिवासी असणाऱ्या हान वंशिय लोकांचेही वर्चस्व आहे. दुसरीकडे चीनने मांचुरिया, इनर मंगोलिया, सिकियांग (झिंजियांग), तिबेट व युनान अशा किमान पाच देशांवर कब्जा केलेला आहे. त्यामुळे येथील इतर वंशिय लोकांविषयी त्यांना कोणतीही आत्मियता नाही.

अमेरिकेने आणला कायदा

चीनने योजनाबध्द रितीने संपूर्ण जगात कोरोनाची साथ पसरविल्याने आता जागतिक जनमत चीनच्या विरोधात जाण्यास सुरुवात झाली आहे. 'अमेरिकन अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी चीनमध्ये उइगर मुस्लिम व इतर अल्पसंख्याकांवर सुरु असणाऱ्या अत्याचार विरोधी विधेयकावर १८ जून रोजी स्वाक्षरी केली. या माध्यमातून अमेरिकेने चीनमधील अल्पसंख्यांकांवर होणाऱ्या अत्याचाराविरोधात कठोर पावलं उचलण्याचं ठरवलं आहे.अमेरिकेने चीनच्या ११ कंपन्यांवर व्यापारी निर्बंध लादले. चीनच्या शिनजियांग क्षेत्रात उइगर मुस्लिमांच्या मानवी हक्कांच्या प्रकरणांचाही समावेश आहे.'[४] तत्पूर्वी अमेरिकेने २०१८ मध्येही तिबेटमधील मानवी हक्क उल्लंघनावर कठोर भूमिका घेतली होती. दिव्य मराठी, २२ जुलै २०२०, जळगाव

अमेरिकेच्या मानवी हक्क अहवालात चीनमध्ये मानवी हक्कांची प्रचंड प्रमाणात पायमल्ली सुरु असल्याचा आरोप करण्यात आला आहे. तेथे उईघर, फॅलन गाँग व ख्रिश्चनांचा अत्यंत खालच्या पातळीवर छळ होत असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. "चीन हा मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारा सर्वात वाईट देश असल्याचा आरोप अमेरिकेने परराष्ट्र मंत्री माइक पाम्पेओ यांनी केला आहे."[५] चीनमध्ये १९३० पासून सातत्याने मानवी हक्कांची पायमल्ली करण्यात येत असून चीनची तुलना नाझी जर्मनी व स्टॅलिनच्या सोव्हिएत रशियाशी करण्यात आली आहे.

चीनमध्ये साम्यवादी पक्षाची जबरदस्त पकड असून तेथे धार्मिक, व्यक्ती व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा खूप वर्षांपासून अभाव आहे. वैचारिक व राजकीय विरोधक, स्वतंत्र बाण्याचे पत्रकार, लेखक, प्राध्यापक, ब्लॉगर्स हे अचानक गायब केले जातात. येथे सर्व प्रकारच्या माध्यमांवर सेन्सॉरशिपच्या बेड्या घट्ट आहेत. "या अहवालात स्पष्टपणे उल्लेख करण्यात आला

आहे की, उईघर लोकांचा येथे योजनाबध्द रितीने छळ केला जातो. व सरकारी यंत्रणेकडून त्यांना अत्यंत वाईट वागणूक दिली जाते. त्यांना छळ छावण्यांमध्ये ठेवले जाते. विद्यूत चुंबकीय धक्के दिले जातात, मारहाण केली जाते. तणावाच्या परिस्थितीत ठेवले जाते. अनामिक द्रव्यांचे इंजेक्शन्स दिली जातात; थंडगार कोठडीत ठेवले जाते असे यातून बचावलेल्या लोकांनी सांगितले आहे."[६] चीनमध्ये परिस्थिती इतकी वाईट आहे की, कैद्यांच्या संमतीशिवाय त्यांचे अवयव काढले जातात.

चीनमध्ये मानवी हक्काची परिस्थिती विकोपाला गेली आहे. अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनलच्या २०१९ च्या अहवालानेही याला दुजोरा दिला आहे. "न्यायव्यवस्थेत अप्रामाणिकपणे खटले चालविले जातात, यातना केंद्रात छळ व दूर्व्यवहार केले जातात. खोट्या राष्ट्रद्रोहाच्या नावाखाली शिक्षा केली जाते, सर्रासपणे मृत्यूदंडा ठोठावला जातो. विघटनवाद व दहशतवाद विरोध या नावाखाली दडपशाही करण्यात येते. विशेषतः झिंजियांग उईघर स्वायत्त क्षेत्र व तिबेटमध्ये हे मोठ्या प्रमाणात सुरु आहे."[७] उईघर्स, कझाक व इतर मुस्लिम गटांवर कायमस्वरुपी नजर ठेवली जाते. वेगवेगळ्या गोष्टींसाठी त्यांच्यावर बळजबरी केली जाते.

"मानवी हक्कांचे प्रणेते व स्वतंत्र एनजीओंच्या कार्यकर्त्यांच्या घर व कार्यालयांवर धाडी घातल्या जातात. पोलिस त्यांच्या हालचालींवर नजर ठेवतात. त्यांना विविध मार्गांनी त्रास दिला जातो. त्यांच्या कामांवर बंधने घातली जातात."[८] चीनची न्याय व सुरक्षा व्यवस्था यावर सीपीसीचे जबरदस्त नियंत्रण आहे. सरकारला नको असलेली व्यक्ती तेथे अचानक बेपत्ता होत असल्याचे संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्यगटालाही आढळले आहे.

केवळ धार्मिक स्वातंत्र्याचा व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा उपयोग केला म्हणून एका लेखक व प्राध्यापकाला २०१४ मध्ये आजिवन कारावासाची शिक्षा देण्यात आली. बिजिंग विद्यापिठाचे अध्यक्ष व प्रा. टॅशपोलट तेईप यांना मृत्यूदंडाची शिक्षा फर्माविण्यात आली. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायोगाने चीन सरकारला अशा घटनांची पाहणी करु देण्याची मागणीही केली आहे. चीनने १० लाखांपेक्षा जास्त उईघर मुस्लिमांना छळ छावण्यांमध्ये ठेवले आहे. एकापेक्षा अधिक मुलांचा जन्म झाल्यास त्यांना दंड केला जातो. त्यांचा जन्मदर घटविण्यासाठी स्त्रियांच्या गर्भपिशवीत डिव्हाईसेस लावली जातात किंवा ती काढली जाते. केवळ दाढी ठेवली म्हणून शिक्षा केली जाते. परंतु ५६ पैकी एकाही मुस्लिम देशाने याविरुध्द आवाज उठविला नाही. ते सर्व चीनच्या दांडगाईला भितात. मानवी हक्क कार्यकर्त्यांचाही छळ केला जातो. "तुरुंगात असलेले मानवी हक्क कार्यकर्ते व वकील वँग क्विनझँग याची पत्नी ली वेन्झू यांना राहण्यासाठी घर मिळू नये याकरिता पोलिस घरमालकांना धमकावित आहेत, तर त्यांच्या ६ वर्षाचा मुलगा शाळेत जाऊ नये म्हणून त्याच्या शाळा प्रशासनालाही धमकाविले जात आहे."[९] त्रास देण्याचे असे विविध मार्ग ते शोधून काढतात.

लोकांच्या इच्छेला सर्वाधिक महत्त्व

मानवी हक्काच्या वैश्विक जाहिरनाम्यात जनतेच्या इच्छेला सर्वाधिक महत्त्व देण्यात आलेले आहे. लोकांना त्यांच्या देशाच्या जनसेवांचा सारख्या प्रमाणात उपभोग घेण्याचा, उपयोग करण्याचा प्रत्येकाला समान अधिकार आहे. सरकारच्या अधिकाराचा मुख्य आधार हा **'जनतेची इच्छा'** हाच असला पाहिजे, असे स्पष्ट केलेले आहे. जगात असंख्य देशांमध्ये जनतेच्या

इच्छेची आज पायमल्ली व मानवी हक्कांचं हनन होतं आहे. नियंत्रित राज्यव्यवस्था किंवा हुकूमशाही असणाऱ्या देशांमध्ये हे प्रमाण प्रचंड आहे. चीनमध्ये तर हे प्रमाण कल्पनेच्याही पलीकडे आहे.

चीनमध्ये लोकांनी निवडलेले लोकशाही प्रस्थापित झाल्याशिवाय चीनी जनतेला मानवीय वागणूक मिळणार नाही. दुसरीकडे चीनने बळकावलेले इतर देशांनाही स्वातंत्र्य मिळणे आवश्यक आहे. कारण आंतरराष्ट्रीय संस्था, प्रबळ लोकशाही देश व मानवी हक्कांचे तथाकथित ठेकेदार त्यावर काहीच करणार नाहीत. कारण आजचा चीनी साम्यवादी पक्ष, झी जिनपिंगसारखे हुकूमशहा या कोणत्याही विरोधाला जुमानणार नाहीत.

संदर्भ

१. "मुस्लिमांवर चीनऐवजी इतर देशांमध्ये अत्याचार झाला असता, तर ..." सं.रा. च्या माजी अधिकाऱ्याचा घरचा आहेर, लोकसत्ता, २० जुलै २०२०.
२. कित्ता.
३. www.bbc.com/news/magazine-३४५९२३३६
४. दिव्य मराठी, २२ जुलै २०२०, जळगाव
5. www.bitterwinter.org, U.S, China Clash on Human Rights Report.
६. कित्ता.
7. www.amnesty.org. Evevrything You need to know about Human Rights in China. 2019
८. कित्ता.
९. उपरोक्त कित्ता.

Vidya Wa... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
PHULE

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानवी अधिकाराचा वापर करुन बनविलेल्या डिझिटल जाहीराती **प्रा. इंद्रजित नितीनराव बंगाळे**	१-५
२	कोरोना महामारी आणि मानवी हक्क : प्रवासी मजुरांच्या विशेष संदर्भात **डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव**	६-११
३	भावनांद्वारे मानवी हक्कांचा जाहिरातीमध्ये सकारात्मक वापर **प्रा. कृष्णा गणपत सावंत**	१२-१६
४	भारतीय राज्यघटना व मानव हक्क **प्रा. सुर्यवंशी मच्छिंद्र मारूती**	१७-२१
५	मानवाधिकार व भारतातील सद्यस्थिती **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री** **राकेश भिमराव बोरसे**	२२-२७
६	मानव अधिकार व त्याबद्दल जनजागृतीसाठी केलेले चित्रांकने **रामचंद्र नारायण चौरे** **प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर**	२८-३२
७	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना **प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार**	३३-३७
८	मानव अधिकार **रमेश टी. पावरा**	३८-४२
९	मानवी हक्क आणि अर्थकारण **प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे**	४३-४६
१०	मानवी हक्काची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी **डॉ. शरद जे. मेश्राम**	४७-५२
११	मानवाधिकारांचे भौगोलिक दृष्टीने अध्ययन **प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी**	५३-५७
१२	एकविसाव्या शतकात मानवाधिकार जाणीव जागृतीत शिक्षणाची भूमिका **प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी**	[illegible]-६५

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

९. मानवी हक्क आणि अर्थकारण

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी सभेचे, कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

मानवी हक्क ही संकल्पना २० व्या शतकामध्ये जगात सर्वत्र चर्चेचा विषय बनली आहे. याचे मुळ कारण म्हणजे २० व्या शतकात झालेल्या दुसऱ्या महायुध्दात आणि त्यामध्ये झालेली निरपराध जिवीत हानी हे आहे. १९४५ मध्ये जपानच्या हिरोशिमा आणि नागासाकी शहरावर अणुबॉम्ब टाकला गेला. त्यामध्ये सुमारे १० दशलक्ष निरपराध लोकांचा बळी गेला. यातच ६ दशलक्ष ज्यु लोकांच्या कत्तलीचाही समावेश आहे. या अणुबॉम्बमुळे त्या देशात मानव संहाराबरोबरच मालमत्तेचे देखील मोठे नुकसान झाले. पर्यायाने या राष्ट्राची मोठी हानी होऊन हे राष्ट्र आर्थिक दृष्टया डबघईला आले. या अशोभनीय मानवी कृत्याविरोधात जगातील मानवतावादी तज्ज्ञ, कायदे तज्ज्ञ, राजकिय नेते, सामाजिक कार्यकर्ते, शिक्षण तज्ज्ञ, अंतर्मुख बनले. आणि आशा घटना का घडतात. एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रावर हल्ला का करतो. या आणि आशा बाबीवर विचार मंथन, चर्चा सुरु झाल्या. संयुक्त राष्ट्र संघाने याबाबत पुढाकार घेउन १९४८ मध्ये मानवी क्रुरतेला आळा घालण्यासाठी मानची हक्काचा सार्वभौम जाहीरनामा प्रकाशित करुन मानवी हक्काच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने पहिले पाउल टाकले. या संदर्भात अमेरिकेतील एलिनॉर रुझवेल्ट या महिलेने माणुस म्हणुन प्रत्येक व्यक्तीला जागतिक स्तरावर जे हक्क मिळायला पाहिजे त्याची एक यादी प्रथम तयार केली. हा दस्तऐवज म्हणजे भुतलावरील प्रत्येक मानवाला मानवी हक्क प्राप्त करुन देण्याच्या दृष्टीने टाकलेले पहिले पाऊल म्हणायला हारकत नाही. थोडक्यात दुसऱ्या महायुध्दानंतर खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क या विषयाची जाणीव जागृती होण्याला सुरुवात झाली.

१९४८ च्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहिरनाम्याच्या पहिल्या कलमात असा उल्लेख आहे की, जन्मतःच सर्व मानव मुक्त आणि समान असतात. ते त्यांच्या प्रतिष्ठेमुळे व हक्कामुळे. या जाहीरनाम्यात असे असे ही म्हटले आहे की, स्वातंत्र, समानता व प्रतिष्ठा हे मानवाला प्राप्त होणारे जन्मजात हक्क आहेत. म्हणुन ते त्यांच्या पासुन दुर करता येणार नाहीत. यामागील मुळ गृहित तत्व हे की, मणुष्याजवळ तार्किक व नैतिक क्षमता असल्यामुळे भूतलावरील प्राण्यापेक्षा तो वेगळा आहे. म्हणुन मणुष्याला काही विशेष हक्क व स्वातंत्र्य प्रदान करणे आवश्यक आहे जे अन्य प्रान्यांना लागु होऊ शकत नाही. पुढे जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि संरक्षणाचा हक्क प्रदान करण्याची तरतुद करण्यात आली होती. हे तीनही हक्क मुलभुत हक्क असुन सर्व हक्क आपापल्या परिने स्वतंत्र आहेत. भारतात देखिल याच प्रकारच्या धोरणाचा स्वीकार केला होता. भारतातील १९९३ सालच्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानुसार मानवी हक्काची व्याख्या पुढील शब्दात केली होती. मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की, जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधीत असतात. भारताच्या राज्यघटनेने त्यांच्या अंमलबजावणीची नुकतीच खात्री दिली नाही तर त्यांचा समावेश आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार भारतीय राज्यघटनेत करुन त्याची अंमलबजावणी भारतातील न्यायालयाकडे सोपविले आहे. भारतामध्ये १२ ऑक्टोबर १९९४ रोजी या कायद्या राष्ट्रपतीचीं स्वाक्षरी

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

झाल्यानंतर प्रत्यक्ष आंमलात आणण्यात आला. या कायद्याचा उद्देश मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याची तरतुद म्हणुन राष्ट्रीय पातळीवर व राज्यपातळीवर राज्य मानवी हक्क आयोगाची आणि त्या संबंधिचे खटले चालविण्यासाठी मानवी हक्क न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली आहे.

व्याख्या- UNHR - "मानवी हक्क सर्व मानवांचा जन्मसिध्द अधिकार आहे. आमचे राष्ट्रीयत्व, निवासस्थान, लिंग, राष्ट्रीय वा वांशिक मुळ, रंग, धर्म, भाषा किंवा इतर कोणतीही स्थिती असो. आम्ही सर्व भेदभाव न करता आपल्या मानवी हक्काला सारखेच पात्र आहोत. हे सर्व हक्क पारंपारिक, परस्परावंबी आणि अविभाज्य आहेत".

मानवी हक्काचे साधारणपणे चार प्रकारात वर्गीकरण करता येते. पहिला म्हणजे नागरी आणि राजकिय हक्क, दुसरा म्हणजे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकार. तिसरा स्वंयनिर्णय, शांतता, विकास, मावतावादी सहाय्य आणि अल्पसंख्याक यांचे किंवा त्याविषयीचे हक्क. याशिवाय भविष्याविषयीचे अधिकार म्हणजे भविष्य कसे असावे, या संदर्भातले अधिकार व समग्र मानवतेच्या संदर्भातील अधिकार यामध्ये मोडतात. एकुनच मानवी अधिकाराचे संरक्षण करण्याचे काम किंवा अशा अधिकाराचे हनन याविषयी सजग असणाऱ्या व आवाज उठविणाऱ्या नागरिकांना देखिल संरक्षण देण्याचे काम मानवी हक्क आयोग करत असतो.

मानवी हक्क मग ते नागरी हक्क असो की राजकिय हक्क, अथवा सर्वांना कायद्यासमोर समानतेचा हक्क, सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शिक्षण, स्व-विकास हे सारे हक्क एकमेकांना पुरक आहेत. यामधील एका हक्काची गुणवत्ता वाढते तेव्हा आपोआपच इतर हक्काचीही गुणवत्ता आणि दर्जा वृध्दिंगत होतो. तव्दतच एखाद्या हक्काची पायमल्ली होत असेल तर स्वभाविकपणे त्याचा विपरीत परिणाम दुसऱ्या इतर हक्कावर होतो. त्यामुळेच मानवी हक्काविषयी विविध संस्था, संघटना जागरुक बनल्या आहेत. समाजातील वेगवेगळया उपेक्षित गटांना आणि घटकांना त्यांचे कायदेशीर हक्क मिळण्यासाठी अनेक संस्था कार्यरत आहेत.

मानवी हक्क चळवळ आणि त्यच्या व्याप्तीने देशाच्या सीमारेषा ओलंडल्या असुन मानवी हक्क आता केवळ चळवळीपुरते मर्यादीत राहिने नसुन ती एक वेगळी ज्ञानशाखाही झाली आहे.मानवी हक्क हा विषय आता एका वेगळयाप्रकारच्या करिअरच्या परिघात आला असल्याने आव्हानात्मक करिअर करु इच्छिणाऱ्या तरुण- तरुणीना या क्षेत्रात विविध संधी मिळाल्या व पुढे मिळणार आहेत.

अनेक स्वंयसेवी संस्था आणि सामाजिक संस्था अपंग, निराधार, निर्वासित, बेघर, अमली पदार्थांच्या आहारी गेलेल्या व्यक्ती यांच्यासाठी कार्यरत आहेत. त्यांना मानवी हक्कांशी संबंधीत तज्ज्ञांची गरज भासत असते. तेव्हा मानवी हक्क आणि नागरी स्वातंत्र्य, आपत्ती निवारण आणि आणीबाणीच्या परिस्थितीत मदत आणि सहाय्य, बालकामगार, वेठबिगार, लोकहिताचे खटले यासारख्या घटकांमध्ये कार्यरत असणाऱ्या अशासकिय संस्थामध्ये या क्षेत्रातील व्यवसायिकांना संधी मिळु शकते. संयुक्त राष्ट्रसंघ, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय महीला आयोग, बाल आयोग, मानवी हक्क आयोग, कामगार कल्याण आयोग, अल्पसंख्यांक आयोग यांना देखिल मानवी हक्क विषयातील तज्ज्ञांची गरज भासते. मानवी हक्क सल्लागार संस्था, अनेक शासकिय आणि अशासकिय संस्थांना वेळोवेळी मानवी हक्क विषयातील तज्ज्ञांच्या सल्लामसलतीची गरज भासते.

DHULE

बालहक्काची पायमल्ली या क्षेत्रातही तज्ज्ञांची गरज आहे, याशिवाय शैक्षणिक, संशोधन क्षेत्रातही अनेक करिअरच्या संधी मिळु शकतात. थोडक्यात आज मानवी हक्क या क्षेत्राची व्याप्ती खुप मोठी आहे. एवढेच नव्हे तर ही राष्ट्रीय नाही तर आंतरराष्ट्रीय बाब असुन मानवी हक्क याविषयी आज मोठया प्रमाणात जाणीव जागृती झालेली दिसते.

आज जगामधील जवळपास सर्वच देशामध्ये मानवी हक्क कायदा लागु करण्यात आला असला तरी अनेक ठिकानी मानवी हक्क कायद्याचे उल्लंघन होतांना दिसुन येते. आज अनेक लोकांना आपले हक्क कोणते आहे, आपली कर्तव्य काय आहे याची जाणीवच नाही. त्यामध्ये निरक्षरता आणि दुर्बल आर्थिक परिस्थिती यामुळे आणखी भरच पडते. आशा परिस्थितीत यांच्याकडुन मनाविरुध्द अतिरीक्त कामे करुन घेतली जातात, हे देखिल मानवी हक्क कायद्याचे उल्लंघनच आहे. थोडक्यात मानवी मनाला यातना होईल असे कोणत्याही प्रकारचे काम करून घेणे म्हणजे एक प्रकारे मानवी हक्क कायद्याचे उल्लंघनच आहे. आज भारतामध्ये अनेक ठिकानी उदा. हॉटेलवर, विविध दुकानांमध्ये, वेगवेगळया कंपन्यामध्ये बाल मजुर काम करतांना दिसुन येतात. कारण कमी मजुरीमध्ये श्रमिक मिळते. तसेच याठिकानी आठ तासाऐवजी दहा ते बारा तास काम करुन घेतले जाते. हे एक प्रकारे मानवी हक्काचे हनन आहे. मात्र हे लोक तक्रार करत नाही म्हणुन सर्व चालु आहे.भारतामध्ये बालकामगार विरोधी कायदा आहे. तसेच अनेक स्वंयसेवी संस्था याविरोधात काम करतात तरी देखिल बालकामगार कमी होतांना दिसुन येत नाही.

कोविड-१९ मुळे जगभरातील देशामध्ये कोरोना विषाणुचा फैलाव थांबविण्यासाठी सर्वच देशामध्ये लॉक डाउन करण्यात आले. हा निर्णय लोक हिताच्या दृष्टीने योग्य असला तरी मानवी हक्काचे एक प्रकारे उल्लंघन करणारा आहे असे मला वाटते. याचे कारण म्हणजे इतर देशाप्रमानेच भारतामध्ये देखिल या लॉक डाउनच्या काळात सर्वच कामधंदे, उद्योग, व्यावसाय बंद झाल्याने लोकांचा रोजगार बंद झाला पर्यायाने त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली. पर्यायाने अनेक परराज्यातील मजुर आपापल्या राज्यात जाण्यासाठी मिळेल त्या मार्गाने जाण्यासाठी निघाले. मात्र या प्रवासामध्ये अनेक लोकांना आपला जीव गमवावा लागला. तर अनेक कुंटुंबे यामुळे बेचिराख झाली. विनाकारण या लोकांना आपला जीव गमवावा लागला हे मला मानवी हक्क कायद्या विरोधी वाटते.

आज जगात आणि भारतामध्ये मोठया प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण झाली आहे. एकीकडे खुप काही आहे तर दुसरीकडे काहीच नाही अशी परिस्थिती आहे. काम मागण्याचा अधिकार प्रत्येक नागरीकाला आहे. मात्र काम मिळत नाही. तेव्हा सरकार बेरोजगार भत्ता देते मात्र तो अतिशय तुटपुंजा असल्याने त्यामध्ये काहीही होत नाही. तर अनेक लोकांनी आपन बेरोजगार आहोत याची नोंद देखिल केलेली नाही. तेव्हा देशाच्या सरकारची जबाबदारी आहे की, देशातील सर्व नागरीकांना रोजगार उपलब्ध करुन देण्याची.जर देशातील सरकारकडे पैसा नसेल तर दुसऱ्या देशाकडुन कर्ज घेउन स्वदेशात रोजगार निर्मान करावा. आणि देशातील जनतेला रोजगार उपलब्ध करुन द्यावा. देशामध्ये विविध प्रकारची विकास कामे हाती घेतल्यास देशाचाही विकास होतो आणि लोकांना रोजगार ही उपलब्ध होतो.

आज जगातील सर्व घडामोडी होण्यामागचे प्रमुख कारण म्हणजे अर्थकारण हेच आहे. अविकसीत देशाल विकसनशील व्हावे वाटते, तर विकसनशील देशांना विकसीत व्हावे वाटते, तर विकसीत देशांना आपण जागतिक महासत्त व्हावे असे वाटते. याबरोबरच जागतीक महासत्ता असणाऱ्या देशाला आपल्यापुढे कुणी जाता कामा नये यासाठी जगातील प्रत्येक

DHULE

देश झगडत आहे. आज आपण बघितले तर आपणाला असे जाणवते की विकसीत देश हे अविकसीत किंवा विकसनशील देशावर अन्याय करतांना दिसतात. मग ते पर्यावरणासंबंधी असो वा आरोग्यासंबंधी असो आयात निर्याती विषयी असो किंवा विविध प्रकारची सबसिडी देण्याबाबतच्या बाबी असो प्रत्येक वेळी गरीब राष्ट्रावर अन्याय झालेला असला तरी आवाज उठविण्याची कुणाची हिंमत नाही अशाच काही प्रकारे मानवी हक्काबाबत झाल्याचे दिसते. विकसीत राष्ट्रामध्ये आपल्या हक्काविषयी जाणीव जागृती झालेली आहे मात्र अविकसीत किंवा विकसनशील देशामध्ये मात्र मानवी हक्क याविषयी म्हणावी तेवढी अजुनही जाणीव जागृती झालेली नाही. आपल्या हक्काची जाणीव जागृती करण्याची गरज अविकसीत व विकसनशील देशामध्ये आहे. देशामध्ये वाढलेली बेरोजगारी असो वा आर्थिक विषमता असो एवढेच नव्हे तर आपले गांव, आपला तालुका, आपला जिल्हा, आपले राज्य किंवा आपला देश मागास राण्यामागचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्या हक्काची आपल्याला जावीण नाही. भारताच्या संदर्भात विचार केला तर असे दिसते की, प्रत्येक नागरीकाल मतदानाचा हक्क दिलेला असुन देखिल कित्येक लोक आपल्या हक्काचा वापरच करत नाही. यामुळे अयोग्य व्यक्ती निवडुन येतो. पर्यायाने आर्थिक विकासाच्या नावाने बोंबाबोंब दिसुन येते. आशा अनेक गोष्टी आहेत की ज्यामुळे देशाचा पर्यायाने प्रत्येक व्यक्तीचा विकास खुंटला आहे. आज प्रत्येक व्यक्ती स्वार्थी झालेला दिसतो. यामुळे आपल्या कार्यामधुन कुणाच्या हक्कांवर गदा येते की कुणाचे नुकसान होते. याचा काही एक विचार होतांना दिसुन येत नाही. थोडक्यात आज मोठयाप्रमाणात मानवी हक्काची पायमल्ली होतांना दिसते. असे असले तरी आज मानवी हक्क कायदा असल्यामुळे लोकांवर होणारे अन्याय अत्याचार बरेच कमी झालेले आहे हे विसरता येणार नाही.

जागतिक स्तरावर अनेक ठिकाणी मानवी हक्काबद्यल जागृती निर्मान होत आहे. महामंडळे, स्वंयसेवी संस्थाबरोबरच प्रत्येक व्यक्तीवर जनजागृती करण्याची जबाबदारी आहे. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात मानवी हक्काची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. दहशतवादाचा सामना करत असतांना मानवी हक्काचे उल्लंघन होउ नये. रोजगार संधी, कृषी उत्पादन खरेदी, शेतकऱ्यांना योग्य दर मिळणे आदिंचा समावेशही मानवी हक्काच्या व्याख्यात व्हायला हवा. त्याच बरोबर प्रत्येक अर्थसंकल्पात मानवी हक्कासाठी तरतुद व्हावी. कंपन्यांच्या सामाजिक उत्तरदायित्व निधीमध्येही मानवी हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी निधी उपलब्ध व्हायला हवा. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा हक्क मिळावा यासाठी त्यातुन प्रयत्न व्हावेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, प्रा. पी. के. कुलकर्णी,डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
2. मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम,१९९३ ,ॲड. अभया शेलकर,नाशिक लॉ पब्लिशर्स, नाशिक.
3. भारताची राज्यघटना,व्यावसायिक नीतिमूल्य आणि मानवी हक्क, प्रविणकुमार मेल्लल्ली., सेज प्रकाशन दिल्ली.
4. https://www.loksatta.com/upakram-news/way-of-sucess-human-right-554900

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
English Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

DHULE

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

ENGLISH PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

86

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S.No.	Title & Author	Page No.
1	Human Rights in India during Covid-19 Pandemic **Ananda Chandra Ghosh**	1-5
2	Education during Pandemic - A Question of Learners' Rights and Opportunities **Bhimagouda Patil**	6-9
3	Human Rights Violations in India with Specific Reference to the People of North - East during the Covid-19 Pandemic **Dr. Binoy Musahary**	10-16
4	Assam Fights against Covid-19 and Issue of Human Right - A Study **Dr. Deepak kumar Gogoi**	17-21
5	Issue Related to Human Rights among Migrant during Epidemic of Covid-19 **Dr. Kamlesh Narayanlal Gupta**	22-24
6	Migrants in Crisis Amidst Covid-19 Pandemic: An Analysis ! **Ms. Millie Adeline Pereira**	25-30
7	The Impact of COVID 19 Pandemic on Women from Social Work Perspectives **Dr. Nisha C. Waghmare**	31-35
8	COVID-19 Pandemic and its Impact on Women Rights in India **Dr. Prakash Basumatary**	36-40
9	Status of Human Rights Pandemic Situation **Prasannasingh B. Hajeri**	41-46
10	Status of Human Rights of Vulnerable People during Pandemic Situation **Rahul Daimary**	47-52
11	Impact of Covid-19 on Migrant Workers in India **Rangili Brahma**	53-57
12	Status of Human Rights in Pandemic Situation **Ranjit Daimari**	58-62

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Challenges for the Implementation of Human Rights in Pandemic Situation **Dr. Shriniwas Bhong**	63-68
14	Human Rights and Libraries **Rupali S. Sonawane**	69-74
15	Female Quest for Rights in the Welfare State - Indian Perspective **Dr. Noel Dan**	75-78
16	Human Rights: Indian Constitution & Safeguards **Dr. R. K. Kale**	79-85
17	Significance of Human Rights in Present Situation **Asst. Prof. Shashikant Bhalchandra Patil**	86-91
18	Human Rights of the Migrant Workers in India: From the Perspective of Recent Outbreak of the Pandemic **Sunita Mitra Sarkar**	92-100
19	Rural Development in India **Prof. Dr. Pandurang P. Pawar**	101-106
20	Scenario of Human Rights in Covid-19 Pandemic **Dr. Hemant Sudhakar Dalal**	107-110
21	Durring Covid-19 Pandemic: "Ignoring Future Maternal and Child Mortality is a Violation of Women and Child Rights" **Ajay Hatesing Solanke**	111-117
22	Human Rights and Disrespect of Corpses in the COVID-19 Pandemic Situation in India **Biswanath Sarkar**	118-123
23	A Study of Migration and Human Challenges Due to Covid-19 in Maharashtra **Dr. D. B. Dhaneshwar**	124-128
24	Human Rights of Inter-State Migrant Labourers in India: Special Reference to the Lockdown Situation at COVID-19 ERA **Krishna Saha**	129-135

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

88 A A-92 to P

20. Scenario of Human Rights in Covid-19 Pandemic

Dr. Hemant Sudhakar Dalal
Head and Associate Prof., Department of English, Vidya Wardhini College, Dhule.

Human rights and human dignity should be upheld in Covid-19 pandemic. It is the period of social crisis, health crisis, educational crisis, economical crisis, industrial crisis and poverty crisis. While fighting against Covid-19 pandemic, the fundamental rights of the human beings should be observed. The Central Government and the State Government should take action against Covid-19 pandemic is mandatory, expected and legal also. While taking decisions like lockdown and others, the respective governments should also think about its effects on the fundamental rights of the people The International Law protects Human Rights as follow :

" **How Does International Law Protect Human Rights?**

International human rights law lays down obligations which States are bound to respect. By becoming parties to International treaties, States assume obligations and duties under international law to respect, to protect and to fulfill human rights. The obligation to respect means that States must refrain from interfering with or curtailing the enjoyment of human rights. The obligation to protect requires States to protect individuals and groups against human rights abuses. The obligation to fulfill means that States must take positive action to facilitate the enjoyment of basic human rights.

Through ratification of international human rights treaties, Governments under take to put into place domestic measures and legislation compatible with their treaty obligations and duties. The domestic legal system, therefore, provides the principle legal protection of human rights guaranteed under international law. Where domestic legal proceedings fail to address human rights abuses, mechanisms and procedures for individual and group complaints are available at the regional and international levels to help ensure that international human rights standards are indeed respected, implemented, and enforce at the local level."1

In order to prevent the spreads of Covid-19, the governments must take some step seriously. Covid-19 is a highly infectious disease. To stop, it's spread in the community is necessary. So, lockdown is one of the way for it. All the factories, transportation system, markets, education institutions, gardens, malls, talkies and shops are closed down. In the

beginning of the lock down, the people are seriously responding to the rules of lockdown. But the cases of covid-19 are increases. So the Central Government and the State Government decide to extend the lockdown. The workers are facing many problems like health, food, shelter, job and money. They think that covid-19 will not stop easily. So they think that the lockdown may be extended for a long time. So they decided to go their houses by road on foot.Initially they make journey on foot. Later on, the governments provide them buses. Some of them sacrifices their life in order to reach their houses. The violation of human rights seen here. They have rightss for taking good treatment to their health. They have also right to get good shelter for himself.

There are five phases of law town in India as follow,

"COVID-19 pandemic lockdown in India

Part of COVID -19 pandemic in India

- Date _ • Phase 1 : 25 March 2020 - 14 April 2020 (21 days)
- Phase 2 : 15 April 2020 - 3 May 2020 (19 days)
- Phase 3 : 4 May 2020 - 17 May 2020 (14 days) • Phase 4 : 18 May 2020 - 31 May 2020 (14 days) • Phase 5 : (only for containment zones): 1 June 2020 - ongoing (23 days); scheduled to end on 30 June 2020.
- Location : India
- Caused by : COVID -19 pandemic in India
- Goals : To control the spread of coronavirus outbreak in India. •Methods : •Ban on people from stepping out of their homes.
- All services and shops closed except pharmacies, hospitals, banks, grocery shops in other essential services. •Closure of commercial and private establishments (only work - from - home allowed)
- Suspension of all educational, training, research I.
- Closure of all places of worship.
- Suspension of all non-essential public and private transport. •Prohibition of all social, political, sports, entertainment, academic, cultural, religious activities.
- Status : In force."2

The students have right to get education. But all the education institute are closed due to lockdown. They are also deprived from the education. Online teaching-learning seems better option for them. But there are many students who come from poor families and villages. They

DHULE

don't have smart phones and computers. It is the duty of the government to provide them all the facilities of the online education. Online teaching-learning has advantages and disadvantages also. The students are the future citizens of the nation. So students should not be derived from the education.

Many workers loose their jobs. So they do not get food regularly. It's their right to get healthy food on time. The Central Government and the State Government allowed factories to start their works by lading down some rules. The workers will get jobs in the factories.

The corona warriors have right to get standard quality PPT kits and other medical facilities. It is because they are serving the patients of Covid-19. They are the real warriors who come into direct contact with the covid-19 patients. Some of them are also become the covid-19 positive patients. Few of them were sacrificed their life while serving the patience of covid-19. The government must give them insurance security also. The police department also seems to perform their duties well. While maintaining the law order, many times they are also beaten by the some anti-social elements. They are trying to maintain the order in crisis of Covid-19. Some of them are also sacrifices their life, while performing their duty. The Central Government and the State Government should pay special attention towards the care and human rights of corona warriors.

The dead bodies of Covid-19 patients become the matter of violation of human rights. Indian Council of Medical Research publishes standard guidelines : "Section II : Case categorisation of COVID -19 dead bodies Categorisation according to case risk assessment and dealing with cases accordingly is the key to minimise the possibility of spread of infection. According to COVID -19 infective status, dead bodies brought for medico-legal autopsy can be categorised as below : a) Confirm case : Cases with nucleic acid positive by RT-PCR technique for COVID-19 infection (OR) High homology for COVID-19 in fiction by viral gene sequencing. b) Suspected Case : Case having at least one of the epidemiological history features and two clinical features OR three clinical features of COVID-19."3

The medical staff should take care that the dead body should properly pack and handed over to the relatives.

The old persons, the children, the shopkeepers, the women, the soldiers, the patients, the youngsters and the disabled people have their human rights.No doubt, some of them and don't get their rights properly. It is the duty of the Central Government and the State Government to

DHULE

help them. Covid-19 is a fatal disasters on human being. It affects all the world. There is no medicine or vaccine on Covid_19. Some private hospitals looted the people. The people are living life under the fear of Covid-19.The rights of the people should be protected. Then it will be easy for the people to face covid-19. Moreover, it will also be convenient for the Central Government and the State Government to control Covid-19 with the help of the people, because they will earn the faith of the people that the government are taking care of their human rights.

References

1. https:// www.un.org 2.https://en.m.wikipedia.org
2. www.icmr.gov.in

DHULE

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

ISSN - 2277 - 5730
Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020

AJANTA

Impact Factor 2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

पर्यावरण आणि शेती

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Editor : Vinay S. Hatole

154

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

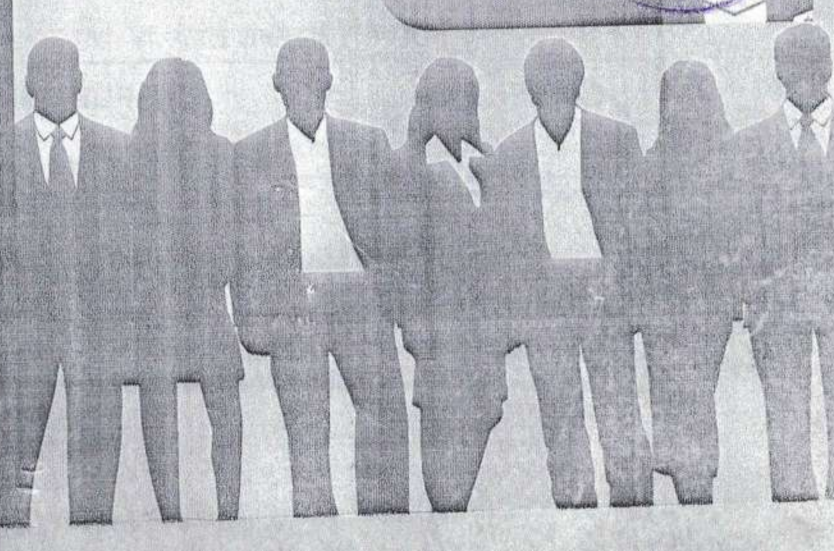

Ajanta
Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

...Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाराष्ट्रातील जलसमस्या व पर्यावरण आणि उपाययोजना **डॉ. भारत एम. राठोड**	१-७
२	गावगाड्याचे पर्यावरण : का अशी झालीत गावे? **प्रा. डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्येकाल**	८-१०
३	पर्यावरण संवर्धन व समाजाची जबाबदारी **डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव**	११-१६
४	जल प्रदुषण - एक गंभीर समस्या **प्रा. राहूल एम. खंडारे**	१७-२०
५	ई-कचरा आणि पर्यावरणा समोरील समस्या **प्रा. राजेश अनंतराव कांबळे**	२१-२४
६	पर्यावरण आणि शासनाची धोरणे **डॉ. संदिप बी. नेरकर**	२५-३०
७	लोकसंख्या वाढीचे आर्थिक विकासावर परिणाम **डॉ. सांगळे सुधाकर**	३१-३८
८	पर्यावरण आणि शेती **प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे**	३९-४३
९	पर्यावरण जागरूकता - एक आव्हान **डॉ. शरद जे. मेश्राम**	४४-४८
१०	पर्यावरण संरक्षण आणि सहकारी संस्था **प्रा. डॉ. पुरी तात्या बालकिशन**	४९-५२
११	माणसाची गोष्ट आणि पर्यावरण **प्रा. डॉ. येवले शंकरानंद किशनराव**	५३-५६
१२	ओझोन थराची कारणे आणि परिणाम **प्रा. आवटे भाऊ दगडोबा**	५७-६०
१३	पर्यावरणवादी साहित्य व त्याचे महत्त्व : एक अध्ययन **प्रा. डॉ. करंजकर दत्तात्रय श्रीहरी**	

Com. & Sci. College
DHULE
Vidya

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

८. पर्यावरण आणि शेती

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

मानव हा या भू–तलावरील सर्वात जास्त बुध्दीमान प्राणी असुन त्याने आपले जीवन अधिक सुखकारक करण्यासाठी विविध शोध लावले असुन, त्यामध्ये शेतीचा शोध हा महत्वपूर्ण शोध समजला जातो. मानवाला जीवन जगण्यासाठी अन्न, वस्त्र आणि निवारा याप्रमुख तीन बाबीची आवश्यकता असते. या मुलभुत गरजा पुर्ण झाल्याशिवाय जगातील कोणताही मणुष्य प्राणी जीवंत राहु शकत नाही. तर विकास ही खुप दुरची गोष्ट आहे. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी भारतामध्ये अन्नधान्याची मोठी टंचाई होती. आपणाला अन्नधान्य इतर देशाकडुन आयात करावे लागत होते. मात्र सुदैवाने 60 च्या दशकात भारतात हरितक्रांती झाली आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वंयपुर्ण झाला. एवढेच नव्हे तर आज भारतदेश इतर अनेक देशाला अन्नधान्याची निर्यात देखिल करीत आहे. ही अभिमानास्पद बाब असली तरी आज आपण विषयुक्त अन्न खातो याकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही. भारतामध्ये जी हरित क्रांती झाली त्यामध्ये संकरीत बियाणांचा वापर, मोठयाप्रमाणत रासायनिक खतांचा वापर, अतिरिक्त किटकनाशकाचा वापर यामुळे उत्पादनात भरमसाठ वाढ झाली मात्र ती मणुष्य जीवाला घातक ठरु लागली आहे.

आज मणुष्य अधिकपैसा कमविण्याच्या मागे लागला. याला शेतकरी देखिल अपवाद नाही. शेतकरी अधिक उत्पादन घेण्यासाठी संकरित बी–बियानांचा वापर, रासायनिक खतांचा अतिरिक्त वापर, किटकनाशकांचा अतिरिक्त वापर, तेच ते पीक घेणे, पाण्याचा अतिरिक्त वापर अशा पध्दतीचा अवलंब करुन उत्पादन वाढवित आहे. हे एका दृष्टीने चांगले असले तरी यामुळे पर्यावरणाची मोठया प्रमाणात हानी होत आहे याकडे आपले दुर्लक्ष होत आहे. ही बाब चिंता करण्यासारखी आहे. याचा परिणाम आपण भोगायला सुरुवात केली आहे. जसे की, तापमानात वाढ, बेमोसमी पाऊस, अवेळी पाऊस, महापुर, कोरडा दुष्काळ पिकावर किडींचा प्रार्दुभाव अशा परिस्थिला शेतकरी तोंड देत आहे. या परिस्थितीला एकटा शेतकरीच जबाबदार आहे असेही मुळीच नाही. याला जबाबदार आहे, देशातील सर्व नागरीक, सरकार, कारखानदार, व्यापारी, उद्योजक असे सर्वच घटक पर्यावरण प्रदूषणाला जबाबदार आहेत. कारखानदार कारखान्यातील टाकावु विषारी द्रव्य नदीमध्ये सोडतात. हे नदीचे पाणी पिकांना दिल्यास त्याचा थेट परिणाम मानवी आरोग्यावर तर होतोच शिवाय जमीन नापिक होउन त्याचा पर्यावरणावर वाईट परिणाम होतो.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील प्रमाणे काही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

1. पर्यावरणाचा शेती क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. शेतीमधील अतिरिक्त रासायनिक खतांच्या, किटकनाशकांच्या वापरामुळे पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणांमाचा अभ्यास करणे.

Arts, Com. & Sci. College DHULE

3. पर्यावरण प्रर्दूषणामुळे मानवी आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. शेतीच्या अतिरिक्त वापरामुळे होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहिते

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहिते मांडण्यात आली आहेत.

1. पर्यावरणातील बदलाचा शेतीवर परिणात झाला आहे.
2. शेतीच्या अतिरिक्त वापरामुळे व अतिरिक्त रासायनिक खते, किटकनाशके यांच्या वापरामुळे पर्यावरण प्रर्दुषणात वाढ झाली आहे.
3. पर्यावरण प्रर्दुषणामुळे मानवी आरोग्यास धोका निर्माण झाला आहे.
4. भारतामध्ये सेंद्रिय पध्दतीने शेती अतिशय कमी प्रमाणात केली जाते.

अभ्यासाची व्याप्ती

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती मोठी असुन भारतामध्ये पर्यावरण प्रर्दुषणामुळे शेतीवर वाईट परिणाम होउन शेतीचा पोत घसरत आहे. तर दुसरीकडे शेतीचा अतिरिक्त वापर आणि अनावश्यक घटकांचा वापर अधिक केल्याने व शेतीकरण्याची चुकीची पध्दत यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. तेव्हा प्रस्तुत संशोधनामध्ये भारतातील शेतीक्षेत्रावर पर्यावरणाचा होणारा परिणाम याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुर्णपणे व्दितिय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला असुन यासाठी विविध ग्रंथ क्रमिक पुस्तके, मासिके, दैनिके, इंटरनेट इत्यादीच्या आधारे आकडेवारी व माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

विषय विस्तार

जीवन जगण्यासाठी अन्न आवश्यक आहे व या अन्नाची गरज मोठया प्रमाणात शेती क्षेत्रामधुन पुर्ण केली जाते. आज भारतामध्ये शेतीक्षेत्रात विविध प्रकारचे अन्नधान्य, फळे, फुले, भाजीपाला याचे उत्पादन घेतले जाते. भारतामध्ये हरितक्रांती झाल्याने भारतदेश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वंयपुर्ण झाला. महत्वाची बाब म्हणजे भारतीय शेती मधील उत्पादने अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला ही परकिय देशाला निर्यात होत आहेत. असे असले तरी परकिय देशाच्या तुलनेत भारतातील शेतीची दरहेक्टरी उत्पादकता खुपच कमी आहे. यामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी दुबार तिबार पिके घेतली जातात. तसेच संकरित बियाणांचा वापर, रासायनिक खतांचा अति वापर किटकनाशकाच्या फवारण्या यामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढत आहे. मात्र यामुळे मानवी आरोग्य, शेती व पर्यावरण याच्यावर वाईट परिणाम होउ लागला आहे.

भारतामध्ये शेती व्यवसाय विविध पध्दतीने केला जातो यात पारंपारिक पध्दत, अत्याधुनिक ज्ञान, तंत्रज्ञान याचा वापर केला जातो. तसेच भारतामधील शेती ही मोठयाप्रमाणात नैसर्गिक मुक्त वातावरणात केली जाते. वातावरणातील बदलाचा शेतीक्षेत्रावर चांगला वाईट परिणाम होत आहे. पर्यावरण आणि वातावरण हे एकमेकांशी संलग्न आहेत. पिकांची व्यवस्थित वाढ व कमी खर्चात अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी पर्यावरण समृध्दी उत्तम असणे आवश्यक असते. यामुळे पर्यावरण संरक्षण करणे काळाची गरज बनली आहे. भारताचा विचार केल्यास पर्यावरण रक्षणासाठी वेगवेगळया प्रकारचे कायदे करुन सरकार पर्यावरण संवर्धनासाठी प्रयत्न करीत आहे. मात्र प्रत्येक

पर्यावरण विषयक कायद्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नसल्याचे दिसते. याचाच अर्थ पर्यावरण संवर्धनासाठी होणारे प्रयत्न अपुरे वाटतात.

उत्पादन वाढीसाठी रासायनिक खतांचा व किटकनाशकांचा अति वापर जमिनीच्या आरोग्याला म्हणजे उत्पादकतेला घातक ठरत आहे. याचा मानवी आरोग्यावर देखिल प्रतिकुल परिणाम होतांना दिसतो. यावर सेंद्रिय पध्दतीने शेती करणे हा उपाय असला तरी शेतकरी त्याकडे वळतांना दिसुन येत नाही. कृषीप्रधान असलेल्या भारतामध्ये हरितक्रांतीनंतर देशासमोर क्षारपड जमिनीचे मोठे आव्हान आले आहे. शेतीवर मोठा खर्च होतो मात्र पिकाला भाव नसल्याने शेती व्यवसाय तोटयात आला आहे. यातच पाणी, रासायनिक खते, किटकनाशके व बुरशीनाशके यांचा वापर वाढला आहे. या सर्वाचा परिणाम मानवी आरोग्यावर होउन कर्करोगासारख्या रोगाने मानवाला ग्रासले आहे. तर दुसरीकडे शेतीमाल निर्यात करावा तर अति रासासनिक खताच्या वापरामुळे व किटकनाशकाच्या फवारणीमुळे भारतीय शेतीमाल विदेशात विकी होत नाही. विदेशात शेतमालाची चाचणी करूनच शेतमाल खरेदी केला जातो. यामुळे भारतीय शेतकऱ्याला शेती करण्याच्या पध्दतीमध्ये बदल करावा लागेल.

पर्यावरणामध्ये बदल झाल्यामुळे अवेळी पाऊस, विविध रोगांचा प्रार्दुभाव वाढला असुन शेतकऱ्याच्या हाता तोंडाशी आलेला घास हिरावुन घेतला जातो. याचे मुख्य कारण म्हणजे जंगलतोड हे आहे. देशाच्या विकासाच्या नावाखाली कारखानदारी वाढविण्यासाठी झाडाची मोठया प्रमाणात कत्तल केली गेली आहे. यातुन पर्यावरणाचा समतोल बिघडला आहे. कारखान्यामधील टाकाऊ विषारी द्रव्य नदीमध्ये सोडले जातात हा एक भाग, तर हवेत देखिल मोठयाप्रमाणात कार्बनडायऑक्साइड सोडुन हवा प्रर्दुषित केली जात आहे. यामुळे तापमानात वाढ होऊन याचा परिणाम शेतीवर होत आहे. कारखान्याव्दारे नदीमध्ये सोडलेल्या विषारी रसायनामुळे अनेक नद्या प्रर्दुषित झाल्या आहेत. शेतकरी हेच विषारी पाणी शेतमालाला देतो. त्यामुळे याचा प्रत्यक्ष परिणाम मानवी आरोग्यावर होतो आहे.

पर्यावरण बदलाचा जसा शेतीक्षेत्रावर परिणाम होतो. तसाच शेतकऱ्याची शेती करण्याची पध्दत बदलल्यामुळे पर्यावरणावर देखील विपरित परिणाम होत आहे. पर्यावरण प्रर्दुषणामध्ये फक्त कारखानदारीच जबाबदार आहे असे नाही. तर इतर क्षेत्रेदेखील याला तेवढेच जबाबदार आहे. शेतकरी आपल्या बदलत्या शेती करण्याच्या माध्यमातुन मोठया प्रमाणात पर्यावरणाची हानी करत आहे. शेतीच्या बांधावरील झाडे तोडणे, वारंवार एकच एक पीक घेणे, नगदी पीक घेणे, पाण्याचा अति वापर, रासायनिक खताचा व किटकनाशकांचा अतिरिक्त वापर करणे, वर्षभरातुन दुबार तिबार पिके घेणे, शेतीमध्ये निंदनीसाठी मजुराऐवजी औषध फवारणी करणे, शेतामधील टाकावू कचरा, काडया, गवत, शेतमालाचे टाकाऊ अवशेष शेतामध्येच जाळणे इ. या आशा प्रकारामुळे मोठया प्रमाणात पर्यावरण प्रर्दुषण वाढत आहे. पैशाच्या हव्यासापोटी शेतकरी उत्पादकता वाढविण्यासाठी व विविध पिके घेण्यासाठी वेगवेगळे प्रयोग शेतीमध्ये करीत आहे. यामुळे पर्यावरणाचे मोठे नुकसान होत आहे. एकंदरीत पर्यावरणातील बदलामुळे हवामाणात बदल होतो आणि हवामाणात बदल झाल्यास याचा परिणाम शेतीक्षेत्राबरोबरच मानवी आरोग्यावर देखिल होतो. शेतीमध्ये अतिरिक्त रासायनिक घटकाच्या वापरामुळे अनेक लोक आजारी पडतात तर अनेकांचा मृत्यु देखिल होतो. तेव्हा देशासाठी सदृढ मणुष्यबळ निर्माण करायचे असेल तर देशातील जनतेला विषमुक्त अन्न द्यावे लागेल व हे विषमुक्त अन्न सेंद्रिय पध्दतीने केलेल्या शेतीमधुलच मिळु शकेल. शिवाय सेंद्रिय पध्दतीने शेती केल्यास पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबेल व भारत पुन्हा सुजलाम सुफलाम होईल.

DHULE ... Sci. College

उपाय योजना

पर्यावरणात होणाऱ्या बदलामुळे देशातील अनेक घटकावर परिणाम झालेले आहे व होत आहे. पर्यावरणात झालेल्या बदलाचे परिणाम संपुर्ण जग भोगत आहे. याला भारतदेश देखिल अपवाद नाही. विकासाच्या नावाने आजपर्यंत जी पर्यावरणाची हानी केली ती भरून काढण्यासाठी व कमीत कमी प्रर्दुषण करुन मानवी जीवन सुखकर करण्यासाठी काही उपाय योजना पुढील प्रमाणे सुचविता येतात.

1. आपापल्या गावात किंवा शेतामध्ये बांदावर पर्यावरण पुरक देशी झाडाची लागवड करावी.
2. शेतातील, परिसरातील व जंगलातील वृक्षतोड थांबवावी.
3. वृक्षलागवडीच्या विविध शासकिय योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करावी.
4. लोकसहभागातुन वृक्षलागवड करुन वनसंवर्धन करावे.
5. पर्यावरणास घातक ठरणाऱ्या रासायनिक खतांचा व किटकनाशकांचा वापर टाळुन सेंद्रिय शेतीचा अवलंब करावा.
6. शेतमालाचे अवशेष जाळण्याऐवजी त्यापासुन खत निर्मिती करावी.
7. रासासनिक खते, किटकनाशके, बुरशीनाशके यांचा शेतीमधील वापर टाळावा.
8. सेंद्रिय पध्दतीने शेती करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
9. कारखान्यामधील विषारी द्रव्य नदीत न सोडता जमिनीत खोलवर नेऊन सोडावे.
10. शेती पिकामध्ये दरवर्षाला फेरबदल करावा.
11. फळबाग शेतीवर अधिक भर द्यावा. इत्यादी.

समारोप

आपल्या कृषीप्रधान देशात जोप्रर्यत नैसर्गिक विविधता व पर्यावण संपत्ती ही उत्तम होती तोपर्यंत शेतीक्षेत्रासाठी चांगले दिवस होते. मात्र सध्या आपल्या देशाची नैसर्गिक संपत्ती म्हणजे पर्यावरण हे दिवसेंदिवस ढासाळत चाललेले आहे. व त्याचे वाइट परिणाम सध्या आपण व शेतीक्षेत्र प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या सध्या भोगत आहे. त्यामुळे शेतीक्षेत्रासाठी व देशाच्या पर्यावरण समृध्दीसाठी शासकिय प्रयत्नाबरोबरच प्रत्येक शेतकरी, देशातील प्रत्येक नागरीक यांच्याकडुन प्रत्यक्ष कृतीशील व यशस्वी प्रयत्न व्हावेत. यामुळे पर्यावरण समृध्दीत वाढ होउन शेतीक्षेत्रासाठी देशाच्या विकासासाठी योग्य होईल व भारतातील जनतेला पुन्हा सुजलाम सुफलाम दिवस पाहायला मिळतील. आणि देशाला विकासाच्या शिखरावर पोहचविता येइल.

संदर्भ

1. www.loksatta.com
2. www.lokmat.com
3. https://mahareshtratimes.com
4. www.mahapaper.com
5. https://swanandseva.org/feaures3.html

Sabli... Arts, Com. & Sci. College ... DHULE

2019 2020 (155)

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME :1 ISSUE1 Apr.-Jun. 2020

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

79

A83

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

◎ Mailing Address ◎
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

act factor 2.7286

and registered

ill be published

ish on one side
cholars should
pers should be

ted by right
undertaking

nd references

by Research
mittees, the

d post only.

only.

The editor,
At the same
or their own

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	IMPORTANCE OF NATIONAL SERVICE SCHEME (NSS) IN CREATING SOCIAL RESPONSIBILITY AT HIGHER EDUCATION	Mohamad Mustafa Mujawar Dr.Shivalingappa B.P Mrs Rani Channamma.S.Halse	01-05
2	Language Policy in India, not Politics !.	Prof Prajakta S. Raut	06-10
3	Study of Physico-Chemical Parameter of Soil Analysis	S.R.Ingale, R.S.Khedekar K.N.Sonune, S.S.Kotalwar, R.D.Khalapure,	11-14
4	Land Rights Movement inPost independence Maharashtra	Rashmi Pawar	15-20
5	Covid-19 : Opportunities in Literature and other Sectors	Dr.Hemanth Sudhakar Dalal	21-23
6	STUDY OF EFFECT OF FITNESS TRAINING FOR THE DEVELOPMENT IN PERFORMANCE OF BADMINTON PLAYERS.	DR. Seema V. Deshmukh	24-26
7	Landless Laborers, Women, and Children in Agriculture	Dr. P.B .Achole	27-35
8	A GEOGRAPHICAL STUDY OF CHANGING SEX RATIO IN AMRAVATI DISTRICT (MAHARASHTRA)	Dr. Sandip S. Bhavsar Dr.ParagVishnupantTatte	36-41
9	Dr.Ambedkar's Vision for India's Dalits	MAHAMAD YUNUS. B . H	42-45
10	भारतीय समाज सुधारकांची पर्यावरणीय आंदोलने – एक अभ्यास	डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे	46-56
11	पर्यावरणीय आपत्ती व्यवस्थापन : पुर	प्रा. डॉ. घोडके जे.व्ही.	57-60
12	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा : स्थिती व गती	जयद्रथ जाधव	61-68
13	नव्वदोत्तरी मराठी कविता कालखंड आणि नवपरिमाण	एस.पी.पवार	69-76
14	नव्वदोत्तरी आंबेडकरी कवितेचे स्वरुप : एक चिकित्सा प्रा.डॉ.शोभा रोकडे	प्रा.डॉ.शोभा रोकडे	77-82
15	१९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील जीवन चित्रण	डॉ. सोपान माणिकराव सुरवस	83-88
16	साहित्यातील साहित्यिकांची भूमिका :	डॉ. अशोक ऊ. घोळवे	89-91
17	राजर्षी शाहू महाराजांचे अर्थकारण	प्रा. विकास बहुले	92-96
18	माझा प्रवास (१८५७ च्या बंडची हकीकत सांगणारे) प्रवास वर्णन	संजय जनार्दन आगलावे	97-100

Arts, Com. & Sci. College DHULE

Covid-19 : Opportunities in Literature and other Sectors

Dr.Hemanth Sudhakar Dalal
Head and Associate Prof., Department of English,
Vidya Wardhini College, Dhule.

Covid-19 is a turning point in the 21st century. It compells the world to change the lifestyle and thinking about every thing. Every Nation is fighting against Covid-19 on various levels. Its very difficult to run all the sectors without controlling covid-19. At one side, the cases of Covid- 19 are increases, on the other hand, to run all the factories and industries regularly are very difficult. Lockdown is the temporary solution. The people are roaring up against the long period of lockdown. In many countries, the people are marching against a long period of lockdown. Covid-19 is a highly infectious disease. So it's very difficult task to maintain the distance between the two opposite things- one is to control covid-19 from spreadingamong the community and other to run all the sectors regularly. Here lies the crisis and opportunities for the human beings. In the beginning of the covid-19 crisis, the World Health Organisation advices the people to take following precautions in order to protect from Covid-19 : "You can reduce your chances of being infected or spreading COVID -19 by taking some simple precautions :

- Regularly and thoroughly clean your hands with an alcohol- based hand rub or wash them with soap and water by washing your hands with soap and water. Why? Washing your hands with soap and water or using alcohol- based hand rub kills viruses that may be on your hands.
- Maintain at least 1 metre (3 feet) distance between yourself and others. Why? When someone coughs,sneezes or speaks they spray small liquid droplets from their nose or mouth which may contain virus. If you are too close, you can breathe in the droplets, including the COVID -19 virus if the person has the disease.
- Avoid touching eyes, nose and mouth. Why? Hands touch many surfaces and can pick up viruses. Once contaminated, hands can transfer the virus to your eyes, nose or mouth. From there, the virus can enter your body and infect you.
- Make sure you, and the people around you, follow good respiratory hygiene. This means covering your mouth and nose with your bent elbow or tissue when you cough or sneeze. Then dispose of the use tissue immediately and wash your hands. Why? Droplets spread virus. By following good respiratory hygiene, you protect the people around you from viruses such as cold, flu and COVID -19.
- Stay home and self - isolate even with minor symptoms such as cough, headache, mild fever, until you recover. Have someone bring you supplies. If you need to leave your house, wear a mask to avoid infecting others. Why? Avoiding contact with others will protect them from possible COVID -19 and other viruses.
- If you have a fever, cough and difficulty breathing, seek medical attention, but call by telephone in advance if possible and follow the directions of your local health authority. Why?National and local authorities will have the most up-to-date information on the situation in your area. Calling in advance will allow your health care provider to quickly direct you to the right health facility. This will also protect you and help prevent spread of viruses and other infections.

Keep up-to-date on the latest information from trusted sources such as WHO or your local and national health authorities. Why? Local and national authorities are best placed to advise on what people in your area should be doing to protect themselves."1

The people are trying to follow the guidelines given by the World Health Organization,the central government and the state government. The factories and the companies are closed down due to lockdown. So the workers become jobless. As the lockdown phase second begins in India, the workers think that the lockdown period may be extended for a long time. So they are afraid. They decide to go to their houses and villages. The crisis in the life of the workers and poor people seem to start from here. They don't get any transportation. So they decide to make journey on foot with their family. They face the problems of the food,money,health, medicine, job,shelter and transportation in the beginning. During the heat of April and May in India to make journey on foot for hundred miles is very difficult and troublesome task. Many of them loose their life. Some Non Government Organisations and later on, the central government and the state government try to provide them the help of food,water,medicine, clothes,transportation and shelter. Many times the respective state government make them quarantine. So they feel it trouble some. These are all unexpected things. So the effect of these crisis seems more deeper and deeper.

The lockdown has five phases in India, as follow :

COVID -19 pandemic lockdown in India

Part of COVID -19 pandemic in India

Date - Phase 1 : 25 March 2020 - 14th April 2020 (21 days)
Phase 2 : 15 April 2020 - 3 May 2020 (19 days)
Phase 3 : 4 May 2020 - 17 May 2020 (14 days)
Phase 4 : 18 May 2020 - 31st May 2020 (14 days)
Phase 5 : (Only for containment zones): 1 June 2020 - ongoing (23 days) scheduled to end on 30 June 2020.

Location : India

Caused by : COVID -19 pandemic in India

Goals : To control the spread of coronavirus outbreak in India. Methods : ? Ban on people from stepping out of their homes.

All services and shops closed except pharmacies, hospitals, banks, grocery, shops and other essential services.

Closure of commercial and private establishments (only work from - home allowed)

Suspension of all educational, training, research institutions. ?Closure of all places of worship. Suspension of all non-essential public and private transport. ?Prohibition of all social, political, sports, entertainment, academic, cultural, religious activities.

Status : In force."2

The Covid-19 also makes deeper impact on literature. The new authors, poets, dramatists,novelists,essaiest, critics and the publishers have great opportunities to present the life of covid-19 pandemic in literature. The literature is the mirror of society. So all the positive and negative happenings should be reflected in the literature. It's an unusual situation of life. So the new literary writers have wude scope to their imagination, literary sense and creative writings. They will also published their literary work on the online and digital platform. So they

83

will reach to many people. The literature in this era may be known as ' The Literature of Covid-19'. Perhaps, many new themes, stories, plots and poems maybe presented before the readers. Its literally feast for the lovers of the literature. Many new literary trends or methods of criticism will be emerged.

In the period of lockdown, there are many opportunities for home services, online shopping, online groceries, vegetables, fruits and medical marketing and purchasing,digital transactions, online courses and online business etc.Many creative youngsters and businessmen grab these opportunities. Some of them started home services of groceries, vegetables and fruits. Some youngsters are busy to serve the poor people. The use of smartphones and computers are become necessary. In the beginning,the youngsters seem to ti waste their time on social sites.But in the period of crisis, the youth seems to use smartphones for various purposes like ordering the goods,groceries and paying online bills of mobile,DTH, electricity bills and shopkeeper bills.

Covid-19 makes a huge impact on the psychology of all the people. The people are living under an unknown fear of death due to Covid-19. When the people are coming outside the houses for shopping,hospitals or jobs,they have fear of infection of Cvind -19. So they feel stress. The easiness of life and routine activities seem to gone. So the psychiatrist, doctors and social workers have wide scope for their carriers or to provide services in this sector. The people wanted freedom, stress free and healthy life. It is the proper time to support them on the psychological level.

Even the film city has suffering now a days. The malls and theatres are closed down. The shooting of the films, serials and various shows are packed up. Now the government allowed them for shooting by lading down few rules. The youngsters who wanted to go to the film city have great opportunities. online promotions of the movies or shows is the way to release the film now. So the youngsters may get ample opportunities in various fields related with the film city.

The above facts show that Covid-19 creates many crisis in all the fields of life. But the people may turn these crisis into opportunities with their skill, knowledge, hard work and fore sight. The people should learn to live with Covid-19 by taking care some precautions, because it is the reality of life. The youngsters and the people should grab new opportunities in various fields. Every body hopes that any medicine or vaccine should come on Covid-19 and men may enjoy his life freely and easily as previous days.

References :

1.www.World Health Organization.com,Date- 07-07-2020.
2. https://en.m. wikipedia.org,Date-07-07-2020.

■■■

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

156

તથાપિ

Vol 19 Issue 54

Sabha's Arts, Com. & Sci. College
DHULE

91	Epidemics: Mughal Period in India - Rajvirendrasing Rubji Gavit	655-661
92	Impact of MGNREGA on the Socio-Economic Conditions of People in Rural Areas of Jalpaiguri District, West Bengal - Dr. Ranjita Roy Sarkar	662-668
93	Globalization and Indian Economy – Dr. Rasika Arvek Kulkarni	669-673
94	The Feminist themes in the selected poems in Songs of Soul and Soil - Roshan S Patil	674-677
95	Role of Health-Care Workers during Corona-19 Pandemic - Sahebrao U. Ahire	678-681
96	A Geography Analysis of Sex Ratio: A Case Study of Nandurbar District (M.S.) - Dr. M. M. Saindane	682-686
97	Impact of Globalization on Gross State Domestic Product of Maharashtra State - Dr. Sanjay Bhaidas Ghodase	687-691
98	Trend of Sex Ratio in Nandurbar District 1901 To 2011 - Sawant M.L., Dr. Shivaji B. Patil	692-696

Vidya ... Arts, Com. & Sci. College DHULE

Tathapi
(UGC Care Journal)

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

Epidemics: Mughal Period in India

Rajvirendrasing Rubji Gavit
Head, Dept of History,
Vidyawardhini Sabha's Arts Commerce & Science College, Dhule
rajyaha@gmail.com

Introduction

Indian government declared the nationwide lockdown being announced last two months to take a precaution from a dangerous pandemic. At the present situation the life of human being is disruption due to the spread of the novel corona virus disease (COVID 19) over the past few months has adversely affected various aspects of the India and the world. At the present situation not even in India but also all over the world we the entire human being faced lots difficult situation due to Covid 19 pandemics. It is a very critical time to for all the human being,Covid 19 has set foot in India as across the globe and is likely to impact the country economy across industries and business format. "An epidemic is the rapid spread of disease to large number of people in a given population within a short period of time"Plague of Athens is considered one of the earliest accounts of disease epidemic in world history.1Epidemic is a term that is often broadly used to describe any problem that has grown out of control. An epidemic is defined as an outbreak of a disease that occurs over a wide geographical area and affects an exceptionally high proportion of the population.2

The age of the great Mughal a glorious era in Medieval Indian History. In the galaxy of the rulers of India the Mughal Emperors stands out eminent for their active and sincere interest in the welfare of their subjects. Their autocratic power was not only geared in the extension of the frontiers of their empire but also in foreign interest in their subjects.Natural Calamities from time immemorial have been occurring in different parts of the world in their various forms such as famines, inundation, and excessive rains, earthquakes fires and epidemics. These calamities not only brings in their train immense miseries and suffering to the masses but also badly disrupt their socio-economic life and put great strain on the administrative machinery of the state as well.

Vidya... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

The story of calamities is as old and thrilling as the story of man. It began just as the society came into being. Calamities in general may broadly be classified under two heads natural calamities and man-made calamities. My article deals with natural calamities especially focus on epidemics in Mughal period. At presently we fight against Covid 19 epidemics see not even India but also all over world man become helpless before Nature fury and there is no way to escape the irreparable devastation and losses caused by the nature.

Natural calamities can be divided into several types famines, inundation, and excessive rains, earthquakes fires and epidemics. Kautilya in his Arthashastra mentioned that "Fire, disease, famine, rats, wild animal, serpents and evil-spirits these are the eight great calamities of divine origin"3In the era of Ancient and Medieval period of India people believe in divine power which is control the whole natural circle and people in his country usually regard the natural calamities as adivine punishment.They believe that they occur, when God becomes angry with the people at their sinful acts vices,crimes and ill treatment to one another. He expressed his anger through famines, excessive rains and inundations, fires, earthquake and pestilences Kautilya also suggested the worship of the river in case it is flooded. Likewise he lays down that people should worship Indra of in the case of famine, Agni in the case of fire and Varuna in the case of flood.4people of medieval India believed that the natural calamities were also due to the influences of the ominous stars. Whenever a comet appeared the astrologers predicted a famine. They considered natural calamities to be supernatural rather than a natural phenomenon and so in order to get rid of them they performed rituals and worship to nullify the influences of the ominous stars or appease the angry gods and goddesses.

Hypothesis:

1.In Medieval India there are big Natural calamities.

2.Natural Calamities influences the course of history of the different countries of the world at all time.

3.Natural calamities directly or directly tell upon the socio, economic condition of particular area or country.

Objectives:

Copyright @ 2020Authors

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

1.To focus on natural calamities during the medieval India especially on Mughal period

2.To study the measures adopted to fight the natural calamities by Mughal emperor.

3.To study the effects of the natural calamities on the society, Economic and Administration system of Mughal ruler.

Before we start the study of epidemics in Mughal period it is necessary to lightly focus on condition of the society of medieval India. because society are divided so many groups .During the 16th and 17th centuries about 85 percent of India populations lived in rural areas main features of rural society in the country excluding tribal areas was its highly stratified nature. People were divided and grouped on the basis of their resident status, caste and position as office holders. While there were considerable difference in their material status, material situation was not a primary factor in fixing their position in rural society.In the beginning of the medieval India we found some epidemic background in sultanate period, In India also such natural calamities did occur from time o time. Tradition and history have recorded on several occasions practically the whole country except a few provinces, felt the impact of such a scourge. Million people were badly affected and a considerable number of them perished these natural calamities were generally caused by failure of the monsoon, excessive rainfall, floods fires or pestilences etc. In India people suffered much due to the occurrence of numerous epidemics like Plague, Cholera, and small-pox, malaria and hill fever.In medieval India many people affected and fell victims to these fatal diseases there are reference cholera, malaria, plague, small pox in the Vedas, Upanishadas, Jatakas of ancient India.5during the Turko-Afghan period, the people suffered much due to the outbreakof so many epidemics. The region of the slave and Khalji dynasty was not only totally immune from the devastating effects of epidemics through during their days these were not so serve.6The founder of the Mughal emperor Babur who defeated the Ibrahim Lodhi in panipat in1526 then he become the ruler of India. We found lots of reference regarding the Geographical condition of India. Babur write in his *Baburnama*" The year 1526 was very hot, violent and cholera winds struck people down in heaps together masses began to die off. During the age of Babur epidemic of malaria broke out in India.7that time Babur eldest son Humayun was effected by malaria then Babur shifted to his son at Agra so that the court physicians might attend to him but it was declared that case is negative.The return of the Mughal

Copyright © 2020Authors

Sabha's Arts, Com. & Sci. College ... DHULE

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

to Delhi had not ended the Afghan danger and the Mughal came an ace of being thrown out of India again following the death of Humayun the Akbar become of ruler of Mughal dynasty. Akabar was the great ruler of Mughal dynasty in 1556 at the time most of the cities of Northern India were affected with plague and a large number of people died of it. In 1575 again Gujrat suffered badly from this scourge it is longer for six months. A contemporary historian Munammad Arif Qandhari rightly observed "The plague occurred not only on account of the contamination of water and air but also on because of misrule and oppression of the Afghan the Abyssinians and the Mirza, The calamities was wide spread of all over Gujarat. In this period the mortality was very high an average near about hundred carts loads dead bodies were everyday taken out for burial from the city of Ahmadabad, Broach, Pattan, and Baroda in fact all over the Gujarat spread this epidemic.8In the same year Munim Khan wad the in charge of Bengal this province also affected by plague even climate of Bengal is very Unhealthy even normal days routine of Bengal province is very difficult to common people there had been always various kind of disease. Every day the news of death of the amir and the servants reached to the Munim Khan. Akbar courtyard is well known to all over India Abul Fazal was the famous historians noted in his *Akbarnama.* He gives list of officer who died of it at Gaur after their return from Orissa The most important among them were Munim Khan, Haji Khan, Hayder Khan, Mirza Quali khan, Ashraf Khan was died in the Epidemics.9After that the first the quarter of 1616 A.D Plague broke out in someplaces of Northern India and gradually it became more violent. These dreadful calamities first overtook some parganas of the Punjab and spread up to Lahore as a resultof which a large number of people gradually lost their lives.During the period of Jahangir when the Jahangir was stay at Ahamadabad heavy mortality among the Indian and Europeans this epidemic was the same as the so called influenza which caused a heavy loss of life in India in 1618.10 During the region of Shahjahan when a serve famine was ravaging the whole of the Deccan, the people suffering were further aggravated by the outbreak of plague which came in the wake of the famine. Shahajahan emperor tried his level best to relieve the sufferings of the people caused by famine but he could not do anything to save the people from the havocs of the Deccan.11In 1660 on the occasion of the Aurangzeb accession to the throne a terrible bubonic plague a virulent disease not less dangerous than the famine due to the epidemic the moral of the Imperial became low.12 In 1662 terrible epidemic known as hill-fever (Jwarparbat) broke out in Mathurapur. In Mughal period was not free India from the scourge of small pox also during

Copyright © 2020Authors
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

1670-1677 Calicut witnessed the outbreak of small pox which frightened the carpenter away and necessitated the hauling of boats to another place were workmen could be available even some of the domestic servants of English factory contacted the disease and at least three of died. An illness akin to malaria was responsible for intense headache and the death of many. In 1687 during the siege of Golkunda by Mughal Soldiers that time Plague broke out again and nearly depopulated Hyderabad and also caused havoc in the royal camp. When Aurangzeb return to Bijapur in Octomber – November 1688 a deadly bubonic plague broke out in the city and the camp. It killed about nearabout the thousands of people are affected including the royal family and Nobel family Jaswantsing son, Mohmaddiraj and other Nobel died. Plague caused as much loss of livestock as of human beings. The loss of army –horses was affected from the plague.

Conclusion

The natural calamities have impact on the all sector of income sources of the country like society,economy, agriculture trade and commerce, employment, industries, life of style of human being life is disturbed of all human kind. Every calamities immediate effect on the economy system. Natural calamities occur agriculture is badly affected and production of food grains and raw materials is much lowered down. Prices of thing is high up and it is a create difficult condition for common people. The natural calamities impact of every root of economic stability of a country. In India agriculture is the main source of livelihood and so the most valuable asset of the people.Agriculture provide all types employment of the bulk of the people and it is the main source of the national income of our country even in the medieval India agriculture is the principal source of the state. more than the population of India is live in the rural area there life depend on Agriculture. Adam Smith a prominent thinker expresses his view on the agriculture "Agriculture is the source of all wealth of the state and the wealth of all the citizens"13

Natural calamities have been influencing the course of history of the different countries of the world. In the medieval India there was no higher judiciary system to control the emperor he was free from every agency nobody can asked the any questions or complaint against him because king was supreme of all authority. Mughal emperor was not answerable to any one of the kingdom. But some of the ruler from the Mughal dyansty was

Copyright © 2020Authors

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College ✲ DHULE

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

took all possible measures to check the occurrence of these calamities. The ruler form the Mughal dynasty tried their best to fight again the all natural calamities, they

provide the free distribution of food grains, reduction of taxes, construction and repair of the roads, digging and repair of canals ponds, well tanks, making administrative changes adopting new economy policy, bringing waste land under the cultivation, arranging the facility for migrate people. All the mughal ruler from Babur to Aurangzeb attached much importance to the adoption of relief measures and through them tried their best to relief the affected people. As per Abul Fazal the famous courtier of the Akbar hesaid Akbar had human attitude towards the suffering masses of all castes and creeds. This is evident in 1583 Akbar opened free kitchens.14 This years World health day comes at a time when the world is engaged in a precedence battle against the Covid 19, which has claimed thousands of lives so far. It is occasions to remind humanity to not only maintain personal hygiene but also not to temper with nature. It is time for all Indians and every global citizen to become proactive warriors in the Cause of protecting nature so that the planet.

References

1.https Epidemic Wikipedia.

2.Torrey Trisha, *Difference between an Epidemic and Pandemic*, May 05 2020

3. Srivastava H S,*The History of Indian Famine* p.no 340.

4.Ibid

5.Ibid

6.Agrawal C.M,*Natural Calamities and the Great Mughls*,Janaki Prakashan, Patnap.no 16.

7.Erskine William, *History of India under the first to Sovereigns* Vol.I p.no14

8.Ibid p no-49

9.Ibid p no-51.

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

10.Haig & Burn, *The Cambridge History of India,* Vol.IV p.no.166.

11.Ibid p.no 59

12.Ibid62

13. Ibid p.no 164

14.Ibid p.no 168

15. Naidu V.*The Indian Express,* Wednesday, April 15th 2020

Copyright © 2020Authors

157

ISSN 2277- 8063 (Print)
June-2020
Vol. IX / Issue.II / 2020
Impact Factor - 6.013

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
[Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management]

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Cosmos

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Head, Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication, Kolhapur.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. IX / Issue – II ISSN 2277-8063

कोरोना संकट व भारत

प्रा.डॉ.संतोष शिवकुमार खत्री,

राज्यशास्त्र विभाग,विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

संदिप जगन्नाथ वारूळे,

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा गारखेडे तालुका : येवला जिल्हा : नाशिक

....

प्रस्तावना :

आज जगातील सर्वच देशांना, शास्त्रज्ञांना, अर्थतज्ञांना, तत्त्वचिंतकांना, राजकीय विश्लेषकांना, एवढेच काय तर धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, औद्योगिक क्षेत्रांना. ज्या यक्ष प्रश्नाने घेरलेले आहे. अर्थातच कोरोना होय. "कोरोना यास कोविड 19 असे म्हटले जाते." (१) चीन देशातील वुहान शहरात निर्माण झालेल्या कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाने जगात फारच हाहाकार घातलेला आहे. कोविड दृ १६ च्या उत्पाताने जगातील सर्वच महासत्ता हतबल झालेल्या आहे. विविध राष्ट्रात रोज कोरोनाची लागण झालेले रुग्ण व त्याने होणारे मृत्यू यांचे प्रमाण गुणाकार पटीने वाढत चालेले आहे. इटली, फ्रांस, अमेरिका, जपान या सारखे जगातील प्रगत देश देशोधडीला लागण्याची चिन्ह निर्माण झालेली आहे. "जागतिक आरोग्य संघटनेने कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावास 'महामारी' म्हणून घोषित केलेले आहे." (२) जगासमोर महामारी च्या संकटा बरोबर आर्थिक महामंदीच्या संकटाने आपले तोंड काढायला सुरुवात केलेली आहे.

कोरोनाच्या महामारीत ज्यांच्याकडे वैद्यकीय सुविधा विपुल व अद्यावत आहे. असे प्रगत देश कोरोनाच्या विषाणूने होरपळून निघाले आहे. याउलट भारत देशात तर सुसज्ज वैद्यकीय साधनांची कमतरता व लोकसंख्या प्रमाणात दवाखान्यांची उपलब्धता. याबाबी चिंताजनक आहे. अशा परिस्थितीत भारत आपला किती निभाव लावेल ? पण अशा विपरीत परिस्थितीतही भारताने कोरोनाशी चालविलेला लढा व जगात सिद्ध केलेले आपले प्रभुत्व. याचा अभ्यास होण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन विषय आहे.

गृहीतकृत्य :

१. कोरोना हे महाभयंकर संकट आहे.
२. भारताने कोरोना विरुद्ध लढा उभारला आहे.
३. भारताने कोरोना संकटकाळात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रभुत्व सिद्ध केले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन विषयासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी वर्तमान पत्र , आंतरजाळ यांचा आधार घेतलेला आहे.

विषय विवेचन :

कोरोना संकट व भारत यांचा अभ्यास करता कोविड दृ १६ चा प्रादुर्भाव भारतात अंदाजे ३१ जानेवारी २०२० झाला. जो इतर देशाच्या मानाने लवकर होता. पण भारतात कोरोनाच्या आजाराने केलेला शिरकाव, त्यानंतरची स्थिती व त्याबाबत केलेल्या उपाय योजना. याबाबत बघितले तर इतर देशाच्या मानाने फारच समाधानकारक चित्र दिसते.

१. कोरोना महाभयंकर संकट :

कोरोना हे २० व्या शतकात आलेले महाभयंकर संकट म्हणावे लागेल. कोरोच्या प्रादुर्भावाने सर्वच क्षेत्र प्रभावित झाले दिसतात. कोरोना मुळे जगातील क्रयशक्ती शांत बसलेली जाणवते. तसेच मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी होत आहे. कोविड १६ च्या संसर्गाने शेती व्यवसाय, उद्योगधंदे, शासकीय व खाजगी कार्यालय, शैक्षणिक संस्था, यासारखे अनेक विभाग हतबल झालेले आहे .

देशांर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यवहार ठप्प झालेले आहे. कोविड १६ च्या प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न होत आहे. यात भारत देशाची भूमिका महत्वपूर्ण स्वरुपाची ठरत असल्याचे जाणवते.

२. भारत महानांची भूमी :

भारत देश मुळातच संत, ऋषी व अवतार यांची जन्म व कर्मभूमी आहे. या महाजनांनी केलेले कार्य, रुजविलेले संस्कार, दिलेले शिक्षण भारतीयांत एक आंतरिक सामर्थ्य उभे करीत असते. कारण

DHULE

"शरिर माद्दं खलु धर्म साधनम" (३) अर्थातच मानवात असलेली शारिरीक प्रतिकार शक्ती कोणत्याही संकटात लढण्याचे सामर्थ्य देत असते. तसेच भारतात केला जाणारा शाकाहार, योगासने, निसर्गाशी जवळीकता, अध्यात्म याचा परीणाम असा की, कोरोना सारखा आजार जरी भारतात धुमाकूळ घालत असेल. पण त्याच्या वाढीचा वेग गुणाकाराच्या पटीत नसल्याचे जाणवते.

३. शासन व प्रशासन स्तरावरील उपाययोजना :

भारत देशातील शासन व प्रशासन यांनी कोविड 19 च्या प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी केलेली उपाय योजना व घेतलेली खबरदारी ही तितकीच उल्लखनीय बाब म्हणावी लागेल. भारत सरकारने व प्रत्येक घटक राज्यांनी कोरोनाचा संसर्ग रोखण्यासाठी जे कठोर निर्णय घेतले. त्याचे कौतुक जगाने सुद्धा केल्याचे जाणवते. यात लॉकडाऊनने तर फारच परिणामकारक परीणाम केल्याचे दिसते. आज पर्यंत अनेक संकट आली, आजार आले. पण एवढी कडक उपाययोजना कधीच झाल्याचे जाणवत नाही "प्रशासनातील अत्यावश्यक सेवा पुरविणारे घटक आपला जीव धोक्यात घालून कोरोनाच्या लढयात मोठ्या ताकदीने काम करत आहे. या लोकांना बळ देण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २२ मार्च रोजी ५ मिनिट टाळ्या, थाळी, घंटा वाजविण्या बद्दल जनतेस आवाहन केले होते. ज्यास मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळाला होता." (४)

४. एकतेची जूट :

कोरोनाच्या संकटामुळे जरी विपरीत परीणाम झाला असेल. पण यामुळे काही लाभदायक बाबी घडत असल्याचे जाणवते. या महामारीच्या काळात संपूर्ण देशात ऐक्य भाव प्रखरतेने पहावयास मिळाला. या काळात पंतप्रधान व राज्यांचे मुख्यमंत्री यांनी जेंव्हा जेंव्हा जनतेस आव्हान केले. त्या प्रत्येक आव्हानास देशातील व राज्यातील नागरिकांनी राजकीय, धार्मिक, जातीय, प्रांतीय असा कुठलाच भेदभाव अथवा दुरावा न ठेवता प्रतिसाद दिला. या महामारीच्या काळात प्रत्येक देशवासीय सरकारच्या बाजूने उभा राहिल्याचे जाणवते. "पंतप्रधान यांनी २२ मार्च रोजी जनता कर्फ्यू पाळणे बाबत आव्हान केले होते."[5] त्यास कुठलाच विरोध, प्रतिकार, टीका, व्देष याचा लवलेश नबाळगता सर्वच देशवासीयांनी प्रतिसाद दिला. "तसेच 5 एप्रिल रोजी रात्री 9.०० वा.घरातील लाईट बंद करून दिवे प्रकाशित करणेबाबत जे आव्हान केले होते."[6] यासाठी भारतीय नागरिकांनी दिवे, मेणबत्ती पेटवून उत्तम सहभाग नोंदविला. अर्थातच संपूर्ण देश एकजुटीने कोविड 19 ला हद्दपार करण्यासाठी लढत आहे. हे चित्र राष्ट्रहितास लाभदायक स्वरूपाचे आहे.

५. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रभूत्व :

कोरोना हे महाभयंकर संकट असून यात देशातील सर्वच घटकांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. तरी या काळात भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली एक नवीन ओळख प्रस्थापित केलेली आहे. जगातील इतर देशांनी "कोरोनासाठी जागतिक स्तरावर स्थापन झालेल्या समितीचे अध्यक्ष भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना केले."[7] "भारताने कोरोना संकट काळात अमेरिका, ब्राझील या देशाना कोरोनासाठी उपयुक्त असे हायड्रोक्सिक्लोरोक्विन पुरवून संकट काळात मैत्रीची जुनी परंपरा जपली. यामुळेच ब्राझीलचे राष्ट्रपती बोल्सोनारो यांनी भारताचे पंतप्रधान यांची तुलना बजरंगबली यांच्याशी केली आहे." [8] ह्याबाबी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे प्रभुत्व सिद्ध करत आहे.

६. उदासीनता :

भारत सरकार व प्रत्येक घटक राज्यशासन कोरोना संकटाला हद्दपार करण्यासाठी जीवापाड प्रयत्न करीत आहे. पण या प्रयत्नाला काही जणांकडून छेद घातला जात आहे. यात लॉकडाऊनचे नियम मोडणे, कोरोना लक्षण असतांना इतरांच्या संपर्कात जाणे, कोरोना आजाराचे लक्षण लपविणे, कोरोनाबाबत अफवा पसरविणे, आरोग्याच्या बाबतीत काळजी न घेणे. नागरिकांतील ही उदासीनता जे कोरोनाला हद्दपार करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. त्यांचा हा अपमानच आहे. याबाबी चिंताजनक स्वरूपाच्या आहे.

निष्कर्ष :

कोविड 19 च्या संकटाने जगाला हेलावून सोडले आहे. या महामारीला रोखण्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटना युद्ध पातळीवर काम करत आहे. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक राष्ट्रातील वैदयकीय क्षेत्रातील संशोधक दिवस – रात्र परिश्रम करून लस शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या संकटाला

काही तज्ज्ञ जैविक युद्ध म्हणून ही संबोधत आहे. कोरोनाच्या महामारीने सर्वच क्षेत्रातील व्यवस्था कोलमडून पाडल्या आहे. जगात चाललेली धावपळ कधी थांबेल का ? असा प्रश्न सर्वांना पडला होता. पण या प्रश्नाचे उत्तर अगदी ४०० ते ५०० माइक्रोमीटरच्या विषाणूने दिले आहे.

कोरोना विरुद्धच्या लढ्यात भारताने दाखविलेले आंतरिक सामर्थ्य, शासन स्तरावरील उपाययोजना, नागरीकातील एकजूट, जागतिक स्तरावर दाखविलेले औद्यार्य ह्या बाबी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. जगाने भारताकडून बरेच काही शिकण्यासारखे आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांनी भारतातील आदर्शवत जीवन पद्धतीचा अंगीकार करायला हवा. स्वरू हिताचा विचार न करता दुस–याचा विचार करायला शिकले पाहिजे. आज देशा – देशात ज्या जीवघेण्या सत्ता स्पर्धा चालेल्या आहेत. त्या थांबून नैतिकता जोपासली पाहिजे. तसेच भारतीयांनी सुध्दा पाश्चिमात्यांचे अनुकरण न करता आपला प्राचीन वारसा व संस्कार जोपासले पाहिजे. तरच भविष्यातील जीवन आनंदी व निरोगमयी राहील.

संदर्भ

१. लोकमत दैनिक वर्तमान पत्र (वेब आवृत्ती) दि.२५.०३.२०२०, वेळ रात्री 8.28 वा.
2 www-amp/marathi-abplive-com] Date & 29/03/2020] Time & 10-35 am
3 www-indianspiritual-in/veda&shloka&about&life&in&hindi-35621-htm] Date – 29/04/2020] Time – 10-57 am
४. पुढारी दैनिक वर्तमान पत्र (वेब आवृत्ती) दि.२२.०३.२०२०, वेळ दृ सायं 6.28 वा.
5. www-financial EÛpress-com] Date – 29/04/2020] Time – 11-49 am
6 www-esakal-com] Date& 28/04/2020] Time – 11-07 am
7 www-lokmat-news 18-com] Date& 28/04/2020] Time & 6-11 pm
8. लोकमत दैनिक वर्तमान पत्र (वेब आवृत्ती) दि.०8.04.2०2०, वेळ दृ दुपारी 2 .19 वा.

158

* P.P * 2020-2021 *

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

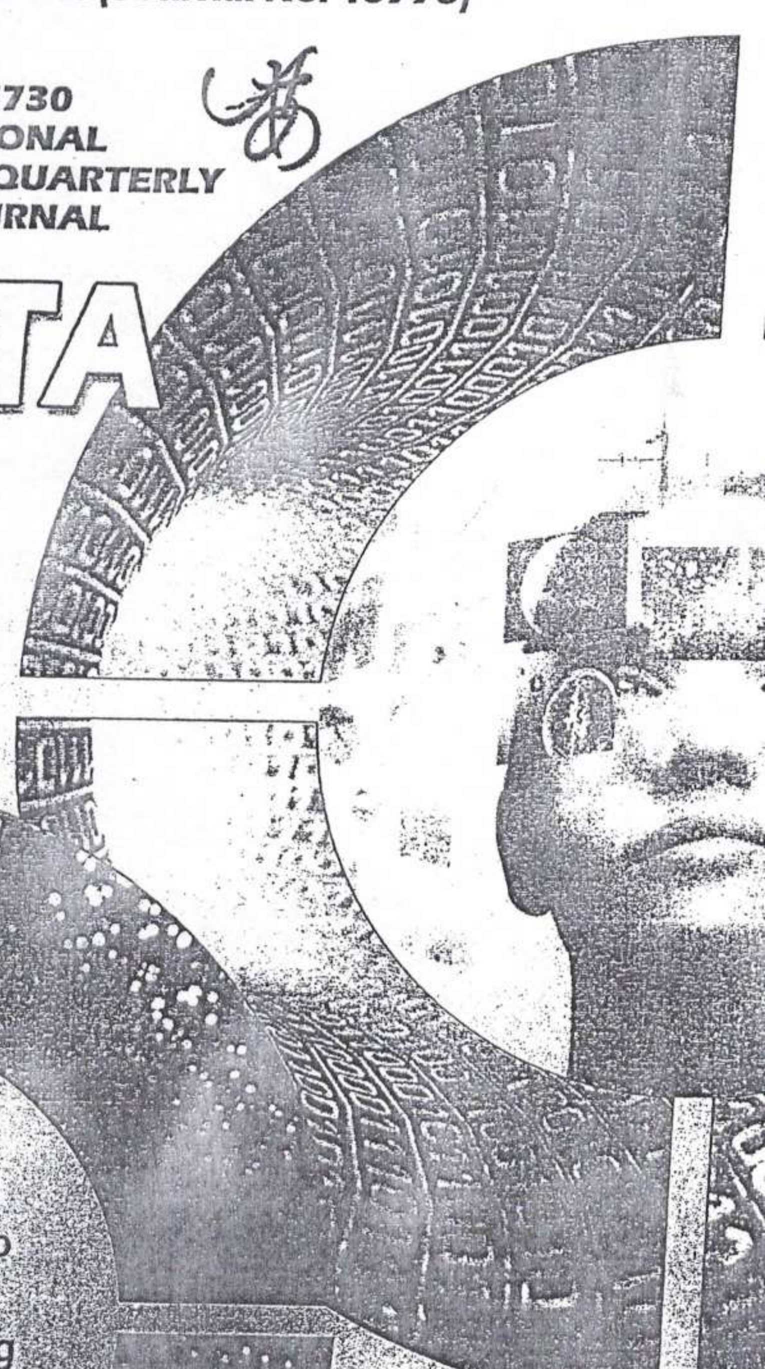

Volume - IX, Issue - III
July - September - 2020

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

English Part - II

DHULE

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - III July - September - 2020

ENGLISH PART - II

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE
A 150

147

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Study of Various Trainings on the Performance of District Level Badminton Players **Dr. Dattatray Karangale**	1-5
2	Effect of Bubbling Training on the Breathe Holding Capacity and Performance of the Swimmers **Dr. Ganesh Katakdeore**	6-10
3	Job Satisfaction of Secondary School Teachers of Belagavi District **Amoghimath A. S.** **Dr. A. V. Karabasanagoudra**	11-17
4	An Analytical Study on Performance of Selected Indexes of Bombay Stock Exchange in India with Reference to Effect of COVID-19 Pandemic **Dr. Ashish C. Makwana**	18-23
5	An effect of Student-Centred Strategies on the Academic Achievement of Secondary School Students **Dr. Raju G.**	24-29
6	Information Seeking Behaviour of Law Students in the Changing Digital Environment **Mr. Basawaraj Malipatil** **Mrs. Vaishali Pandit Shinde**	30-38
7	Indianness in the Novel of Mulk Raj Anand's Gauri **Pranyashil Shalikram Tembhurne**	39-43
8	Importance of Trademark in Branding and Marketing **Mr. Ayush G. K.**	44-48
9	IPR and its Influence in India **Dr. S. Anitha**	49-53
10	Financial Performance Analysis of Bharat Petroleum Corporation Limited **Chavada Baldevbhai Vinodbhai** **Dr. Jyotsnaben Patel**	54-69
11	Copy Right Protection in India **Dr. Bheemabai S. Mulage**	70-76

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

158

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Intellectual Property Rights in India with Special Reference to Trademarks and Designs **Sahil Bains** **Parshant Sharma** **Neha Rani** **Dr. Meghna Dhar**	77-83
13	Impact of Social Media on Language Hybridity: A Case of Hindi - English Hybridity in Virtual Space **Arundhati Mahanta**	84-90
14	A Study on Employability Skills of Graduate & Post Graduate Students with Special Reference to Mangaluru (An ISSR Sponsored Project Sponsored under IMPRESS Scheme) **Dr. Catherine Nirmala**	92-105
15	Effect of Ground Dwelling Ant, Pheidole Megacephala on Induced Soil Fertility in Nagpur City **Seema G. Kadu**	106-112
16	Intellectual Property Rights : Opportunities in Literary and other Sectors **Dr. Hemant Sudhakar Dalal**	110-115
17	A Study on Awareness Regarding Intellectual Property Rights among the Students **Mrs. Jayalaxmi**	116-123
18	Protecting Copyright and Enforcement of Copyright Laws in the Digital Era: Challenges and Solutions **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**	124-132
19	Physical Education **Mr. Uday Modak**	133-142
20	Design of Steering & Braking System for Self Propelled Onion Harvester **Prof. V. I. Pasare** **Swapnil Karande** **Sarvesh Lokhande** **Siddhartha Mangaonkar** **Prathmesh Pol**	143-154

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

149

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

16. Intellectual Property Rights : Opportunities in Literary and other Sectors

Dr. Hemant Sudhakar Dalal
Head and Associate Prof., Department of English, Vidya Wardhini College, Dhule.

Intellectual Property

Means the new creation of the human mind related with inventions, literary and artistic works,names, images, symbols and designs used in commerce. The Indian youths have great scope and opportunities in intellectual property because India is the country of unity in diversity. It has history, natural,economical,literary and artistic background. Moreover, Covid-19 offers a lot of opportunities because the way of life and business styles are changed. Ministry of Commerce and Industry, Government of India, has the office of the Controller General of Patents, Designs and Trade Marks Department for Promotion of Industry and Internal Trade. The youth should visit the website www.ipindia.nic.in for more information about intellectual property rights.

Crisis and opportunities are the two sides of the same coin. Covid-19 is a fatal Pandemic. It's changes the scenario of the world. The nations are divided due to covid-19 sources and impacts. The normal life of human beings are seem to cease. There is no medicine or vaccine in Covid-19. Covid-19 creates crisis in the field of finance, education, environment, employment, health, industry, psychology, infrastructural development, entrepreneurship, unorganised sector, society, literature, business and in the family life also. Lockdown is one of the outcome of Covid-19. It is used to stop the spread of covid-19 among the community. But it creates a lot of problems also. No doubt, covid-19 also creates the opportunities in the above-mentioned sectors. The new lifestyle and new way of business emerged due to covid-19.Here lies the opportunities for intellectual property for the youngsters and businessmen. Using mask, social distancing, use of sanitizer regularly, stay home stay safe and cleanliness become the important part of daily life.

The new lifestyle offers a lot of changes, challenges and opportunities for intellectual property for the society. It is the nee of time to live with Corona viruse. Lockdown is the temporary solution for covid-19. It is the time of change in each and every thing. So it is the time of crisis and opportunities also. Online teaching-learning, online shopping, online business, online

DHULE

courses and classes, online meetings, webinars, examinations and virtual life become th undivided part of this new life style. The technology seems to play a crucial role in the prese crisis and opportunities time.

Types of Intellectual Property

Copyright

Copyright is a legal term use to describe the rights that creators have over their literary and artistic works. Works covered by copyright range from books, music, painting, sculpture and films, to computer programs, data bases, advertisements, maps and technical drawings.

Patents

A patent is an exclusive right granted for an invention. Generally speaking, a patent provides the patent owner with the right to decide how-or whether the invention can be used by others. In exchange for this right, the patent owner makes technical information about the invention publicly available in the published patent document. • Trademarks

A Trademark is a Sign Capable of Distinguishing

The goods or services of one enterprise from those of other enterprises. Trademarks date back to ancient times when artisans used to put their signature or "mark" on their products.

Industrial Designs

An Industrial design Constitutes the ornamental or aesthetic aspect of an article. A design may consist of three - dimensional features, such as the shape or surface of an article or of two-dimensional features, such as patterns, lines or colour.

Geographical Indications

Geography indications and applications of origin are signs used on goods that have a specific geographical origin and possess qualities a reputation or characteristics that are essentially attributable to that place of origin. Most commonly, a geographicalhical indication includes the name of the place of origin of the goods.

Trade Secrets

Trade secrets are IP rights on confidential information which may be sold or licensed. The unauthorised acquisition, use or disclosure of such secret information in a manner contrary to honest commercial practices by others is regarded as an unfair practice and a violation of the trade secret protection."1

Covid-19 Changes the Living Style

Of the society. The literary writers have great scope for the literary and artistic works. They should invent new T, theories and presentation style in literature. Copyright will benefit them. Copyright will secure their rights on their new literary theories, trends and presentation style. The new types and methods of books have wide scope for copyright. The inventive literary writers, critics, essayists, dramatists, novelists, poets and publishers should grab these opportunities in Covid -19. The people wanted to read something new, in new style of presentation. Literature is the mirror of society. So the literary writers should present newness in the society and in the literary field also. Change is the law of nature. So the literary world and works also need changes in their types, forms, theories and presentation.

Covid-19 brings fatal situation in the world. It also brings many new things in the society. So it is the duty and skill of the literary writers to present this newness with new style before the readers. Copyright will secure their rights of intellectual property in literary and artistic works.

The opportunities are also open in educational fields. The students seem to deprive from the education. It's their very important time of life to shape their future and the nation. The crisis starts in the educational field when the Institutions are closed for long time and the examinations are likely to cancel. The students are suppose the future of the nation. Online teaching-learning seems the best option for the educational field. So many companies develop their Apps and software for online teaching-learning process. India is the country of the youths. Many youngsters tried to develop new apps for education system. The Prime Minister of India, Honorable Narendra Modi declared ban on 59 Chinese apps ,the youth responded positively to his appeal. Many Swadeshi companies and youths make apps for the country. The need of the time and the appeal for ' Aatam Nirbhar Bharat inspired the youths and the businessmen to grab these opportunities. Aatam Nirbhar Bharat provides opportunities for all to use their talent and skill in every sector and part of life to make India Aatam Nirbhar. It's a Swadeshi movement in 21st century. The people from the villages have also a lot of opportunities because they have abundant skills and capacity to produce swadeshi things from inheriting and traditional practical knowledge.

Health industry has many opportunities Covid-19 pandemic. PPT kits, masks,gloves, medicines, equipments and medical services etc. have a wide scope now a days. Many factories are starting to produce the above things in huge quantity. To make masks and PPT kits as per the

Vidya Vikas Mandal's Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

WHO standards have a new business. Many companies make machines for the making of PPT kits. Many people get jobs due to it. Many companies buy the services of the tailors in order to make masks. The talilors also get extra work and learning. Many Ayurvedic companies prepare kadhas. The youngsters seem to work in this sector also. India is the land of Ayurveda. Here lies the the opportunities for invention. The youths and businessmen should grab this opportunities. They must invent some new machineries, new way of work, they should also develop apps and software.

The agriculture sector also suffers due to covid-19 pandemic. The farmers do not get proper market and price to their grains. Already, the farmer faces many problems. Now a days they do not get proper seeds and workers for their farms. The youngsters from the agriculture sector may provide their services to the farmers. India is the country of agriculture. The processing on the access grains in order to make new food eatable items may open new opportunities for the farmers,the youngsters and for the businessmen also.The people are avoiding to buy products from the market due to Covid-19.If the people get hygiene and quality safe grains and food items then they prefer to buy it. So the ample opportunities are lies in the agricultural sector also. So the home delivery, online shopping or purchasing of grains and food items have a wide scope in India. So the farmers will get good price for their grains and the youngsters will also earn good money from this business. Some farmers and youngsters are already doing this business. So others have also opportunities in agriculture sector.

Rural infrastructure sector also opens new opportunities for intellectual property. Rural infrastructure development is the base of development of the ruler areas. The builders, contractor,workers, suppliers,architectures and other service providers also have wide scope in this sector. Now a days the central government also gives stress on the rural infrastructure development. So the youngsters and the businessmen have a lot of chances to earn money and also to help the development of rural infrastructure. So the businessmen will come to rural areas for building up their factories. The rural areas will also come into the mainstream of development due to rural infrastructure development. India is country of the villages. So the present sector has many problems. At the same time, the present sector has many opportunities also. The Prime Minister of India , Honourable Narendra Modi says, " Prime Minister Narendra Modi has affirmed that the economy is returning on track of normalisation after two weeks of the first phase of nationwide unlock. In his opening remarks during his interaction with the Chief Ministers of

Jai Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

21 states and Union Territories through video conference today, Mr. Modi emphasized the need to focus on both life and livelihood, boosting health infrastructure, testing and tracing as well as increasing economic activity. He said due to recent efforts, several green shoots in economy are now visible which are encouraging us to forge ahead....."2 The Government of India also offers following facilities,

Facilities Offered by the Patents Office

Filing Applications By Foreign Applicants Claiming Priority

- India, being a member country to Paris Convention and Patent Cooperation Treaty, provides all filing facilities as mandated under these arrangements to applicants for filing convention and national phase patent applications.

Simplified Procedure For Filing Of National Phase Applications

- The procedure for filing a national phase application in India (corresponding to PCT international application) is effortless in that, only one form is required to be filed and rest of the contents of the application are obtained by the Patent Office directly from the servers of International Bureau of the World Intellectual Property Organisation

E-Filing Facilities

- For filing an application for patent or any document in the Patent Office, comprehensive e-filing service is available at the official website with a facility for making e-payment and there is no need to personally visit the office.

Incentive for Online Filing

- Indian Patent office offers 10% reduction in fees for the online filing of all forms and documents relating to patents, at all stages of processing of an application, right from the stage of filing to the grant of the patent and post-grant processes.

Concession for Small Entities

- Applicants belonging to the category of micro, small and medium enterprises (SMEs) are required to pay only 50% of the fee payable by other legal entities namely companies etc. The objective is to encourage the MSMEs to protect their knowledge assets. This facility can be availed equally by foreign applicants.

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

152

Concession to Startups

- 80 % Fee concession, as compared to the fee for legal entities, is available for filing and other procedures in respect of patent applications filed by Startups.
- DIPP has launched a "Scheme for Facilitating Startups Intellectual Property Protection (SIPP)"to encourage IPR protection amongst Startups", which shall be in force until March 2020. The scheme includes providing facilitators to start ups for filing and processing of their applications for patents, designs and trademarks and reimbursement of professional charges to facilitators by the Government.
- A list of the facilitators for patents, designs and trademark has been uploaded on the website and the office of CGPDTM has taken necessary steps for effective implementation of the SIPP scheme.
- Expedited Examination of Patent Applications Applicants for international PCT applications who have selected Indian Patent Office as ISA/IPEA or Start-ups can request for Expedited Examination of their patent applications.........." 3

The Indian youths have wide scope in each and every field of life to invent new things. The Intellectual Property Rights will give them name, fame and wealth. So the Central government the State Government and other research Institutions should provide all the facilities to the youngsters. The society should create healthy atmosphere for the invention in all the sectors. All the human beings will get benefits from it.

References

1. https://www.wipo.int^about-ip
2. www.india.gov.in
3. www.makeinindia.com

2020-21

3

159+180

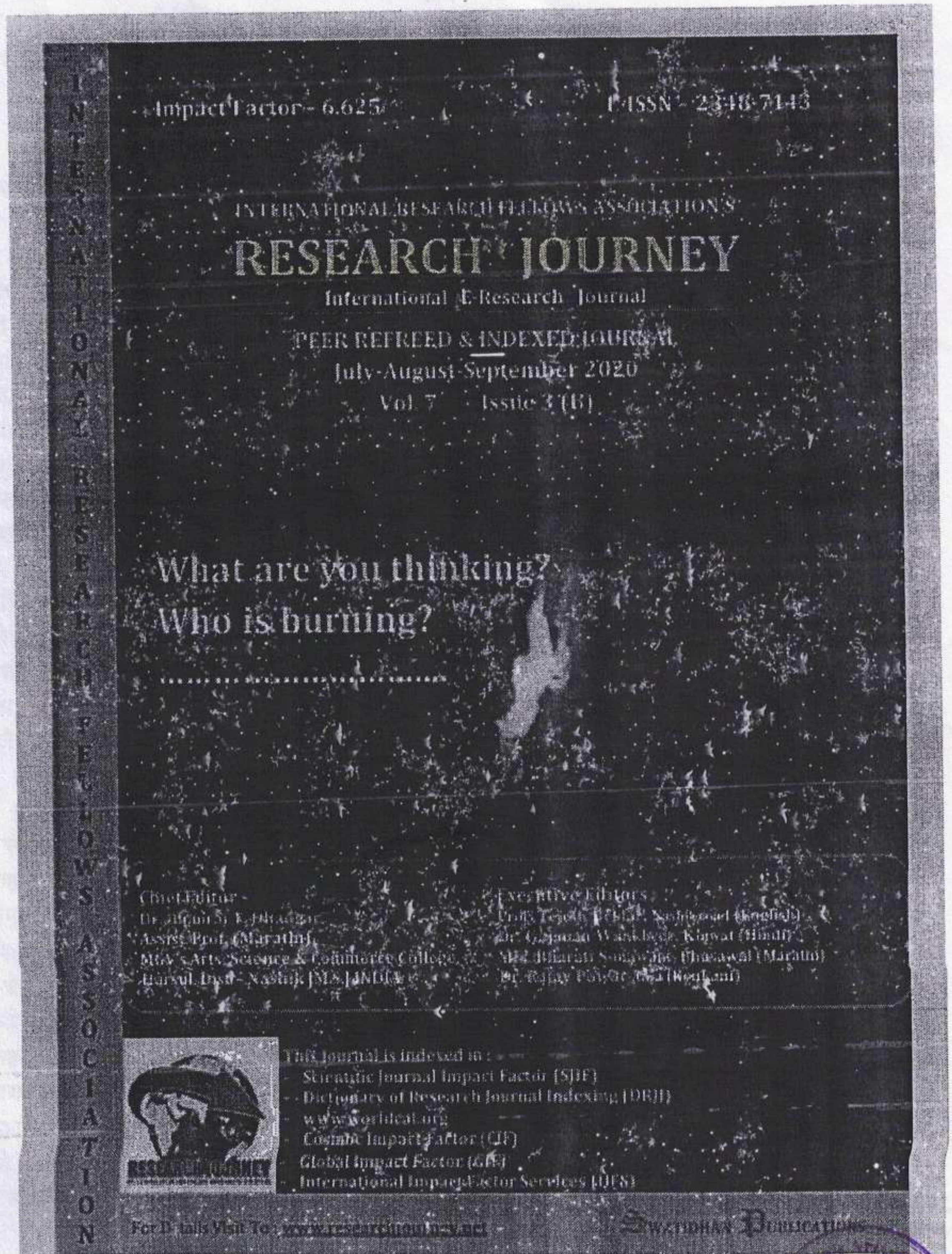

Impact Factor - 6.625 E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020

Vol. 7 Issue 3 (B)

What are you thinking?
Who is burning?

....

Chief Editor -
Dr. [illegible]
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. [illegible] (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
[illegible] Bhusawal (Marathi)
Dr. [illegible]

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Dictionary of Research Journal Indexing (DRJI)
- www.worldcat.org
- Cosmic Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

20202

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

वाहरू सोनवणे, उषाकिरण आत्राम व भूजंग मेश्राम यांच्या कवितेतील स्त्री जाणीवा एक शोध

डॉ. मंगेश भावराव पाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे
मो. नं. 9421571458
ई.मेल.vasumangal1974@gmail.com

भारतीय आदिवासी साहित्यांचा विचार केला असता आदिवासी समाज संपूर्ण भारतामध्ये विखुरलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय ख्यातीप्राप्त इतिहासकार डॉ. दामोदर कौसंबी म्हणतात की, सिंधु संस्कृतीचा कालखंड इ.स. पूर्व 3000 ते 1750 पर्यंतचा होता, नंतर मात्र —हास झाला. मोहेंजोदाडो आणि हडप्पा संस्कृती आली. सिंधुसंस्कृतीचे द्रविडियन लोक नागवंशीय आहेत. ते नागवंश आदिवासींचे कुलमित्र आहेत याला टोमन (Toman) म्हणावे लागेल आजही भारतात गौंड, कोरकु, कोलाम, आंध, परधान, बैगा, संथाल, मुंडा, अशा विविध जमाती आहेत. महाराष्ट्रामध्ये 47 जमाती असून ते आपआपले गोत्र, कुल, वंश आणि कुलदैवत यांना मानतात. त्यामध्ये उपजमाती देखील आहेत ते आपल्या संस्कृतीची जोपासना करून संस्कृतीमय जीवन जगत आहेत. विदर्भामध्ये प्रामुख्याने आंध, कोरकु, गोंड, पराधन, माडिया, बडामाडिया, हलबी अशा विवीध जमाती आहेत. संपूर्ण भारतात आदिवासी साहित्य, संस्कृती, कला, कृती, सण, उत्सव, प्रथा, परंपरा, वेशभूषा, भाषा, संस्कृती हे सर्व आपल्या देशाला वेगळेपण दाखवून देणारे माध्यम आहे. आदिवासी संस्कृती सुंदर स्वच्छ प्रतिमेची साधी, सरळ, प्रामाणिक, सर्व गुण संपन्न जपवणूक करणारी आहे.

आदिवासी साहित्यामध्ये कविता हा वाङ्मयप्रकार महत्वाचा ठरलेला आहे. आदिवासी कवींनी कवितेच्याद्वारे आपल्या भावना अधिक प्रमाणात व्यक्त केल्या, वेगळ्या जाणीवा आणि प्रेरणेतून जे साहित्य निर्माण होते, तेव्हा त्या साहित्य प्रवाहाची प्रगती व विकास घडतो. आदिवासी साहित्याचा विचार करता त्या साहित्य प्रकाराचे दालन अधिक समृध्द झालेले दिसते. आदिवासी स्त्रियांवर आजपर्यंत जे अन्याय, अत्याचार, शोषण झालेले आहे, त्या अन्यायाविरूध्द लढण्याचे सामर्थ्य, समाजातल्या प्रत्येक स्त्रीकडे आहे. समाजात स्त्रीकडे पाहण्याचा हिनतेच्या, नकाराच्या भावना नष्ट करण्यासाठी, स्त्रीला निर्भिड बनविणे, स्त्रीला प्रेरीत करून, अन्यायाविरूध्द ल[illegible] जागृत करण्यासाठी स्त्री साहित्याची, स्त्रीविषयी लिखाणाची अत्यंत गरज आहे.

146/268

आदिवासी स्त्रियांच्या कविता या अन्यायाविरूध्द वाचा फोडाणा—या आहे[illegible]धारित नवसमाज निर्माण करण्याचा ध्यास असणा—या या आशावादी कविता आहेत. आपल्या समाजातील जनशक्तीचे वरदान स्त्री शक्तिला दिले आहे. समाजपरिवर्तन घडवून आणण्याचे सामर्थ्य स्त्रीमध्ये आहे. म्हणून अज्ञान, अंधश्रध्दा यामध्ये स्त्रीयांना न अडकवता एक नवे युग निर्माण करण्याचे सामर्थ्य, क्षमता स्त्रीमध्ये आहे हे जाणले पाहिजे. पुरूषप्रधान समाज व्यवस्था नष्ट होऊन, स्त्री—पुरूष समानतेची भावना समाजमनात रूजायला हवी. वेगळया जाणिवा आणि प्रेरणा यांची आत्मप्रकटीकरणासाठी धडपड सुरू होते तेव्हा साहित्य निर्माण होते. तिचा अविष्कार प्रथम कवितेतुन होत असतो. आदिवासी जीवनातील अनुभव विश्वातील संवेदना ही कविता व्यक्त करते. श्रेष्ठ कवी वाहरू सोनवणे यांची "गोधड" आणि उषाकिरण आत्राम यांची "लेखणीच्या तलवारी" या दोन काव्यसंग्रहातून व्यक्त होणा—या स्त्री प्रतिमांचे चित्रण प्रस्तुत शोधनिंबधातून शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Sabha's Arts, Com. DHULE

E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

ज्या आदिवासी समाजाला हजारो वर्षाची परंपरा आहे, स्वतःची संस्कृती आहे. पण सभ्यतेच्या आणि तथाकथित संस्काराच्या नावाखाली त्यांना मागासलेले समजले गेले. ज्या समाजाचे वर्षानुवर्ष शोषण झालं अशा शोषित, वंचित, व्यवस्थेला खोल गाळात रूतलेल्या समाजाचं वास्तव शब्दांच्या माध्यमातून मांडण्याचं काम अनेक वर्षापासून वाहरू सोनवणे करत आहेत. आदिवासीनां मागासलेले, अप्रगत, मागे राहिलेले लोक असे समजले जाते. त्यांना बिचारे लोक म्हणून संबोधले जाते. नेमका हाच दृष्टिकोण बदलण्यासाठी आपल्या लेखणीचा वापर करणारे आणि आदिवासीनां आत्मसन्मान मिळवा यासाठीं जनआंदोलन उभी करणारे कवी वाहरू सोनवणे आहे. त्यांचा लढा हा आदिवासींना माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळावा यासाठी आहे. ते म्हणतात की आदिवासीची संस्कृती ही सर्वात प्रगत आहे. ज्या अमेरिकन संस्कृतीचे आपण गोडवे गातो, अनुकरण करतो त्यांच्याही पुढे जाणारी ही आदिवासी संस्कृती आहे. आदिवासी समाजात मुलीला हुंडा द्यावा लागत नाही, मुलीकडे आदराने पाहिले जाते, महिलेला निर्णय घेण्याचा अधिकार असतो, नव–याला नाकारण्याचा अधिकार असतो, या समाजात स्त्री–पुरूष समानता असून चंगळवादाला फाटा देणारी ही आदिवासी संस्कृती आहे. भुजंग मेश्रामाची कविता ही मराठी कवितेच्या मध्यप्रवाहातली महत्वाची कविता आहे. भुजंग मेश्राम यांचे लेखन हे वैचारिक गद्यलेखन अनन्यसाधारण आहे. त्यांचा जन्म नांदेड जिल्हयातील मलकागुडा या एका छोटयाश्या आदिवासी पाडयात 09.10.1958 रोजी झाला. त्यांनी आपल्या "ऊलगुलान" व अभुजमाड या दोन काव्यसंग्रहामधून त्यांच्या अनुभवविश्वाचे व वैचारिक दर्शन घडविले आहे. त्यांना आदिवासी समाजाबद्दल, माणसाबद्दल त्यांच्या मनात अपार प्रेम आणि करूणा होती.

वाहरू सोनवणे यांच्या कवितेतील आदिवासी स्त्रियांचे चित्रण :–

साठोत्तरी दोन दशकानंतर मराठी साहित्यात आदिवासी कविता दाखल झाली. आदिवासी कविता ही खास देशी वाणीची कविता आहे. वाहरू सोनवणे यांचा मराठी व भिल्ली या भाषेतील पहिला काव्यसंग्रह गोधड {1987} होय. भिल्ल समाजातून शिकून सवरून पुढे आलेले वाहरु सोनवणे हे केवळ कवीच नाहीत तर आदिवासीसाठी काम करणा–या श्रमिक मुक्तीदलाचे एक सक्रिय सुजाण कार्यकर्ते ही आहेत. गावकूसापासून शेकडो मैल दूर असलेल्या आदिवासीचे समूहजीवन गोधड मधून अविष्कृत होते. "गोधड" मध्ये 38 कविता मराठी व 16 कविता भिलोरी अशा एकूण 54 कवितांचा हा कविता संग्रह आहे. स्त्री हा वाहरू सोनवणेच्या चितंनाचा खास विषय [illegible] षण शोषणाचा इतिहास, तिचे वर्तमानकालीन वास्तव स्त्री कवितेतून सूचित करता [illegible] पण चेटकीन, एक वस्तू समजून स्त्री देहाचा भोग, बलात्कार इ. अनेक रूपातील स्त्री प्रतिमा कवी साकार करतात. कवी आपल्या कवितेतून स्त्री–पुरूष समानतेवर आधारित पुरूषामधील माणूस जागा होऊन स्त्रियांना माणूसकीची आस आहे. ही भावना व्यक्त करतात. स्त्री शोषणाचे हत्यार म्हणजे देवदासीपण होय असे वाहरू सोनवणे यांना वाटते. आपल्या "देवदासी" कवितेतून ही स्त्रीकडे बघण्याचा पुरुषप्रधान व धर्मव्यवस्थेचा शोषित संकेत ते स्पष्ट करतात. पशुवत समजून स्त्री देहाचा भोग घेणे हा कावेबाज संस्कृतीचा स्थिरभाव वाहरू सोनवणे यांची कवितेतून प्रकट होते.

वाहरू सोनवणे हे मराठी व भिलोरी भाषेचे श्रेष्ठ कवी आहेत. वाहरू सोनवणे हे मराठीचे कवी, लेखक, व आदिवासी एकता परिषदेचे सक्रीय कार्यकर्ते आहेत. या कविता संग्रहातील कविता मधून आदिवासींचे दारिद्रय, लाचार उच्चवर्गीयांकडून त्यांच्यावर केले जाणारे अत्याचार, पिळवणूक, विषम समाजव्यवस्था, माणुसकी जपणारी आदिवासी संस्कृती या गोष्टींचे दर्शन घडते. आदिवासी स्त्रियांदेखील भारतीय समाजव्यवस्थेत उपेक्षित राहिल्या या पुरूषप्रधान व्यवस्थेने त्यांनाही गुलाम बनविले. त्यांच्यावर अत्याचार केले त्यांच्या माणूसकीचे स्वतंत्र अस्तित्वही नाकारले गेले. जिवंत

सावली, स्त्री, देवदासी, अश्रू आईचेच का? या कवितांतून स्त्री प्रतिमा व्यक्त होताना दिसून येते. त्यांच्या 'कटाक्ष' या कवितेत कवी म्हणतात,"

"पोट भरुन खा बरं
अश्रू? अश्रूंचं काय
हे तर रोजच वाहत राहतात
तुम्ही जेवा पोट भरुन...
...आणि आईच्या कुशीतून
पोरानं कटाक्ष मारला
माझ्या पहिल्या घासावर."[1]

आदिवासीची व्यथा, वेदनांची समाजव्यवस्था बदलण्याची वेळ आली आहे. असे वाहरू सोनवणेंच्या कवितेतून स्पष्टपणे दिसून येते. मी आदिवासी आहे असे वाहरू सोनवणे गर्वाने म्हणतात. त्यांच्या गोधड या काव्यसंग्रहातुन त्यांनी नुसत्या विद्रोहाच्या कविता लिहल्या नाहीत तर आपल्या हजारो वर्षाच्या संस्कृतीचे दर्शन घडविले आहे. गोधड या काव्यसंग्रह हा आदिवासी जीवनातील दारिद्रय व शोषणाचा फाटकी गोधडी अर्थ घेऊन येतो. कवीला गोधड ही पुर्वपंरपरेने चालत आलेल्या दुःखाची आठवण करून देते.

उषाकिरण आत्राम यांच्या कवितेतील आदिवासी स्त्रियांचे चित्रण :–

उषाकिरण आत्राम यांचा "लेखणीच्या तलवारी" हा कविता संग्रह आहे. या नामवंत लेखिका व मराठी विषयात एम.ए. असुन शासकिय राजपत्रित अधिकारी आहेत. आदिवासी जीवनजाणिवा आपल्या कवितेतून ताकदीने व्यक्त करणा–या शिक्षणातून जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी ठेवणा–या, आदिवासीचे कष्टप्रद आयुष्य किती अन्यायग्रस्त केविलवाणे व हतबल आहे हे आपल्या लेखनातून मांडणा–या उषाकिरण आत्राम या विवीध भाषासंवर्धनाचे काम करतात. 'गोंडवाणी दर्शन' हे मासिक 28 वर्षापासून त्या चालवत आहेत. निसर्गावर प्रेम करणारा, उत्कट जगणारा आणि व्यवस्थेचा बळी ठरत असलेला आजचा केविलवाणा आदिवासी आपल्यासमोर 148/268 चपूर्ण काम उषाकिरण यांच्या कवितेतून झाले आहे. आदिवासी समाजाचे वास्तव जगण समजून घेणे तसे प्रंचड वेदनादायी आहे. आपल्या रसिक मानसिकतेचा पार चेंदामेंदा करणारे भयाण आयुष्य आदिवासी जगत असतात. त्यांचे गोंडी, मराठी, हिन्दी व इंग्रजी भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व आहे. त्यांची आणखीन तीन पुस्तके प्रकाशित आहेत. आदिवासींच्या जीवनाचा वेध घेऊन त्यांनी कला व लोकसाहित्य यांच्या अध्ययन संशोधनात उभी हयात वेचली आहे. आणि या "लेखणीच्या तलवारी" या कवितासंग्रहातून वेदनेचे विश्व टिपले आहे. स्त्रियांच्या अत्याचार, दुःख, दारिद्रय, पिडा, वेदना, अन्याय, शोषण विरोधात एल्गार पुकारते. समाज जागृती आणि स्त्री जागृतीसाठी सज्ज अशी लेखिका आहे. याचे विस्तारीतपणे लेखन शोधनिबंधात सादर केले आहे. या दोन कवीच्या काव्यलेखनाची वैशिष्टये आणि तुलनात्मक अभ्यास प्रस्तुतच्या शोध निबंधातुन सविस्तर पणे केलेला आहे. सदरील शोधनिबंध लेखनासाठी पुरक संदर्भग्रंथाचा आधार घेतलेला आहे. व शेवटी निष्कर्ष नोंदविण्यात आला आहे.

भूजंग मेश्राम यांच्या कवितेतील आदिवासी स्त्रियांचे चित्रण:–

भूजंग मेश्राम यांनी "ऊलगुलान" मधून आदिम स्त्रीत्व व आदिवासीचे शिक्षण याविषयी काव्यलेखन केले आहे. "ऊलगुलान" या काव्यसंग्रहात भूजंग मेश्रामांनी गोंडी कविता लिहल्या आहेत. हे आदिवासी कवितेतील एक अधिकारी व्यक्तिमत्व त्यांच्या लेखनीने आदिवासींच्या स्थितीगती, शोषण व एकंदरीतच हलाखींचे जीवन याबरोबर ज्या प्रस्थापित व्यवस्थेने आदिवासींच्या अस्तित्वावरच घाला

घातला. त्या व्यवस्थेच्या विरोधात कांतीचा "ऊलगुलान" पेटवणारा कांतीकारक कवी आहे. त्यांच्या व्यक्ति व कार्यउक्तीच्या संदर्भात वाहरू सोनवणे म्हणतात. भूजंग मेश्राम यांनी दलित, आदिवासी आणि कष्टकरी समाजाच्या सुख दुःखाशी आपले नाते सांगत शोषणमुक्त समाजाचे स्वप्न पाहिले, त्यासाठी आपले विचार तेवत ठेवले. लिखाण आणि कवितेच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी दमण व शोषणावर आधारीत समाजव्यवस्थेला ते कडाडून विरोध करतात एकंदरीतच भूजंग नेश्रामांची कविता आदिवासी स्त्री जाणिवा मोठया मनाने कवेत घेते "ऊलगुलान" तील कविता मराठी कवितेच्या मध्यवर्ती प्रवाहात एक सशक्त आदिवासी कविता म्हणून ओळखली जाते. आदिवासी जीवनाचे व्यापक आशयविश्व आपल्या केंद्रस्थानी ठेवले आहे. आदिवासीच्या वैदिकपूर्व काळापासून ते वर्तमानकाळापर्यंत आदिवासींच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनाचे अनेक संदर्भ या कवितेला व्यापून आहेत. "ऊलगुलान" हा कविता संग्रह जेव्हा मराठीत दाखल झाला तेव्हा एका वेगळया जीवनाची ओळख मराठी साहित्यिकांच्या वाचकांना व अभ्यासकांना झाली. बघता–बघता ही कविता राष्ट्रीय स्तरावर या बाबत चंद्रकात पाटील म्हणतात," भूजंग अवघ्या एका दशकात राष्ट्रीय पातळीवर मान्यता पावला आणि त्यासाठी त्याने कुठेही घुसखोरी केली नाही, तडजोडी केल्या नाहीत, वाङःमयीन राजकारण केलं नाही. त्यांच्या कवितेत एवढी शक्ती होती की रसिक वाचकांना ती वाचल्या–वाचल्याच जाणवायची."[2]

आदिवासीचे दुःख आत–बाहेर अश्या दोन प्रकारचे आहे. आपल्या लेखन वैशिष्टयाने आदिवासीचें जीवन आणि संस्कृतीचे संदर्भ वेचत भूजंग मेश्राम यांची कविता मराठीतून अभिव्यक्त झाली आहे. ते आजतागायत ज्या वेदनेच्या, दाबून ठेवलेल्या अंतरीच्या उमलायाचा उदविग्न स्वर ध्वनितच झाला अशी स्त्री. ती सवर्ण असो, दलित असो, आदिवासी असो तिचे दुःख, त्याची जातकुळी, तिची स्वप्न आशा–आकांक्षा, दखल कुठल्याच व्यवस्थेने, कुठल्याच मानव धर्माने घेतली नाही. तिच्या शोषणाचा मार्ग आणि शस्त्र नेहमी परजत ठेवली. स्त्रीला एकाचवेळी देवत्व बहाल करणारा आणि त्याचवेळी तिचे सर्वोतोपरीने शोषण करणारा पुरूष व पुरूषी मानसिकतेचे शोषण करण्यापासून क्षणमात्र ढळली नाही. भूजंग मेश्राम यांच्या "ऊलगुलान" काव्यसंग्रहातील कविता आंतरबाहय द्वंद्व पेटवित जातात. नागकन्या, अरण्यबेट जंगल अश्या प्रतिमांतून संस्कृतीचे वेगवेगळे पैलू वाचकांच्या पुढयात ठेवते. हया नागकन्या {जंगलकन्या} आपले स्वच्छंद आयुष्य जगत असताना व्यवस्थेच्या वाईट प्रवृत्तिला कशा बळी पडतात आणि त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराची वासलात कशी निघते ते कवी या ओळीतून मांडतात.

"परवा–परवाच आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष साजरले,
मी ही मोहरले पुन्हा कालचं तुझी बातमी आली,
29 जून 1980 बयना कवडू कोडावे,
अन् सगळया पुर्नवसनांचे तत्वज्ञान मी झुगारुन टाकले."[3]

भुजंग मेश्राम याच्यां कवितामधून स्त्री जीवनाची वेगवेगळी रुपे येतात. साईटवर मरेपर्यंत काबाडकष्ट करणा–या आईपासून तर वेगवेगळी व्यक्तिमत्व लाभलेल्या स्त्रियां, अत्याचाराने पीडित स्त्रियां अशी अनेक रुपे त्यांच्या कवितेतून पहावयास मिळतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधात कवी वाहरू सोनवणे, उषाकिरण आत्राम, आणि भूजंग मेश्राम यानी रेखाटलेली स्त्री तिची विविधरंगी प्रतिमा, तिच्या मनातील कढ, समाजाने केलेला छळ, तिची स्वप्न, आशा–आंकाक्षा, तिचे कष्ट व त्याग, तिची कुटूंबनिष्ठा, पुरूषी मानसिकतेविरूध्दची चिड, राग, द्वेष

इत्यादी जाणिवांचा शोध, प्रतिक–प्रतिमांच्या, भाषिक कौशल्यांच्या अर्थछटांच्या सहाय्याने केला आहे. सदरील शोधनिबंधास संदर्भमुल्य आहे.

संदर्भ सूची :

1. सोनवणे वाहरू – गोधड कवितासंग्रह 1987, सुगावा प्रकाशन 1987, पृष्ठ क. 12
2. मुनघाटे (डॉ) प्रमोद – आदिवासी मराठी साहित्य : स्वरुप आणि समस्या, प्रतिमा प्रकाशन पृष्ठ क. 71
3. मेश्राम भूजंग – आदिवासी साहित्य आणि अस्मिताबोध, पृष्ठ क. 77

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. गोधड – वाहरू सोनवणे
2. आदिवासी मराठी साहित्य : स्वरुप आणि समस्या – डॉ. प्रमोद मुनघाटे,
3. आदिवासी साहित्य आणि अस्मिताबोध – भूजंग मेश्राम
4. ऊलगुलान – भूजंग मेश्राम
5. लेखणीच्या तलवारी – उषाकिरण आत्राम

150/268

160 2020-21

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal

E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

आदिवासी समाजव्यवस्थेतील स्त्री

डॉ. मंगेश भावराव पाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे
मो. नं. 9421571458
ई.मेल-vasumangal1974@gmail.com

सृष्टी चालविण्याची सृजनात्मक शक्ती ज्या स्त्री मध्ये आहे. ज्या स्त्रीने निम्मे क्षेत्र व्यापून आपल्या कार्याचा ठसा समाजात उमटवला आहे. त्या स्त्रीची खरी कदर समाज करु शकला नाही. कारण की प्रगत समजल्या जाणाऱ्या समाजात आजही पुरुषी मानसिकतेमुळे स्त्रियांच्या कर्तृत्वाला लगाम घालण्याचा प्रयत्न केला जातो आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुषांचे समाजातील व्यस्त प्रमाण म्हणजेच स्त्रियांची घटत जाणारी संख्या हा एक फार मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. प्रगत समाजात मातृसत्ताक कुटुंब पध्दतीत वंश मातेच्या नावाने चालत असला तरी वास्तविक पाहता प्रत्यक्षात मात्र सर्वच मालमत्तेची संरक्षण करण्याची जबाबदारी मुलीच्या मामाकडे असते. स्त्रीच्या इच्छेप्रमाणे कुटूंबातील मालमत्तेचे व्यवस्थापन होत असले तरी स्त्री वेळोवेळी भावाचे किंवा मामाचे मार्गदर्शन, सल्ला व सहकार्य घेत असते. मातृसत्ताक कुटूंब पध्दतीत घटस्फोट घेण्याचा अधिकार केवळ पुरुषाला असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच स्त्री घटस्फोटाची मागणी करु शकत नाही. मातृसत्तात्मक कुटूंब पध्दतीतुन आणखी एक समस्या समोर आली आहे. ती म्हणजे स्त्रियांची सत्ता असल्या कारणाने पुरुष कमजोर बनले, खचून गेले, आळशी बनले आणि व्यसनाधीन झाले. दुसरीकडे महिलांचे दुखणे वेगळे, स्त्रियांनाच मुले वाढवावी लागतात, घर चालवावे लागते, अर्थार्जन करावे लागते, पुरुष मात्र घरात बसून काहीच करत नाही त्यामुळे स्त्रियांची सत्ता असूनही स्त्रिया मेटाकुटीला आल्या आहेत.

आधुनिक काळात आदिवासी समाजाचा विकास करण्याच्या दृष्टिने भारत सरकारने आणलेल्या विविध योजना, आदिवासी विकास प्रकल्प, शैक्षणिक सोई सुविधा, व्यवसाय प्रशिक्षण वर्ग, आदिवासी स्त्रियांच्या कुपोषणाच्या समस्या सोडविण्यासाठी विवीध समाजसेवकांनी, सेवाभावी संस्थानी, सरकारने केलेले उपाय या गोष्टींना थोडेफार फळ येत असतांना दिसुन येत आहे. आणि आदिवासी स्त्री ही काळानुसार, परिस्थितीनुसार स्वतःमध्ये परिवर्तन करुन विकास प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत ही निश्चितच अभिमानास्पद बाब आहे. आदिवासी मुलीच्या लग्नात मुलाकडून मुलीच्या वडिलांना देज देण्याची प्रथा, स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचा अधिकार, काही जमातीमध्ये असणारी घोटुलची व्यवस्था, विधवेला पुर्नविवाहाचा अधिकार, पतीच्या मालमत्तेत वाटा, मयतीमध्ये सहभाग हे सर्व हक्क आदिवासी स्त्रिला आहेत. परंतु नागरी समाजामध्ये अशा अनेक स्त्रिया आहेत की ज्यांना स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचा अधिकार नाही. विधवा असेल तर पुर्नविवाहाचा अधिकार नाही. मयतीमध्ये सहभाग नाही. या गोष्टीचा विचार केला तर आदिवासी स्त्री इतर स्त्रियांपेक्षा अधिक स्वतंत्र असल्याचे जाणवते. असे जरी असले तरी आदिवासी स्त्रिच्या समस्याही खूप आहेत.

मराठी साहित्यात आदिवासी जीवनाची पहिली दखल महात्मा फुले यांनी घेतली.

"गोंड भिल्ल क्षेत्री होती मुळधनी
इराणी मागणी आले येथे"[१]

आदिवासी स्त्रियांमध्ये प्रचंड गरिबी, अज्ञान, अंधश्रध्दा, शिक्षणाचा अभाव आहे यामुळे त्यांची कोणीही सहज फसवणूक करतात. प्रचंड पिळवणूक व पिढीजात पशुतुल्य जीवन त्यांना जगावे लागते. जीवनातील कठोर कष्ट करत सामोरे जाण्याचा प्रयत्न करणारी आदिवासी स्त्री आहे. गवत कापणे, गवत विकणे, इंधन गोळा करणे, मोहाची फुलं, कंदमुळे व फळे गोळा करणे, खुरपणी करणे, स्वयंपाक करणे यासारखी सर्व कामे आदिवासी स्त्री करत असते. टिचभर पोटाची खळगी भरण्यासाठी तीला अहोरात्र कष्ट उपसावे लागतात. पुरुषांच्या बरोबरीचे नाही तर फक्त प्राथमिक

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

अधिकार तरी स्त्रियांना प्राप्त व्हावेत म्हणून सावित्रीबाई फुले व महिला सुधारकांनी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेशी झगडून महिलांना अधिकार मिळवून दिले. मात्र त्यातील अनेक महिलांना आपले अधिकारच माहित नाहीत. त्या महिलांमध्ये या अतिदुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासी स्त्रियांचा समावेश होतो. या स्त्रिया आपल्या प्रगतीपासून बऱ्याच दूर आहेत. शिक्षणाअभावीं त्यांच्या जीवनातून अजूनही अंधार नाहीसा झालेला नाही. असे म्हटले जाते की, 'शिकलेली आई घरादार पुढे नेई'. आदिवासी समाजातील महिलाच अज्ञानी असतील तर त्यांच्या पुढच्या पिढीचे काय होईल ?

"पावरा जमातीत 'बारेला बोली' बोलणारा समाज अक्राणी, धडगांव, तळोंदा, शहादा तालुक्यात आढळुन येतो. तर शिरपूर तालुक्यात पावरा बोली बोलणारा समाज आढळुन येतो."[२] आदिवासी महिलांपुढे आरोग्याचे प्रश्न आ वासून उभे आहेत. मानसिक व शारीरिक परिपक्व न झालेल्या वयातच आदिवासी समाजात लग्न केली जातात. वयाच्या १४-१५ वर्षातच आदिवासी मुली आई होतात. हे त्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टिने घातक असते. आरोग्य सुविधा अभावी अनेक आदिवासी महिला अस्थिपंजर झाल्या आहेत. आदिवासी भागामध्ये दळणवळणाची साधने अपुरी असल्याने गरोदर महिलांना प्रसुतीसाठी दवाखान्या अभावी मरण यातना सहन कराव्या लागतात. यातच अनेक महिलांना मृत्यूला सामोरे जावे लागते. परिघाबाहेरच्या आदिवासी जमातींचे जीवन आपल्या नजरेने पाहण्याची व त्यांचे जीवन जगण्याच्या संघर्षाची जाणिव होण्यासाठी ही कार्यशाळा नक्कीच मार्गदर्शक ठरेल.

२००१ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १००० कोटीहुन अधिक असून त्यात १० कोटी ७२ लाख लोक भटक्या जमातीचे आहेत. ही लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या १० टक्के पेक्षा अधिक आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींची लोकसंख्या ७३.१८ लाख असुन ती एकूण लोकसंख्येच्या ९.२७ टक्के इतकी आहे. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर सुध्दा हे आदिवासीजन, मतदानाचा हक्क, राहिवासी दाखला, शिधापत्रिका, शिक्षणाचा हक्क, आरोग्याची हमी इ. मुलभूत व प्राथमिक हक्कापासुन शेकडो मैल दुर आहेत. "१९७२ पासुन महाराष्ट्रात आजपर्यंत ५५२ आश्रमशाळा सुरु झाल्या."[३]

आज आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात स्थित्यंतराच्या अवस्थेत आहे. त्यांच्या जीवनास योग्य ते मार्गदर्शन झाले पाहिजे. राजकीय हक्क दिल्याने, शिक्षणाने व संस्कृती लादल्याने त्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. सुदैवाने महाराष्ट्रातील आदिवासी हे रानटी स्थितीत नाहीत. इतर समाजाशी त्यांचा संपर्क वाढत आहे. आदिम जीवनाला एक आंतरिक मूल्य आहे. त्यांची संस्कृती समृध्द आहे. त्यांचे आप्तसंबंध, विधी, इत्यादींनी त्यांचे सामाजिक जीवन नियंत्रित आहे. खऱ्या अर्थाने भारतीय संस्कृतीचे जतन आदिवासी समाजानेच केले आहे. शब्दसंपत्तीने भरलेली भाषा लोकगीते, म्हणी, जादू मंत्र, धर्म यामुळे त्यांच्या समाजजीवनाला संपन्नता लाभलेली आहे. आदिवासी संस्कृती टिकविण्यात स्त्रिचा फार मोठा वाटा आहे. भारताच्या विकासात साधारणतः ८० ते ८५ टक्के पुरुष तर १०-१५ टक्के स्त्रियांचा वाटा आहे. आजही स्त्रियांच्या संदर्भात ही टक्केवारी कमीच आहे. निसर्ग नियमाने स्त्री-पुरुष प्रमाण समान अ... रुष प्रमाण ५०-५५ टक्के असतांना विकासाच्या संधीपासून, शिक्षणापासून स्त्री वंचित आहे. ... ाण भाषा असुन खान्देशात अनेक बोलीभाषा बोलल्या जातात त्याखालील प्रमाणे

मराठी आदिवासी बोली

मराठी	तडवी	भिलोरी	पावरी	माथवाडी
कातडी	चामळी	चामळी	खालड	चामळ
केस	बाल	बाल	जुटा	सिंगे
गळा	गया	घोगी	बुचं	गोलू
जीभ	जीब	जीब	जीब	जीब
रक्त	रगत	रगत	ल्युय	रक्त
गाय	गावळी	गावळी	वासडी	वासळी[४]

E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

आदिवासी समाजात स्त्री जीवनाचे काही वेगळेच पैलू पहावयास मिळतात. येथे स्त्रिला सर्वच बाबतीत समान हक्क, समान दर्जा दिलेला आहे. आजही आदिवासी जमातीत मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती अस्तित्वात आहे. आदिम स्त्रिला कौटुंबिक, वैवाहिक व सामाजिक जीवनात पुरुषाच्या बरोबरीने दर्जा आहे. भारत सरकारच्या व महाराष्ट्र शासनाच्या परिपत्रकानुसार महाराष्ट्रमध्ये एकुण ४७ छोट्या-मोठ्या आदिवासी जमाती राहतात. यातील काही जमातींची नोंद कागदोपत्री नाही. काही जमातींनी आपली प्राचीन संस्कृती, पांरपारिक लोककथा, लोकगीते रुढी परंपरा, दैवत कथा, लोकजीवन इत्यादी आजपर्यंत जपून ठेवलेले आहे. त्यांच्या विशिष्ट सांस्कृतिक जीवनाचा व साहित्याचा ठसा कायम त्या भागात दिसून येतो. १९७५ हे वर्ष युनोने 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषित केले. या वर्षात सर्वच क्षेत्रातील महिलांच्या सहभागाची पाहणी केली. त्यातून युनोला महिलांच्या सर्वच क्षेत्रातील मागासलेपणा आणि दुय्यमत्व जाणवले आणि १९७५ ते १९८८ हे 'आंतरराष्ट्रीय महिला दशक' जाहीर केले. शतकानुशतके आदिवासी स्त्रियांचा दाबला गेलेला हुंकार मोकळा झाला आणि स्त्रियांच्या मानसिक, शारिरीक, आर्थिक, लैंगिक शोषणावर, अन्यायावर त्या धीटपणे बोलू व लिहू लागल्या आणि एक आदिवासी स्त्री मुक्तीची चळवळ उभी राहिली.

आदिवासी स्त्रिचे कष्टमय जीवन पाहिल्यावर ती आपल्या आरोग्याकडे लक्ष देत नाही तसेच समतोल आहाराचा अभाव त्यामुळे त्या ॲनिमिक पेशंट होतात. आदिवासी स्त्रिया आपल्या कुटुंबाचा भरणपोषणाचा भार ६० टक्के उचलतात. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाल्यावर आदिवासी मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आणि आज प्रशासन, राजकारण, वैद्यकीय क्षेत्र, वकिल अशा अनेक क्षेत्रात आदिवासी स्त्रिया कार्यरत आहेत. हिंदु कोड बील आणि अलिकडचा कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ च्या अनुशंगाने स्त्रियांना बरेच संरक्षण मिळाले. म्हणून आज आदिवासी स्त्री सामाजिक दृष्ट्या समानतेच्या पातळीवर पोहचलेली दिसते. म्हणूनच आदिवासी स्त्री आत्महत्या करीत नाही. तसेच पुरुषांच्या अत्याचाराला बळीपडूनही मृत्यूला कवटाळीत नाही. आदिवासी स्त्री फक्त एका अमानुष प्रथेला बळी पडु शकते ती म्हणजे डाकीन प्रथा. ही आदिवासी समाजामध्ये मोठी सामाजिक समस्या आहे. हिंदु कोड बील, मुस्लिम पर्सनल लॉं व शरियत ख्रिश्चन महिला वारसा कायदा, पारशी महिला वारसा कायदा, इत्यादी कायदे भारतीय राज्यघटनेने मान्य केले तरी आदिवासी महिला वारसा कायदा करणे आज गरजेचें झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. गारे (डॉ.) गोविंद - महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती समस्या, आदिवासी संशोधन [illegible] पुणे, पृष्ठ क्र.497
2. पावरा सुभाष - आदिवासी पावरा संस्कृती, भाषा संशोधन प्रकाशन केंद्र बडोदा, 199[illegible]
3. गावीत (डॉ.) पुष्पा - आदिवासी संस्कृती भाषा आणि साहित्य, अथर्व पब्लिकेशन, जळगांव, 17 ऑक्टोबर 2014, पृष्ठ क्र.135
4. गावीत (डॉ.) पुष्पा - पश्चिम खान्देशातील आदिवासी बोली भाषांचा शब्दकोश, राजहंस प्रकाशन, धुळे, जून 2008, पृष्ठ क्र.47

162/268

Sabha's Arts, Com. & Sci. College PHULE

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

161

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2020

ISSUE No – CCLXIII (263)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.S.N.Jadhavar
Editor :
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Dr.R.M.Hajari
Executive Editor:
Principal
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Aadhar International Publications

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© **All rights reserved with the authors & publisher**

...'s Arts, Com. & Sci. College ... PHULE

20	एच.आय.व्ही सह जीवन जगणाऱ्या विधवांच्या समस्या –एक अन्वेषणात्मक अभ्यास. **सुषमा शंकर तिनगोटे**	79
21	शोध – शीतला देवीचा प्रा. डॉ. अरविंद सोनटक्के	83
22	धर्माधिष्ठित तत्वज्ञानाचा महिलांवरील अत्याचार : एक चिकित्सा (विशेष संदर्भ मूरळी देवदासी जोगतीण) डॉ. अनिता व्यंकटराव शिंदे	87
23	प्राचीन भारतातील कर्तबगार स्त्रिया आणि स्त्रियांचा दर्जा- एक दृष्टिक्षेप **प्रा.डॉ.संतोष रोहिदास पहारे**	90
24	'हैदराबाद मुक्ती संग्रामात स्त्रियांचे योगदान डॉ.राजाराम रा पिपळपल्ले	93
25	भारताच्या अज्ञात इतिहासातील कर्तबगार राणी दुर्गावतीचा इतिहास प्रा.डॉ राजविरेंद्रसिंग रुबजी गावित	98
26	महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना आणि सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक आशय **प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे**	102
27	भारतवर्ष की ऐतिहासिक महिलाओं का देश के प्रति योगदान : स्त्री विमर्श **डॉ. रज़िया शहेनाज़ शेख अब्दुल्ला**	105
28	पंचायती—राज में महिला नेतृत्त्व और अशिक्षा सद्दाम हुसैन	108
29	औरंगाबाद शहरातील एच.आय.व्हि सह जीवन जगणाऱ्या रूग्णांना सेवा पुरविणाऱ्या व्यावसायिकांचे एच.आय.व्हि चे प्रमाण व परिणामाबाबत मत. **सुषमा शंकर तिनगोटे**	112
30	पंचायत राज व्यवस्थेतील विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातींच्या महिलांचा राजकीय सहभाग विशेष संदर्भ कळंब तालुका **डॉ. नामानंद गौतम साठे**	117
31	प्रमुख १४ बँकांचे राष्ट्रीयकरण: श्रीमती इंदीरा गांधी यांची भुमिका एक चिकित्सक अभ्यास. प्रा. डॉ. एस एल मेढे	119
32	मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. मुळे पी.एम.	123
33	कौटुंबिक हिंसाचार : भारतीय महिला **प्रा.डॉ.तोटे दादासाहेब सर्जेराव**	126
34	बौध्द धर्मातील स्त्रीयांचे स्थान व भूमिका **प्रा.डॉ.सुवर्णा उमाकांत टेंकाळे (वाले)**	128
35	सावित्रीबाई फुलेंची कामगिरी **प्रा.कांबळे शिवाजी ईरबा**	132
36	भारतीय शेती व शेती व्यवसायात काम करणाऱ्या महिला डॉ.एम.डी.कच्छवे.	135
37	मराठी साहित्यातील स्त्रीचित्रण - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. रामहारी मायकर**	140
38	स्त्रीवादी साहित्य मुळाटे श्रीधर सुधाकर	144
39	मराठी स्त्रीवादी साहित्य **प्रा.डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी**	147

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 263 (CCLXIII)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

भारताच्या अज्ञात इतिहासातील कर्तबगार राणी दुर्गावतीचा इतिहास

प्रा.डॉ राजविरेंद्रसिंग रुबजी गावित
इतिहास विभाग प्रमुख विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:- आदिवासी जमाती भारताच्या विविध भूप्रदेशात वास्तव्यास आहेत. महाराष्ट्राबरोबर राजस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात, आंध्रप्रदेश या राज्यातही आदिवासी जमाती प्रामुख्याने आढळतात. सह्याद्री, माळवा, विंध्य, अरवली या पर्वतरांगांच्या प्रदेश आणि विषेतः मध्य भारतातील प्रदेश भिलवाड या नावानेही ओळखला जात होता. आदिवासींना प्राचीन ऐतिहासिक परंमपरा लाभलेली आहे. रामायण काळात दंडकारण्य प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या या लोंकांना शबर, किरात, निषाद या नावाने ओळखले जात होते. जागतिक स्तरावर आदिवासी या शब्दप्रयोगाऐवजी Aminist हा शब्द प्रयोग वापरला जातो. हा शब्द प्राणीपूजक असा मराठीत केला जात होता. खर तर आदिवासी म्हणजे निसर्गपूजक आणि वंशपरंपरागत देवदेवतांची पूजा करणारे मुळचे लोक म्हणजे आदिवासी होय.

आर्यांच्या भारतातील आगमनानंतर आणि आक्रमणानंतर भारतातील सामाजिक संरचनेत मोठा बदल झाला आहे. भारताच्या प्राचीन इतिहासात आर्य, द्रविड, दास, आणि नाग लोक यांचे उल्लेख आढळतात. वैदिक साहित्यात नाग लोंकांना दास संबोधले जात होते.दक्षिण भारतातील द्रविड आणि नाग लोक हि एकाच वंशातील लोकांची नावे आहेत. शबरी भिल्लीण व स्वयं अध्ययनाने पारंगत झालेल्या एकलव्य यांचा अपवाद वगळता आदिम जमातीचा उल्लेख इतिहासात नाममात्र आढळतो. पण भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक आदिवासी जमातीला ऐतिहासिक वारसा आहे. परंतु प्रचलीत इतिहास लेखनात आदिवासींच्या गौरवाची किंवा उल्लेखनीय योगदानाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले असेच म्हणावे लागेल. मध्ययुगीन भारतात महाराणाप्रताप यांना युद्धात मदत करणारे पुंजा भिल्ल आणि वाला भिल्ल, छत्रपती शिवाजी महाराज यांना सुरत लुटीत मदत करणारा डांग बागलाण प्रदेशातील फिरोली दामारजा, स्वातंत्र्य लढ्यातील गोंडराजे शंकरशहा, रघुनाथशहा, बस्तरचे बाबुराव शेडमाके, मुंडा जमातीतील वीर बिरसामुंडा, विरबुधू भगत, उरांव किंवा तंट्या भिल्ल. पेठ व मालेगाव मधील देवाजी राउत, उमाजी आणि भागोजी नाईक, राजस्थानचा बाप्पारावल आणि पश्चिम खानदेशातील अक्कलकुवा, तळोदा, धडगाव तालुक्यातील मेवास इस्टेटीचा इतिहास महत्वपूर्ण आहे. खानदेशात ब्रिटीश लष्करा विरोधात लढली गेलेली अंबापाणीची लढाई अशा अनेक आदिवासी क्रांतीवीरांचा भारताच्या इतिहासातील योगदानाचा इतिहास अज्ञातच आहे. आदिवासी जमतीच्या अनेक पराक्रमी राज्यकर्त्यांनी सुद्धा मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात योगदान राहिले आहे. भारतीय आदिवासी जमातीचा संदर्भ प्राचीन कालखंडापासून आढळतो.

आदिवासी या देशाचे मूलनिवासी आहेत अनेक परकीय व भारतीय विचारवंतानी विविध नावाने आदिवासी समाज म्हणून केला जातो.एल्विन, गिर्यसन, ए वि ठाकूर, यांनी Aboriginal म्हणजे मूलनिवासी असे म्हटले आहे.आदिम अगर आदिवासी म्हणजेच Primitive Tribe असा उल्लेख हटन या विद्वानाने केला आहे. मानववंशशास्त्र शास्त्रज्ञ यांच्या मतानुसार भारतातील आदिवासी हे प्रोटो अस्त्रोलईड वंशाचे आहे.

उदिष्टे:-

१.आदिवासीं जमातीची संकल्पना अभ्यासणे.
२.आदिवासींच्या इतिहासाचा मागोवा घेणे.
३.भारताच्या इतिहासातील अज्ञात स्त्री कर्तबगार राज्यकर्त्यांच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणे.

गृहीतके:-

१.भारताच्या इतिहासात आदिवासींचेसुद्धा महत्वाचे योगदान राहिले आहे.
२.परंपरागत भारतीय इतिहास लेखन प्रवाहात आदिवासींचे योगदान दुर्लक्षीत करण्यात आले.

Sabhia's Arts, Com. & Sci. College DHULE

सर्व सामन्यपणे बाह्य संपर्कापासून अलिप्त व दुर्गम असलेल्या डोंगराळ भागात आदींम समाजाचे वास्तव्य आढळते. भारतात अनेक जमाती डोंगराळ प्रदेशात जंगलात वास्तव्य करून आहेत. भारतातील ईशान्य राज्यात बहुसंख्यने आदिवासी जमाती तेथील डोंगराळ भागात आढळतात. त्याचप्रमणे महाराष्ट्र, गुजरात , मध्यप्रदेश, उत्तराखंड येथील आदिवासींचे वास्तव्य जंगलात आढळते. महारष्ट्रात देखील अनेक दुर्गम प्रदेशात आदिवासींचे वस्तीस्थाने आढळतात. महाराष्ट्राच्या पूर्वकडील असलेल्या भूप्रदेशात मध्ययुगीन काळात गोंड आदिवासी राजा यांचे राज्य होते. महाराष्ट्राच्या भौगोलिक रचनेत हा भूभाग गोंडवना या नावाने ओळखला जातो. या शब्दावरूनच या भूभागाचे ऐतिहासिक महत्व लक्षात येते. दीर्घकाळ या प्रदेशात गोंड राजांचे आधिपत्य राहिल्याने त्यांच्या नावाने हा भूप्रदेश ओळखला जातो.

भारतातील स्त्रियांची परीस्थिती इतर देशातील स्त्रियांच्या स्थितीपेक्षा पूर्णपणे वेगळी होती व अजूनही आहे. भारतात सामजिक व्यवस्थेत महिलांना कायमच दुय्यम स्थान राहिले आहे. प्राचीन व मध्ययुगीन भारतात काही अपवादात्मक प्रसंग वगळला तर स्त्रीयांचा राज्यकारभारात वावर किंवा राज्यकर्ती म्हणून खूपच नगण्य उदाहरण समोर येतात. तत्कालीन सामाजिक व्यवस्थेत स्त्रीयांना प्रत्येक पातळीवर संघर्ष करावा लागत होता. राज्यकारभारात यशस्वी होत असतांना पुरुषप्रधान व्यवस्थेने महिलांचा हा सार्वजनिक वावर रुचला नाही असे असले तरी सांस्कृतीक जीवनातील त्यांचे स्थान मोठे होते. प्रतिकूल परिस्थीतीतही आवश्यक तेथे आणि गरजेनुसार स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व दाखवल्याची उदाहरणे आपल्याला आढळतात. जिजाबाई, ताराबाई, चांदबिवी, रझिया सुलतान, अहिल्याबाई होळकर, सावित्रीबाई फुले, अशा अनेक कर्तबगार स्त्रीयांचा उल्लेख आपल्याला भारतीय इतिहासात आढळतो. सदर लेखात गोंड राणी दुर्गावती च्या इतिहासातील योगदानावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

राणी दुर्गावतीचा चा जन्म ५, ऑक्टोबर १५२४ रोजी प्रसिद्ध राजपूत राजा चंदेल सम्राट किरत राय यांचे कुटुंबात झाला. कालंजर किल्ला (बांदा, उत्तर प्रदेश) हे राणीचे जन्मस्थान होय. महंमद गझनी याच्या आक्रमणला यशस्वीपणे तोंड दिल्याने राणा विद्याधर यांचे चंदेल राजघराणे इतिहासात प्रसिद्ध झाले. चंदेल राजा राणा विद्याधर यांच्या शिल्पकलेवरील प्रेमाची प्रचिती जगप्रसिद्ध खजुराहो मंदिर व कालंजर किल्ल्याकडे पाहून येते. राणी दुर्गावती च्या पराक्रमामुळे त्यांच्या वंशपरंपरगात धैर्य व कलाभक्तीच्या परंपरेला आणखी प्रतिष्ठा लाभली. सन १५४२ मध्ये राणी दुर्गावतीचा विवाह, गोंड राजघराण्यातील सुपुत्र दलपत शाह यांच्याशी झाला. हा गोंड राजा संग्राम शाह यांचा मोठा मुलगा होता. या विवाहामुळे चंदेल व गोंड राजघराणी एकत्र आली. याच कारणामुळे शेर शाह सुरीचा पाडाव करते वेळी राणा किरत सिंह यांना दलपत शाह यांच्याकडून मदत मिळाली.

गढा मंगला या गोंड राज्याची स्थापना इ.स १३५८ मध्ये जादुराय याने केली. रामनगर जिल्हा मांडला येथील मोतीमहाल नावाच्या राजमहालातील शिलालेख राजा हृदयशाह इ.स १६६७-१६६८ यांनी लिहलेला आहे. त्यांत गोंड राजवंशाची राजा हृदयशाहपर्यंतची वंशावळ लिहली आहे. संग्रामशाह या घराण्यातील सर्वात पराक्रमी राजा होता. याने आपल्या काळात गोंड साम्राज्याचा विस्तार केला. आपल्या कारकिर्दीत ५२ दुर्ग प्राप्त केले. यात सध्याच्या भोपाळ, रायसेन, सागर, होशंगाबाद, नरसिंगपूर, सिवनी, मांडला, बालाघाट, जबलपूर येथील परीसर त्यावेळी संग्रामशाह याच्या ताब्यात होते. त्याला दलपतशहा व चंद्रशहा असे दोन सुपुत्र होते त्याच्यानंतर मुलगा दलपतशहा हा सत्तारूढ झाला. वडिलांप्रमाणे हा देखील पराक्रमी होता पण दुर्देवाने दलपतशहाचे निधन झाले. त्यावेळी त्याचा मुलगा हा केवळ चार वर्षाचा होता. राणी दुर्गावातीने दलपतशहाच्या निधनानंतर मुलगा वीर नारायण च्या नावाने राज्यकारभार करण्यास सुरुवात केली. राज्याअंतर्गत राज्य कारभाराची योग्य दिशा निश्चित केली प्रजेचे कल्याण व हित याकडे राणी दुर्गावतीने कटाक्षाने लक्ष दिले. तिच्या दरबारात मानब्राह्मण व आधारसिंह असे दोन मंत्री होते त्यांचं सहायाने राणीने राज्य अंतर्गत सुव्यवस्था राखण्याचा प्रयत्न केला. राज्यकारभाराबरोबर राणी शस्त्रकलेत निपुण होती घोडेस्वारी व तलवारबाजी चालवण्यात अत्यंत पारंगत होती. युद्धभूमीत नेहमीच युद्धाचे नेतृत्व राणीदुर्गावतीने केले. बादशहा अकबरच्या दरबारातील अबुल

फजल याने आपल्या अकबर नामा या ग्रंथात राणी राणीदुर्गावतीची प्रशंशा केली आहे. राणी दुर्गावती हि अत्यंत पराक्रमी व लढवय्या स्त्री होती विशेष म्हणजे तीरकमान व बंदुक चालवण्यात राणी तरबेज होती. एका शत्रुपक्षातील लेखकाने राणीचे कौतुक ज्या पद्धतीने केले आहे त्यावरून राणी दुर्गावतीचा पराक्रमा ची कल्पना आपल्याला येऊ शकते. राणी दुर्गावतीच्या कारकिर्दीत गोंड कालीन प्रजा सुखी होती. शेतीयोग्य जमिनी लागवडीखाली आणल्या गेल्या, अवर्षण भागात शेतकऱ्यांना अन्नधान्य पुरवले, व्यापार वृद्धी करीता व्यापार पेठा वसवण्यास व्यापारयाना संरक्षण दिले. त्यामुळेच गाढ मंगलाचे राज्य समृद्ध बनले. संबंध भारतातील एक मध्यवर्ती ठिकाण म्हणून गाढ मंगला चे राज्य असल्याने येथे मध्यवर्ती बाजारपेठा स्थापन होण्यास अनुकूल परीस्थिती होती. आर्थिक सुबत्ता असल्याने राणीने सुवर्ण मुद्रा चलनात आणल्याचा उल्लेख अकबरनामा ग्रंथात आढळतो. अशा समृद्ध असलेल्या प्रदेशात मालवाचा नवाब बाजबहादूर याने दोनवेळा राणीच्या साम्राज्यावर हल्ला केला पण तो हल्ला राणी दुर्गावातीने आपल्या लष्कराच्य सहय्याने परतवून लावला.

राणी दुर्गावातीने मोठ्या पराक्रमाने आपल्या साम्राज्य सांभाळले होते. तत्कालीन सर्वात बलाढ्य असलेल्या बादशहा अकबर हा राणी दुर्गावतीच्या समकालीन होता. व्यापारी दृष्टीने हा गोंड भूभाग एक महत्वाचा प्रदेश असल्याने हा प्रदेश आपल्या ताब्यात असावा या विचारातून अकबराने येथे आक्रमण करण्याची योजना आखली व आपल्या साम्राज्याच्या विस्ताराच्या हेतूने मुघल सरदार आसफखान याला गाढ मांगला वर इ.सन १५६४ आक्रमण करण्यास सांगितले. आसफखान याने ६००० स्वार १२००० पायदळ आणि तोफखाना घेऊन आक्रमण केले. राणी दुर्गावती व तीचा १८ वर्ष वयाचा वीर नारायण हा मुलगा युद्ध करण्यास सज्ज झाले. राणी दुर्गावतीने आपल्या ८००० घोडदळ व १५०० हत्ती आणि पायदळासह सिगोरगढजवळ सिग्रामपूर येथे पोहचून आसफखान याचा सुरुवातीला दोनवेळा आघाडी घेत त्याचा पराभव केला. पण आसफखान याने सूर्यास्त झाल्यावर विश्रांती घेत असलेल्या राणी दुर्गावातीच्या सैनिकावर हल्ला केला. अचानक झालेल्या हल्ल्याने गोंड सैन्याने सावरण्याच्या आतच आसफखान याने राखीव सैन्यास पुन्हा एकदा जोरदार आक्रमण केले, यावेळेस राणीचा सुपुत्र वीर नारायण हा गंभीर रित्या जखमी झाला. त्या अवस्थेत राणीने त्याला चौरागढ येथे हलवले. परंतु निसर्गाची अवकृपा देखील यावेळेस झाली कारण पावसाळ्याचे दिवस असल्याने पहाडी नदीला भरपूर पाणी चढले परिणामी गोंड सैनिकांना पुढचे आक्रमण करण्यास संधी मिळाली नाही. एकीकडे आसफखान याने तोफेचा मारा केल्याने राणी दुर्गावतीच्या अनेक सैनिक मृत्यूमुखी पडले. याचवेळेस शत्रूचा एक बाण राणीच्या डोळयात रुतला असंख्य वेदना होत असतांना त्याच क्षणी राणीने तो बाण काढला व पुन्हा युद्ध करू लागली. अनेक ठिकाणी जखमा होऊन ती लढत होती हत्तीवर स्वार असलेल्या तिच्या महावाताने तिथून बाहेर घेऊन जाण्याची आज्ञा मागितली पण राणीने त्यास नकार देत लढत राहिली अखेर अनेक ठिकाणी जखमा झाल्याने राणीला युद्धभूमीवर वीरगती प्राप्त झाली. राणीच्या निधनाची वार्ता कळताच सर्वच हाहाकार माजला आसफखान याने चौरागढ येथे आक्रमण केले. तेथे झालेल्या लढाईत वीर नारायण मारला गेला. चौरागढ येथे असलेल्या स्त्रियांनी जौहर केला व आपल्या प्राणाची आहुती दिली.

वीरगती प्राप्त झालेल्या ठिकाणी राणीचा चबुतरा बांधण्यात आला. हत्तीवर बसून लढाई करतांनाचे चबुतऱ्यावरील शिल्प आजही इतिहासाची साक्ष देते.हे ठिकाण आजच्या मध्यप्रदेशात असलेल्या जबलपूर या शहराजवळ आहे.याच जबलपूर शहरात राणी दुर्गावातीच्या नावाने विश्वविद्यालयाची स्थापना करण्यांत आली आहे. केवळ राणी दुर्गावातीच नव्हे तर अशा अनेक स्त्रियांनी भारतीय इतिहासात योगदान दिलेले आहे. इतिहास लेखन प्रवाहात भारतीय इतिहासात योगदान असलेल्या दुर्लक्षित घटकाचा इतिहासाचा मागोवा घेतल्यास वीविध ठिकाणाचा, व पराक्रमी व्यक्तीचा इतिहास समोर आणल्यास भारतीय इतिहास अधिक समृद्ध होण्यास मदत होईल.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 7 ISSUE 11 NOVEMBER 2020

A REFEREED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

Chief Editor
Dr. Kalyan Gangarde,

Guest Editor
Santoshkumar Patil

NEW MAN PUBLICATION

DHULE

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Ramdasnagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES , SOCIAL SCIENCES & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	**4.321 (IIJIF)**
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

NMIJMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIJMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIJMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIJMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

DHULE

Contents

1. AI Machines: A Threat to Human Existence and Society ....
Kishor R. Thakare / Dr. Vaibhav J. Sabnis
2. Woman's Empowerment in Developing India
Dr. Jayshree C. Salunkhe
3. अटल बिहारी वाजपेयी यांचे राष्ट्रवादा संबंधी योगदानाचे अध्ययन
प्रा. अनिल काशिनाथ साळुंके / प्रा. डॉ. संभाजी संतोष पाटील
4. १९९० नंतरच्या समकालिन साहित्य प्रवाहाच्या अनुषंगाने मराठी साहित्यातील समाजाचे प्रतिबिंब
डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे
5. राष्ट्रसंत तुकडोजींच्या कवितेतील सामाजिक प्रबोधन
डॉ.रामलीला सुदामराव पवार
6. गाथासप्तशतीमधील प्रतिबिंबीत समाज
प्रा. बाळासाहेब गणपाटील
7. साहित्य रत्न लोकशाही अण्णा भाऊ साठे लिखित 'फकीरा' या कादंबरीतील समाज चित्रण
बडगुजर गोपाल भगवान
8. ''पळसचोंड' या आदिवासी कांदबरीतील कोकणा जमातीचे समाज दर्शन''
डॉ.के.एन.सोनवणे / प्रा.मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे
9. समकालीन मराठी ग्रामीण कादंबरीतील बदलता समाज
डॉ. शारदा वामन मोरे
10. उत्तम कांबळे यांच्या कादंबऱ्यातील समकालीनता
डॉ . राजेंद्र मुंढे
11. समकालीन प्रवाहातील बदलते ग्रामीण साहित्य
डॉ. रत्ना जवरास
12. शिवकालीन सभासद बंखरीतील सामाजिक अवस्था
संदीप भास्कर पाटील
13. समकालीनतेच्या संदर्भात अहिल्यादेवी होळकर यांच्या विचारांची आवश्यकता
डॉ. सुनिल भालेराव पाटील
14. वनतरी उपन्यास में नारी विमर्श
डॉ.अशोक डी तायडे
15. 'यह अंत नही' कहानी में दलित जीवन
डॅ. भगवान बाबुराव भालेराव
16. समकालीनता के सन्दर्भ में अज्ञेय की कविता में पर्यावरण चिंतन
अजित चुनिलाल चव्हाण
17. आदिम जाति पर भूमंडलीकरण का प्रभाव: मरंग गोंडा नीलकंठ हुआ उपन्यास के संदर्भ में
प्रा. सविता सीताराम तोडमल

DHULE ... Arts, Com. & Sci. College

संदर्भः-

१) कवडे रघुनाथ(संपा):राष्ट्रसंत समग्र गदय वाङ्मय, श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज, खंड-५,पृ.५१.

२) तत्रैवः पृ.२४.

३) तत्रैवः पृ.८0.

४) कवडे रघुनाथ(संपा)ः:राष्ट्रसंत समग्र गदय वाङ्मय, श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज, खंड-४ ए.पृ.८७.

५) राष्ट्रसंत तुकडोजी, समाज संजीवनी ,श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज, जि. अमरावती, पृ. ८३

६) तत्रैवः पृ.१८.

७) राष्ट्रसंत तुकडोजी, अनुभवसागर भजनावली, भाग-2, श्रीगुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज, जि.अमरावती, पृ ४.

□□□

DHULE

6.

गाथासप्तशतीमधील प्रतिबिंबीत समाज

प्रा. बाळासाहेब गणपाटील
विद्यावर्धिनी कॉलेज, धुले.

प्रस्तावना :

कवि हालांनी रचलेल्या गाथासप्तशती या ग्रंथाचा अभ्यास करत असता आपणास पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात. त्यातील पहिले म्हणजे गाथासप्तशती या ग्रंथामध्ये ज्या समाजाचे, संस्कृतीचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. तो समाज शहरी संस्कृतीपासून दूर असलेला, ग्रामीण भागात राहणारी, या समाजाचे जीवन पूर्णत: निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून आहे. या समाजामध्ये आर्थिक व्यवहारापेक्षा जगण्यासाठी लागणाऱ्या आवश्यक वस्तुंची देवघेव करून परस्परांचा व्यवहार करणारे अत्यंत आवश्यक एवढ्याच गरजा पूर्ण करणे प्रमुख कर्तव्य मानत असल्याने हा समाज सुखी असलेला दिसून येतो.

या ग्रंथाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे प्राकृत भाषेला श्रेष्ठत्व प्राप्त करून देणे, ग्रामीण लोकांची संस्कृती, आचार विचार, शहरी लोकांना किंवा इतरांना समजावून सांगणे हे असल्याने या ग्रंथामध्ये ग्रामीण लोकांची बोलीभाषा असलेली प्राकृत भाषा सर्वत्र असलेली दिसून येते. या ग्रंथात चित्रित झालेला समाज शेतकरी, शिकारी, आदिवासी अशा सर्वसामान्य समाजाचे वर्णन असल्याने त्या समाजाच्या चालीरिती धार्मिक आचार विचार, कौटुंबिक व्यवस्था, आहार, वेशभूषा, धार्मिक सण, उत्सव इ. विषयीचे वर्णन या ग्रंथामध्ये आलेले दिसून येते. या समाजाची पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

1) उष्ण कटिबंधात राहणारा समाज -

गाथासप्तशतीमध्ये ज्या समाजाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. तो समाज प्रामुख्याने विंध्यपर्वत, सह्याद्रीचा पूर्व भाग, नर्मदा, तापी, गोदावरी [1] या नद्यांचा भूभाग तसेच महाराष्ट्राचा पूर्व भाग इ. भूप्रदेशाचे ग्रंथात वर्णन आलेले दिसून येते. तरीही प्रामुख्याने गोदावरी नदीचा उल्लेख अधिक आलेला दिसून येतो. वृक्षामध्ये आम्र,[2] पलश, निंब, कदंब, वटवृक्ष, बोर या मोठ्या वृक्षांचा उल्लेख मिळतो. तर मालती, नवमालिका, बकुळ, कोरंटी इ. सारख्या फुलांचा उल्लेख मिळतो. पक्षामध्ये कावळा, पारवा, पोपट, बगळा, मोर, बदक, कोंबडा इ. पक्ष्यांचा उल्लेख मिळतो. गाई,[3] म्हैशी, बैल, रेडा, हत्ती, सिंह, मृग यासारख्या प्राण्यांचाही उल्लेख मिळतो. वृक्ष, फुले, पक्षी, प्राणी यांच्या उल्लेखावरून आढळत असलेले दिसून येतात. त्यावरून गाथासप्तशतीमध्ये राहणारा समाज हा उष्ण कटिबंधामध्ये राहत असल्याचे स्पष्ट होते. म्हणजेच महाराष्ट्राचा पूर्व भाग, मध्यप्रदेशाचा दक्षिण भाग, आंध्रप्रदेशाचा पश्चिम भाग या भूभागामध्ये हा समाज विखुरलेला दिसून येतो.

2) निकोप, नि:स्वार्थी ग्रामीण भागात राहणारा समाज

गाथासप्तशती या ग्रंथाची निर्मिती करण्याचा उद्देश म्हणजे ग्रामीण लोकांच्या जीवनाचे जीवन चरित्र चित्रित करणे हाच एकमेव उद्देश असल्याने या ग्रंथामध्ये वर्णिलेला सर्व समाज ग्रामीणभागात[4] राहत असल्याचे स्पष्ट होते. यांची बोलीभाषा ही ग्रामीणच (प्राकृत) असल्याचे स्पष्ट होते. या ग्रामीण लोकांचे जीवन चित्रित करणे हा एकमेव उद्देश असल्याने या ग्रंथामध्ये शहरी लोकांच्या जीवनाचे वर्णन करणारे एकही गाथा आलेली दिसत नाही. त्यामुळे यामध्ये वर्णिलेला समाज, शेतकरी, आदिवासी, भिल्ल[5] तसेच बाराबलुते (लहानसे व्यवसाय) यांचेच वर्णन आलेले दिसून येते. या ग्रंथामध्ये वर्णिलेला समाज हा विविध जाती, धर्मामध्ये विखुरलेला दिसत असला तरीही शहरी लोकांच्याप्रमाणे यांच्यामध्ये कलह, वैमनस्य, अस्थिरता, भयग्रस्त अवस्था, किंचितही दिसत नाही. उदरनिर्वाह करणे हा एकच सर्वांचा प्रमुख उद्देश असल्याने यांच्यामध्ये भांडण किंवा युद्ध यासारखे वर्णन ग्रंथात कोठेही आलेले दिसत नाही. कारण शहरी लोकांच्याप्रमाणे यांच्यामध्ये नाटकीपणा, अश्लीलपणा, टाळाटाळ करण्याची वृत्ती, सुखलोलुपता इ. वृत्तीचा अभाव असल्याचा दिसून येतो. या समाजाची उदरनिर्वाह करण्याची प्रमुख साधने शेती[6] व निसर्गातील विविध वस्तु गोळा करणे हेच असल्याने या समाजामध्ये एकत्र कुटुंब पद्धतीही दिसून येते. शहरी लोकांच्याप्रमाणे या समाजामध्ये छोटे कुटुंब दिसत नाहीत. अशाप्रकारे हा समाज प्रामुख्याने ग्रामीण भागात असलेला दिसून येतो.

3) दैववादी व उत्सवप्रिय समाज

गाथासप्तशतीमधील समाज बहुतांश ग्रामीण भागात राहणारा आहे, तसा तो दैववादीही दिसून येतो. हा समाज शिक्षणापासून वंचित असल्याने किंवा अज्ञानी असल्याने या लोकांचा दैवावर अधिक विश्वास असलेला दिसून येतो. त्यामुळे गाथासप्तशती ग्रंथामध्ये काही प्रमुख दैवतांचा उल्लेख आलेला दिसून येतो. या ग्रंथामध्ये अग्नी, इंद्र, कृष्ण,[7] शंकर इ. प्रमुख देवतांच्या नावाचा उल्लेख आलेला दिसून येतो. मंदिरासाठी देऊळ, देवघर इ. विविध नावे आलेली दिसून येतात. समाज दैववादी असल्यामुळे कोणत्याही शुभकार्याच्या आरंभी उदा. शेतीची नांगरण, पिकांची कापणी, वृक्षतोड, फळाची तोड इ. प्रसंगी विविध देवतांची पूजा केली जात असल्याचा उल्लेख मिळतो. पूजेसाठी वृक्षाची पाने, फुले, फळे इ. वापर केला जात असल्याचा दिसून येतो. दैववादाप्रमाणे भूत, पिशाच्च, जादूटोणा, जन्म-मृत्यू, पुनर्जन्म, पूर्वजन्म[8] कर्म इ. वरही त्यांची श्रद्धा असलेली दिसून येते. शकून, अपशकून याचाही व्यवहार, आचरण, पहावयास मिळते. शुभकार्यासाठी जात असता काळवीट किंवा एखादा बौद्ध, भिक्षूक जर रस्त्यात आडवा आला, भेटला तर अशुभ मानत असत. यावरून हा समाज बौद्ध धर्माशिवाय किंवा बौद्ध धर्माच्या विरोधात असलेला दिसून येतो.

चतुर्थी, चंद्रपूजा, मदनउत्सव,[9] वसंतउत्सव, फाल्गुन उत्सव इ. उत्सव या समाजामध्ये साजरे केले जात असलेले दिसून येतात. हा समाज दैववादी असला तरीही तो कोणत्या धर्माचा आहे हे कोठेही ग्रंथात स्पष्ट झालेले नाही.

4) लोकांचा आहार

गाथासप्तशतीमध्ये राहणारा समाज हा खेड्यामध्ये राहणारा, उष्ण कटिबंधाच्या भुप्रदेशात राहणार असल्याने त्याचा आहारही भौगोलिक परिस्थितीनुसार अत्यंत साधा असलेला दिसून येतो. या समाजातील लोक शेतीवर

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

उदरनिर्वाह करणारे किंवा निसर्गात आपोआप मिळणाऱ्या वस्तुवर, फळावर आपला उदरनिर्वाह करत असलेले दिसून येतात. आपल्या शेतामध्ये प्रामुख्याने ज्या वस्तुचे उत्पादन होते, त्याचाच त्यांच्या आहारामध्ये अधिक समावेश होत असलेला दिसून येतो. गहू, ज्वारी, सातू, तूर[10] इ. अन्नपदार्थांचा त्यांच्या आहारात समावेश असलेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे तेल, तूप, दूध, दही याचाही उल्लेख आढळतो. काकडी, चिबड, आंबे, जांभळे इ. फळांचाही समावेश असलेला दिसतो. त्याचप्रमाणे कच्च्या पालेभाज्या, कच्ची फळे यांचा अधिक समावेश दिसून येतो.

शेतीशिवाय शिकार करणे, अरण्यातील वस्तू गोळा करणे याचाही आहारात समावेश झालेला दिसून येतो. शेतकरीही मांसाहार करत असलेले दिसून येतात. काही ठिकाणी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियाही मद्यपान[11] करत असल्याचा उल्लेख मिळतो. उत्सवाच्या वेळी मद्यपान करून स्त्रिया बेहोश होऊन नृत्य करत असल्याचा उल्लेख मिळतो. ग्रंथात काही ठिकाणी मद्यपानाचा निषेध केलेलाही दिसतो. त्यामुळे हे दारुचे गुत्ते गावाच्या बाहेर असल्याचा उल्लेख मिळतो. कुलीन घरातील लोकही मद्यपान करत असलेले दिसून येतात.

वाहतुकीची साधने नसल्यामुळे परदेशात पिकणारा माल खरेदी करून आणल्याचा किंवा आपला माल परदेशात नेऊन विकल्याचा उल्लेख क्वचित ठिकाणी आढळतो. या लोकांचे जीवन पूर्णत: निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे आहार अत्यंत साधा असलेला दिसून येतो. शहरी लोकांच्याप्रमाणे त्यांच्या आहारात विविधता दिसत नाही. किंवा खाद्य पदार्थांमध्ये विशेष आवड निवड असल्याचे आढळत नाही. तरीही आहारामध्ये दूध, दहि, फळे इ. अधिक समावेश असलेला दिसून येतो.

5) लोकांची वेशभूषा

गाथासप्तशतीमध्ये वर्णिलेला समाज विशेषत: खेड्यात विखुरलेला असल्याने व त्यांचे जीवन अत्यंत कष्टमय असल्याने आहाराप्रमाणे वेशभूषाही अत्यंत साधी असलेली दिसून येते. हा समाज उष्ण कटिबंधामध्ये राहणारा असल्याने विशेष प्रकारची वेशभूषा, वस्त्र वापरण्याची आवश्यकता भासत नसल्याचे दिसून येते. शहरी लोकांच्याप्रमाणे खोट्या आचरणाच्या पाठीमागे लागणारा हा समाज नसल्याने त्यांचे वेशभूषेकडे विशेष लक्ष असल्याचे दिसत नाही. वेशभूषेपेक्षाही शारीरिक प्रकृती निरोगी कशी राहील, याकडे त्यांचे विशेष लक्ष असलेले दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्या अंगावर मोजकीच वस्त्रे असलेली दिसून येतात. हा समाज उष्ण कटिबंधात, कमी पावसाच्या भूभागात राहणारा असल्याने तसेच या भागात कापसाचे उत्पादन अधिक होत असल्याने त्यांची वेशभूषा सूती कपड्यांचीच अधिक असलेली दिसून येते. स्त्रियांच्या बाबतीत मात्र पुरुषांच्यापेक्षाही रंगीत वस्त्र[12] वापरण्याची अधिक आवड असल्याचे दिसून येते. विवाहाच्या वेळी वधू-वरांना विशेषत: लाल कपडे परिधान करण्यास देण्यात येत असल्याचा उल्लेख मिळतो. शरीराचा वरचा भाग नेसत्या वस्त्रानेच अर्धवट झाकून घेण्याची पद्धत या समाजात असलेली दिसून येते. अनेक दिवसाने नवीन वस्त्र मिळाले तर वस्त्र मिळाल्याचा आनंद प्रत्येकाच्या घरी जाऊन ते वस्त्र इतरांना दाखवण्याची पद्धत असल्याचाही उल्लेख मिळतो.

कपड्यांप्रमाणे अलंकाराच्या बाबतीतही या समाजाचे विशेष असे वैशिष्ट्ये दिसत नाही. स्त्रियांच्या तुलनेने पुरुषांच्या अंगावर अलंकार जवळजवळ नसल्याचाच उल्लेख मिळतो. सुवर्ण, चांदी इ. धातूंचा अलंकारासाठी वापर

केला जात असल्याचे दिसून येते. बांगड्या, कंडा, हार, डुल, नुपूर, मेखला[13] इ. स्त्रियांच्या अलंकाराचा उल्लेख मिळतो. स्त्रिया आपल्या केसांची रचना विशेष प्रकारे करीत असलेला उल्लेख कमी प्रमाणात मिळतो. स्त्रिया केसांमध्ये फुले, मोरपिसे, बोरांच्या फुलांचा गुच्छ, कमळे इ. खोचत असल्याचा उल्लेख मिळतो. केसरचनेंमध्ये आंबाडा, वेणीदंड याचाच उल्लेख मिळतो. आजच्याप्रमाणे त्या विविध प्रकारची केसरचना करत असल्याचा किंवा सौंदर्य प्रसाधने वापरत असल्याचा उल्लेख मिळत नाही. तरीही या स्त्रिया आपली त्वचा मऊ राहण्यासाठी हळद, तूप, तेल लावून स्नान करीत असल्याचा उल्लेख मिळतो. या स्त्रिया नेत्रांजनाचा वापर करत असल्याचाही उल्लेख मिळतो.

हा समाज पूर्णत: निसर्गाच्या सान्निध्यात राहत असल्यामुळे पुरुषांप्रमाणे स्त्रियाही गोदावरी नदीच्या थंड पाण्यामध्ये स्नान करीत असल्याचाही उल्लेख मिळतो. स्नानाच्या अगोदर अंगाला हळद लावण्याची पद्धत असलेलीही दिसून येते. स्त्रियांच्या तुलनेने पुरुषांचे वस्त्र व अलंकार अत्यंत कमी असल्याचेही दिसून येते. कटीदोरा, हार, चांदीचे कडे एवढेच पुरुषांचे अलंकार असल्याचा उल्लेख मिळतो. वेशभूषाही पुरुषांच्या बाबतीत दुर्लक्षित असलेली दिसून येते. शहरी लोकांच्या तुलनेने या समाजातील लोकांना वेळ अत्यंत कमी असल्यामुळे वेशभूषेकडे या समाजाचे विशेष लक्ष नसलेले दिसून येते.

6) एकत्र कुटुंब पद्धती व धार्मिक आचार

गाथसप्तशतीमध्ये वर्णिलेला समाज हा कोणत्याही एका विशिष्ट जातीचा किंवा धर्माचा असल्याचा उल्लेख ग्रंथामध्ये कोठेही आलेला दिसत नाही. धर्मापेक्षाही भौगोलिक वातावरण अडीअडचणी इ. नुसारच या समाजाची कुटुंबरचना व धार्मिक आचार-विचार यांचा उल्लेख मिळतो. त्यामुळे या ग्रंथामध्ये वर्णिलेल्या समाजाच्या कौटुंबिक धार्मिक आचार- विचारामध्ये थोडीफार तफावत असलेली दिसून येते. तरीही भौगोलिक रचनेमुळे व शेतीवरच उदरनिर्वाह अवलंबून असल्याचे आचार विचारामध्ये विशेष फरक जाणवत नाही. तरीही या समाजातील काही स्त्री-पुरुष स्वत:ला कुलीन समजत असल्याचा उल्लेख मिळतो. कारण काही गाथांमध्ये कुलीन घरातील आचार विचाराविषयी वर्णन आलेले दिसून येते. कुलीन घरातील स्त्री-पुरुष बाहेरून घरामध्ये प्रवेश करत असताना हात पाय स्वच्छ करून घरामध्ये प्रवेश करत असल्याचा उल्लेख मिळतो. आपल्यापासून समाजातील काही घटकांना त्रास होणार नाही किंवा इतरांचा द्वेषभाव न करण्याचे तसेच समाजातील दीनदुबळया लोकांना मदत करण्याचे आचार विचार दिसून येतात. या समाजातील लोक अज्ञानी असल्याने देव देवतांच्यावर अधिक विश्वास असल्याचे दिसून येते. शेती इ. सारखी कष्टाची कामे करून उदरनिर्वाह करण्याची पद्धत असल्याने या समाजात एकत्र कुटुंब[14] पद्धती अधिक असल्याचे दिसून येते. पुरुषांच्या मानाने या समाजामध्ये स्त्रिया अधिक अशिक्षित असल्याचा उल्लेख मिळतो. या अशिक्षित स्त्रिया एखाद्या गोष्टीचे मोजमाप करण्यासाठी घराच्या भिंतीवर रेषा मारत असल्याचा उल्लेख मिळतो. पती हाच परमेश्वर, सर्व सुख दु:खाचा कर्ता असल्याचे विचार या समाजात अधिक रुजलेले दिसून येतात. त्यामुळे पती परगावी गेला किंवा मृत्यू झाला तर या समाजातील स्त्रिया पुनर्विवाह न करता विविध कामामध्ये स्वत:ला गुंतवून घेऊन दु:खी आयुष्य कंठीत असल्याचा उल्लेख मिळतो.

DHULE Vidya ... Comm. & Sci. College

या समाजामध्ये एकत्र कुटुंबपद्धती असल्याने प्रत्येकाला आपआपल्या कामाची विभागणी करून दिलेली असे. कुटुंब प्रमुखास कुटुंबामध्ये मानाचे स्थान असून त्याच्या आदेशानुसार कुटुंबातील सदस्यांचे आचरण असल्याचे दिसून येते. कुटुंब प्रमुखावर घरातील सर्व सदस्यांची जबाबदारी असल्याचे दिसून येते. कुटुंबातील एखादा सदस्य आळशी, दुष्टप्रवृत्तीचा असला तरीही एकत्र कुटुंब विघटीत होईल, या भितीने त्या सदस्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जात असलेले दिसून येते.

सासू, सूनांचे संबंधही अत्यंत चांगले असल्याचे उल्लेख मिळतात. आपली सून आपली मुलाची संजीवनी आहे हे ओळखून मुलाच्या पश्चात सूनेला किंचितही दुःख होणार नाही, याची काळजी घेणारी सासू जशी दिसून येते तशी मुलाच्या पश्चात सूनेच्या हातून अनिष्ट आचरण घडू नये, म्हणून कठोर शिक्षा करते परंतु एकांतात जाऊन निरपराधी सूनेस आपण दुःख दिले, याची जाणीव होऊन रडणारीही सासू [15] दिसून येते. काही कुटुंबामध्ये पतीच्या पश्चात अनिष्ट आचरण करणाऱ्या स्त्रियांचाही उल्लेख मिळतो, त्याचप्रमाणे पती निधनानंतर पुनर्विवाह न करता मोठ्या दुःखाने आयुष्य घालविणाऱ्या स्त्रियाही दिसून येतात.

या समाजातील कुटुंबामध्ये क्वचित ठिकाणीच भांडण झाल्याचा उल्लेख मिळतो. कौटुंबिक जीवनामध्ये पती-पत्नीच्यामध्ये भांडण झाले तरीही ते विसरून आपआपल्या कार्यात मग्न होणाऱ्या पती-पत्नीचा उल्लेख मिळतो.

या कुटुंबामध्ये धार्मिक आचार विचारासही अधिक महत्त्व असलेले दिसून येते. कुटुंबामध्ये जन्म उत्सव, विवाह सोहळा इ. सारखे धार्मिक विधी होत असल्याचाही उल्लेख मिळतो. धार्मिककार्यामध्ये पत्नीस मानाचे स्थान असल्याचाही उल्लेख मिळतो. अशाप्रकारे हा समाज अशिक्षित असला किंवा खेडोपाड्यात विखुरलेला असला तरीही कुटुंबातील आचार विचार किंवा इतर बाबतीत शहरी लोकांच्याप्रमाणे यांच्यामध्ये संकुचित विचार नसल्याचे स्पष्ट होते.

7) खिलाडू व आनंदी वृत्तीचा समाज

गाथासप्तशतीमध्ये वर्णिलेला जो समाज आहे तो समाज खेड्यामध्ये राहत असला तरीही अत्यंत सुखी असलेला दिसून येतो. त्यांच्या आचरणामध्ये कोठेही कृत्रिमपणा, ढोंगीपणा किंवा दिखाऊपणा दिसत नाही. या समाजामध्ये अनेक जाती धर्माचे लोक असले तरीही त्यांच्यातील संबंध मैत्रीपूर्ण, जिव्हाळ्याचे असलेले दिसून येतात. शहरी लोकांप्रमाणे त्यांच्यातील संबंध तात्पुरते किंवा करार केल्याप्रमाणे किंवा फायदा तोटा यावर आधारलेले दिसत नाहीत. या समाजातील पती-पत्नी असो किंवा सासू-सून असो. यांच्यातील परस्परांचे संबंध हे खेळकर असलेले दिसून येतात. एखाद्या शुभप्रसंगी किंवा दुःखदप्रसंगी लहानपणापासून मोठ्यापर्यंत लोक एकत्र येऊन कार्य पूर्ण करत असलेले दिसून येतात.एखाद्या उत्सवाच्या प्रसंगी नृत्य, गायन, सोंगट्या हिंदोळे (झोके) किंवा गोदावरी नदीच्या किनाऱ्यावर असलेल्या बागेमध्ये, कुंजामध्ये स्त्री-पुरुष मुक्तपणे फिरत असलेले दिसून येतात. गोदावरी नदीच्या पाण्यामध्ये स्त्रियाही मुक्तपणे पोहत असल्याचे वर्णन मिळते. मनोरंजनाच्या कार्यामध्ये स्त्रिया विशेष आवडीने भाग घेत असलेल्या दिसून येतात.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

पुरुष शिकार करणे, शेतीची कामे करणे, मल्ल युद्ध किंवा इतर कार्यामध्ये भाग घेत असलेला दिसून येतो. इंद्रध्वज, फाल्गुन उत्सव, वसंत उत्सव, मदन उत्सव अशा प्रमुख उत्सवाच्यावेळी प्रौढ स्त्री-पुरुष एकत्रपणे उत्सव साजरे करत असल्याचा उल्लेख मिळतो. उत्सवामध्ये पुरुष वाद्य संगीत वाजवत असत तर स्त्रिया नृत्य, गायन विविध अभिनय करून मनोरंजन करत असल्याचा उल्लेख मिळतो. अशा प्रकारच्या मनोरंजनात्मक कार्यक्रमामध्ये स्त्री-पुरुष मोकळेपणाने भाग घेत असलेले दिसून येतात. त्यावरून त्यांच्या खेळकर स्वभावाचा उल्लेख मिळतो.

8) वैवाहिक जीवन

गाथासप्तशतीमध्ये वर्णिलेला समाज निसर्गावर, शेतीवर उदरनिर्वाह करत असल्याने त्यांच्या गरजाही मर्यादित होत्या. शहरी लोकांच्याप्रमाणे त्यांच्यामध्ये भौतिक गोष्टीकडे विशेष लक्ष असलेले दिसत नाही. त्यामुळे त्या मिळविण्यासाठी व्यर्थ, खोटे किंवा इतरांना फसविण्याचे आचरण नसल्याने त्यांच्यामध्ये परस्परांच्याविषयी वैरभाव, द्वेष नसलेले दिसून येतात. शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असल्याने पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाही या समाजात अधिक महत्व असलेले दिसून येते. त्यामुळे त्यांचे वैवाहिक जीवन अत्यंत सुखी, समाधानी असलेले दिसून येते. हा समाज अशिक्षित असला तरीही या समाजातील स्त्री-पुरुषांचे विवाह आजच्या प्रगत समाजाप्रमाणे प्रौढ वयात त्यांचे विवाह होत असलेले दिसून येतात. बालविवाहाचे एकही उदाहरण ग्रंथात आलेले दिसून येत नाही. विवाह प्रौढ वयात[16] होत असल्याने आपल्या साथीदाराची निवड करण्याचे पूर्ण अधिकार त्यांना असल्याचे दिसून येते. एवढेच नव्हे तर ज्या व्यक्तिशी आपला विवाह होणार आहे, त्या व्यक्तिशी विवाहानंतर कलह, भांडण किंवा इतर अयोग्य घटना होऊ नये म्हणून वधू-वरांना परस्परांचे गुणदोष समजण्यासाठी एकत्र राहण्यास, तसेच विवाहापूर्वीही लैंगिक संबंध ठेवण्यास या समाजाने स्वातंत्र्य दिलेले दिसून येते. यावरून या समाजामध्ये कौटुंबिक जीवनाला, वैवाहिक जीवनाला अधिक महत्व दिलेले दिसून येते. एवढेच नव्हे तर विवाहापूर्वी प्रत्येक वधू-वराने कामशास्त्राचा अभ्यास केला पाहिजे, अन्यथा वैवाहिक जीवन सफल होणार नसल्याचे अनेक गाथातून स्पष्ट होते.

या समाजातील स्त्री-पुरुषाचे विवाह प्रौढ वयात होत असल्याने वधू-वरांच्या मित्र-मैत्रिणी विवाहउत्सवामध्ये विविध प्रकारचे नृत्य, गायन तसेच इतर मनोरंजनाचे कार्यक्रम अत्यंत आवडीने करत असल्याचा उल्लेख मिळतो. विवाहानंतर चतुर्थी, अष्टमी, पौर्णिमा यासारख्या मंगल दिवशी अग्नी, वायू, चंद्र, सूर्य यासारख्या देव-देवतांची पूजा, वधू-वरांना शय्या सोबत करण्यास परवानगी देत असल्याचा उल्लेख मिळतो. पुरुषाप्रमाणे स्त्रियाही आपल्यात नियोजित पतीस किंवा प्रियकरास भेटण्यासाठी मोठ्या धाडसाने जात असल्याचा उल्लेख मिळतो. काही गाथातून तर पुरुषांच्यापेक्षा स्त्रियांचे धाडस अधिक असल्याचा उल्लेख मिळतो. अंधाऱ्या रात्री संकटावर मात करून प्रियकरांना भेटण्यास जाता यावे म्हणून डोळे बंध करून खोलीत चालण्याचा सराव करणारी तर पावसाळ्यात पुराने भरून वाहणारी गोदावरी नदी ओलांडून प्रियकराला भेटणारी धाडसी नायिका दिसून येते. अशाप्रकारे या गाथासप्तशतीमध्ये जो समाज वर्णिलेला आहे यांचे वैवाहिक जीवन अत्यंत सुखी असलेले दिसून येते.

9) समाजाची आर्थिक स्थिती

Arts, Com. & Sci. College DHULE

गाथासप्तशतीचा अभ्यास करत असताना या समाजाची आर्थिक स्थिती अत्यंत नाजूक [17] असल्याचे दिसून येते. शहरी लोकांच्याप्रमाणे खेड्यात बाजारपेठ किंवा वस्तूंची खरेदी-विक्री झालेला विशेष उल्लेख मिळत नाही. अगदी क्वचित ठिकाणीच वस्तुंची खरेदी-विक्री झाल्याचे दिसून येते. कारण आपल्या शेतामध्ये किंवा जवळपास असलेल्या अरण्यामध्ये ज्या वस्तू उपलब्ध होतात, त्या वस्तूवरच उदरनिर्वाह करण्याची पद्धत असलेली दिसून येते. एखादी वस्तू आपल्याकडे नसेल तर आपल्याकडे असणारी वस्तू दुसऱ्यास देऊन त्याच्याकडून हवी असलेली वस्तू आणण्याची पद्धत दिसून येते. कोणीही, कोणाचीही अडवणूक करत नसल्याचा उल्लेख मिळतो. वस्तूंच्या स्वरुपातच देवघेव असल्याने मोठ्या प्रमाणात उलाढाल किंवा आर्थिक व्यवहार होत असल्याचे कोठेही आढळत नाही. शेतीला पूरक असे व्यवसाय म्हणजेच गाई, म्हशी, कुक्कुटपालन किंवा शेतीला लागणारी अवजारे असाच व्यवसाय चालत असल्याने व रहदारीची, वाहतुकीची सोय उपलब्ध नसल्याने दूर परगावी जाऊन व्यवसाय केल्याचा उल्लेख मिळतो.

प्रत्येक खेडे म्हणजे स्वयंपूर्ण एक कुटूंब असलेले दिसून येते. त्यामुळे या समाजातील लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी बाहेर परगावी जाण्याचा प्रश्नच येत नव्हता. शेतीमध्ये उत्पादन किंवा उत्पन्न केलेले कापूस ताग इ. पासून वस्त्र तयार करत असत. तर अरण्यातील वस्तू गोळा करून इतर गरजा पूर्ण करत असत. सोनार, लोहार, कुंभार, [18] चांभार, नाभिक इ. समाज (छोटे उद्योगपती) हे प्रत्येक गावात असल्यामुळे ते परस्परांचे व्यवसाय, उदरनिर्वाहाची साधने परस्परांच्यावर अवलंबून असल्यामुळे कोणीही कोणाची अडवणूक करत नसल्याचे दिसून येते. आर्थिक उलाढाल नसल्यामुळे लोकांचे राहणीमान, वेशभूषा, आहार हे अत्यंत सामान्य असलेले दिसून येते. आर्थिक उलाढाल नसल्यामुळे या समाजाची विशेष प्रगती झालेली दिसत नाही.

अशाप्रकारे गाथासप्तशतीमध्ये वर्णिलेला हा समाज मोकळ्या वातावरणात वाढलेला निरोगी, दुष्ट प्रवृत्तीपासून दूर असलेला असा असल्याने सुखी समाधानी असलेला दिसून येतो.

संदर्भग्रंथ -

1) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 1 गाथा- 58
2) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 1 गाथा- 19
3) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 5 गाथा- 460
4) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 6 गाथा- 553
5) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 2 गाथा- 121
6) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 5 गाथा- 402
7) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. गाथा- 447
8) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 4 गाथा- 375
9) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 6 गाथा- 545
10) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 4 गाथा- 358
11) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 6 गाथा- 534

DHULE

12) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 4 गाथा- 328

13) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 6 गाथा- 574

14) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 5 गाथा- 493

15) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 6 गाथा- 558

16) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 3 गाथा- 298

17) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 3 गाथा- 284

18) हाल-गाहासत्तसई-सं स.आ. जोगळेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, 1956, श. 7 गाथा- 654

❑❑❑

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE